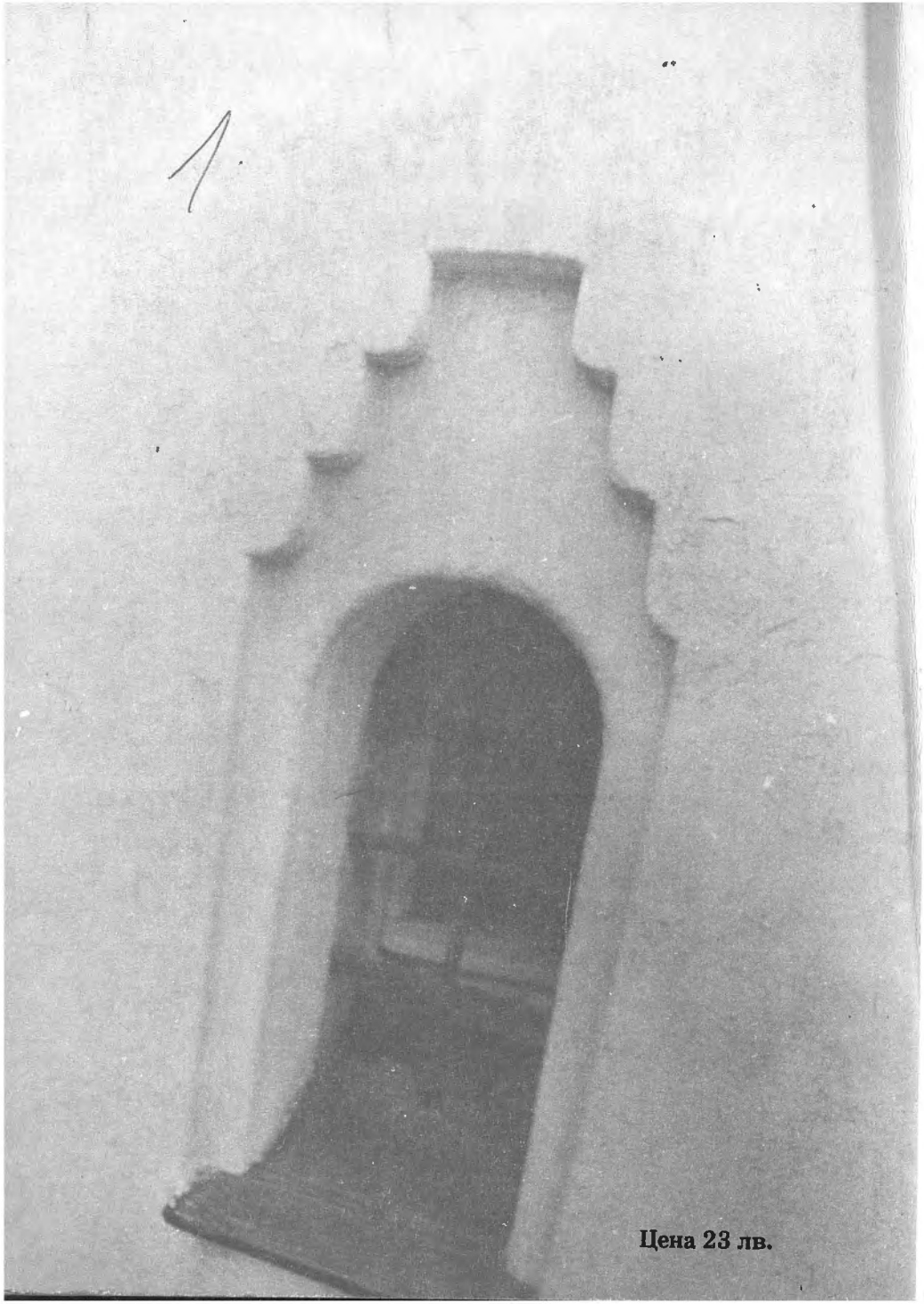

Цена 23 лв.

ПЕТЪР МУТАФЧИЕВ КНИГА за българите

КНИГА за българите

ПЕТЪР МУТАФЧИЕВ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Б 6089

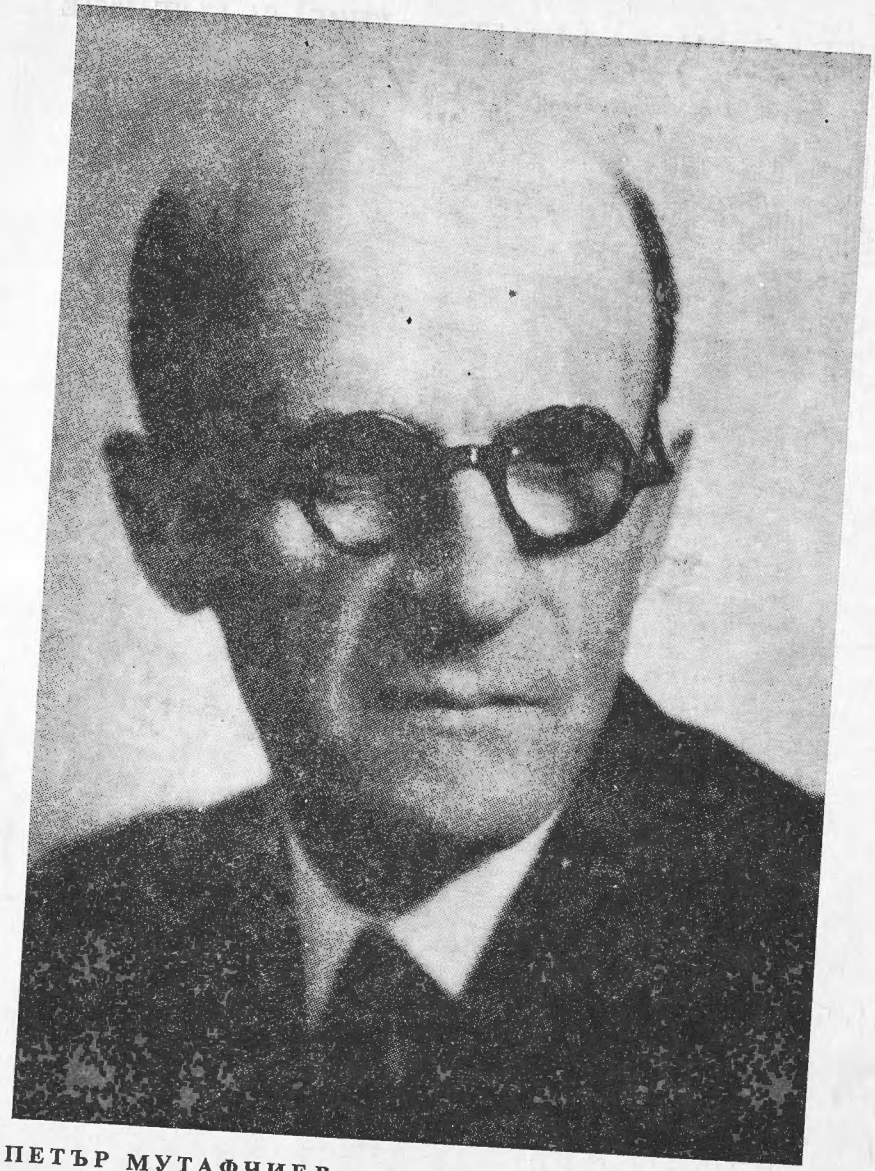

ПЕТЪР МУТАФЧИЕВ

ПЕТЪР МУТАФЧИЕВ

КНИГА *за българите*

ВТОРО ИЗДАНИЕ

КНИГОСБИРКА

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
СОФИЯ. 1992

„Книга за българите“ е първият в нашата историография опит за цялостна философия на българската история, останал, за съжаление, незавършен.

Византинист от европейска класа, Петър Мутафчиев разглежда началото и развитието на средновековна България в тясна връзка с историята на Византия. Анализира взаимодействието между тези две, първостепенни за ранното средновековие държави. Забележителни — възприети по-нататък в нашата историческа литература — са наблюденията му върху съотношението между прабългари и славяни при изграждане на държавността ни.

Особен интерес представлява схващането на П. Мутафчиев за ролята на Балкана и изобщо на планините в българското минало — за опазването на нашия народ при така честите исторически катаклизми, застрашавали съществуването ни.

В раздела „Нашата политическа и културна съдба“ авторът споделя своите изводи за условията и факторите, предопределили нелекото ни историческо развитие.

Обективно, но не и безстрастно П. Мутафчиев ни е въвел в своя ред на мисли, в оценките си за историята на средновековна България, плод от трайна и дълбока изследователска дейност.

КНИГООБМЕН

ISBN 954-430-128-3

© Петър Стоянов Мутафчиев, 1987, 1992
c/o Jusautor, Sofia

93/99

1-000137647

През двайсетте години Петър Мутафчиев замисля „Книга за българите — минало и настояще“ като опит за философия на българската история. Според плана на автора тя е трябвало да обема 32 глави, започвайки от създаването на държавата ни до Първата световна война. За времето 1928—1936 г. П. Мутафчиев написва шест от тях. Прекратява работата си над книгата с намерение да извърши необходимите частни изследвания, чийто синтез би била тя. До края на живота си (1943 г.) не се връща към нея, макар че продължава да я смята за цел на своя професионален път. Непосредствено преди смъртта си той изявява воля да бъдат отпечатани написаните глави.

Предвидена като том IV от десеттомно издание на съчиненията му в издателство „Хемус“, „Книга за българите“ е снета от машината през 1947 г. въз основа на анонимен протест във в. „Работническо дело“. Наскоро след това е национализирано и издателството, с което се слага край на обнародването на произведенията на П. Мутафчиев. До 1973 г., когато в поредицата „Българско историческо наследство“ излиза двутомник от негови избрани студии, съставен от Д. Ангелов.

Първото издание на „Книга за българите“ е осъществено през 1987 г. под отговорната редакция на В. Гюзелев, комуто принадлежи и обширният критичен предговор към нея, както и критичните бележки по текста. Тук му изразявам благодарността си.

Настоящото — второ издание, излиза във вида, в който го е оставил авторът и както не успя да се появи през 1947 г.

Вера П. Мутафчиева

I. ВИЗАНТИЯ

1. СЪЩНОСТ, КУЛТУРА И ДЪРЖАВЕН СТРОЙ

Средновековната история на българския народ протича сред най-разнообразни външни и под влиянието на много и различни вътрешни условия. Тъй например — и ние по-нататък подробно ще се спрем върху това — от голямо значение са били географските особености на земята ни и положението ѝ сред останалите земи на Европейския югоизток. Обстоятелството, че през нея водеха континенталните пътища към Предна Азия и Средиземноморието, представяше за нас извор на постоянни опасности. Те отвличаха вниманието ни от много други жизнени задачи, а за да осигурим съществуването си, ние бяхме принудени да хабим усилия, които можеха да бъдат използувани за творческа работа другаде.

През течение на много векове все по-нови турански народи един след други се явяваха в дунавско-черноморските земи. Отломки от тия народи понякога засядаха и в нашата среда. С това азиатските влияния върху ни се възобновяваха, а културни и политически навеи долитаха до нас и от Запад.

Отделни черти в историческия ни живот може би се дължаха и на унаследени расови заложби.

Всичко това са неща, които не могат да не се вземат предвид, когато се дири обяснението на известни явления из нашето минало. Но все пак, каквото значение и да бихме искали да отдадем на едно или друго от споменатите условия, несъмнено е, че никое от тях не е играло решаваща роля в нашата история. Малко или много тяхното въздействие е било ограничено: при едни случаи то е засягало само известни страни на живота ни, при други се е проявявало само през определени периоди от време, при трети пък не е достигало особена дълбочина.

В редицата външни фактори върху средновековното ни развитие имаше обаче един, чието влияние се простираше над всички негови области. Това бе влиянието от Юг. И средновековното ни минало не ще бъде никога достатъчно изяснено и добре разбрано, ако при

разглеждането му не се вземе под внимание основният постоянен факт, че на българите бе се паднало да живеят в непосредствено съседство с Византия и при това — в земи, много близки до нейния държавен и културен център, Цариград. Към тоя факт се свеждат, от него в една или друга степен зависят най-характерните явления в старата ни история. Нещо повече дори: близкото ни съседство с Византия начерта насоките на целия наш средновековен живот; нейното влияние върху ни определи и в държавно, и в културно отношение нашата историческа съдба.

Поради това ние като народ би трябвало да познаваме днес Византия по-добре от мнозина други, чиито интереси към нея са от чисто познавателно естество. В действителност обаче едва ли другаде съществуват за Византия и нейната култура представи тъй неверни, както у нас. Произходът им не е мъчно да се открие: те бяха рожба на настроенията и на духовните потреби на българина от епохата на Възраждането. Както е известно, националното ни пробуждане започна тогава като реакция срещу елинизма и протече в борба срещу гръцкото църковно господство и културна асимилация. За да защитят привилегиите си, гърците диреха доводи из областта на своето минало. Поради естеството на спора обаче при него мъчно можеха да бъдат използвани заслугите на древните елини, с тяхната *езическа* цивилизация, политическа разпокъсаност и държавно безсилие. При това тогавашните българи малко се интересуваха от големите културно-исторически проблеми, увлечението по класицизма също им беше съвсем чуждо. Те настояваха единствено на правото си да напътват сами духовното си развитие и на свой език да се молят на християнския бог. Поради това естествено бе гърците да се обърнат към друга епоха от своето минало и данни, взети от нея, за да защитят тезата си, че тем трябва да принадлежи водачеството на християните в Турската империя. Византия, мечтата за чието държавно наследство вече отдавна подхранваше политическите им блянове, и тоя път бе в тяхна помощ. От нея, проповядваха те, бяха получили българите християнството, тя бе ги извлякла от варварството и им служеше за наставник във всяка добродетел. И както нейният самодържец, императорът, е бил представител на всяка земна власт и първи измежду всички светски господари, тъй и патриархът, негов пълномощник и заместник в духовния живот, е бил и трябва да остане признат глава на православието. Всеки опит да се оспорят неговите права или да се въведе етническият принцип в църковната организация, бе отклонение от древната традиция и църковните завети или догми, също както узурпация и престъпление е представял някога всеки стремеж на православните народи и племена да се отърват от политическото върховенство на императора.

Еднаж заставени да пренесат спора на тая почва, българите също тъй бяха принудени да се обърнат към своята история. И тъй като самите гърци в увлечението си бяха далеко надхвърлили границите на обективната истина, българите също се чувствуваха малко задължени да я възстановят във всичката ѝ пълнота. Тям бе нужно да докажат, че не са били една безформена етническа маса, която знаела само да робува на гърците, и не само че са имали своя държава, уредена църква и писмен език, но и че всички твърдения за държавното величие на Византия, за могъществото на нейните владетели и за високата култура на византийците са лъжливи. Още Паисий бе писал, че българските царе нееднаж побеждавали византийските и вземали данък от тях; още той бе подчертал нравственото превъзходство на българите над „хитроумните и политични" гърци, чиито успехи срещу ни обясняваше главно с тяхното лукавство. Сега, когато борбата между двете националности бе поведена на широк фронт и с крайно ожесточение, тия мисли на светогорския монах бяха подети и разработени до степен, зад която сдва ли можеше да се отиде.

Неприключеният и след Освобождението ни процес на национално обособяване и необходимостта от нови усилия за съхранение на племето ни в етническите му граници, там на юг все още застрашени от настъплението на гърцизма, от една страна, и, от друга — нуждата от себеупование, главен извор на което можеше да бъде историческото ни минало, — всичко това още повече закрепи тия възрожденски настроения в създадения чрез тях възглед за Византия и нейната култура. За разпространение на тоя възглед работеше и българското училище. Така в съзнанието на днешния българин се утвърди за византийското общество представата, че е било огнище на всички пороци, среда, недостъпна за най-обикновеното чувство на право и човещина, чужда на всякакви благородни пориви. Оттук и мнението ни за средновековните византийци като за люде, потънали в разкош, изнежени и дълбоко покварени, лишени от гражданска и военна доблест, превъзхождащи останалите народи единствено с външния блясък на изтънчената си цивилизация, с формалната си образованост и диалектичното си изкуство. Съответно на това ние гледаме и на самата Византия като на прогнила държава, която се е крепяла не на мишците и жертвоготовността на поданиците си, а на хитростта и вероломството на своите представители, на умението им да сеят разединение и развала сред нейните неприятели, да ги нахвърлят едни срещу други и по тоя начин да превръщат в триумф всяко нейно поражение по бойните полета.

Така в оправдания си стремеж да възвеличим своето минало и разкрием дарованията си като народ, който в своя исторически път

е имал да преодолява много и необикновено големи пречки, ние, без сами да съзнаваме това, поставяхме в неблагоприятна светлина собствената си издръжливост и способност за държавно и културно строителство. Защото Византия бе главният, а понякога — през течение на цели столетия — и единственият ни неприятел. Ако тя като общество и държава наистина представяше един тъй хилав организъм, това значи, че и на самите нас трябвало да бъдат отречени качествата на един здрав, силен и способен за развитие народ. Иначе как би се обяснил фактът, гдето в течение на цялата си средновековна история се оказахме безсилни да се справим с нея и осигурим възможностите за спокойно съществуване?

В действителност Византия бе нещо съвсем различно от тия представи.

Не само за да бъде възстановена историческата истина, но и за да се реабилитираме в собствените си очи като народ, чието минало не бе лишено от ценности, напластените у нас представи за Византия трябва да бъдат изправени.

Византия бе старата Източна римска империя, чието съществуване продължи цяло хилядолетие, след като Римският запад бе сталнал плячка на германските нашествия. От древния Рим тя бе наследила всичко — не само своите територии, но цялото си държавно устройство и правото, което уреждаше отношенията между поданиците ѝ. Римска бе у нея и идеята за универсалност; поради това византийските императори считаха себе си еднички законни светски господари и извор на всяка земна власт. Разбира се, че времената и създадените от тях нови отношения и нужди преобразяваха действителността, а заедно с това внасяха промени и в съзнанията. По тази причина Византия постепенно се превръщаше в нещо различно от първоначалната ѝ същност. Но въпреки своето преобразуване тя винаги пазеше живи спомените за своя произход, а заедно с тях — съзнанието за своя легитимитет и претенциите си върху завещаните ѝ от Рим права. През течение на многовековното си съществуване ней бе съдено да понесе големи териториални загуби, да преживее много разочарования и унижения. Нови народи, с които нямаше възможност да се справи, късаха пространни части от нейните владения. Тя бе принудена да се подчинява на необходимостта, но никога не преставше да дебне възможностите да си възвърне загубеното. Поради това тя не забравяше да спомня претенциите си и над земи, които самият Рим още много рано бе загубил. Нямаше значение за нея и обстоятелството, че в почти всички тия земи вече отдавна живееха нови народи. Племенното начало бе за нея без всяко значение, тъй като и самата тя не бе свързала съдбата си с тая на никой от народите, живеещи в широките ѝ предели.

И тук е нужно да се отхвърли широко разпространената заблуда — че Византия *винаги* бе една гръцка империя: в съзнанието на своите държавни представители тя до последните два-три века от своето съществуване си остана империя на римляните. Самите византийци никога не наричаха себе си с името, с което ние днес ги зовем. Византия (Βυζαντίον) бе древното название на града, чието място Константин Велики бе избрал за нова столица на древната империя. Това име през течение на средните векове винаги означаваше у тях само Цариград. Оттук и прозвището „византиец" (Βυζαντίδης) значеше у тях жител на столицата. Себе си като цяло те наричаха „ромеи", т. е. римляни. Римляни по потекло, те, разбира се, не бяха, макар мнозина начетени византийци да вярваха, че у тях тече кръвта на народа на Ромула и Рема. Римска по произход бе само държавата им. Името „ромеи" у тях означаваше държавна, а не национална принадлежност. Поради това в мирогледа на византийците въпросът за расата и произхода нямаше никакво значение. Тоя елемент впрочем бе престанал да значи нещо още през епохата на старата империя, след като в началото на III в. сл. Хр. за римски граждани бяха признати всички свободни нейни поданици. Оттогава името римляни понесоха потомците на древните квири от бреговете на Тибър, келтите — в Испания, Галия и Британия, траките и илирите — на Балканския полуостров, елините — в земите около Егея, коптите и семитските племена — в Египет и Сирия. Онова, което обединяваше всички тия тъй различни по бит и кръв народи, бе римската гражданственост и подчинението на един закон, чието въплъщение се явяваше личността на императора. Към това във Византия бе прибавено едно ново изискване: християнското православие, т. е. признанието на официалната църковна догматика. За останалото тя малко се интересуваше. Всеки от многобройните народи, живеещи върху държавните ѝ територии, можеше да има собствен строй на живота, да говори свой език. Само тия, които се стремяха да заемат известен пост в държавното управление, трябваше да знаят и при изпълнението на служебните си обязаности да употребяват официалния език.

Отначало такъв език тук, на Изток, бе латинският. Мястото си той отстъпи на гръцкия, едва след като се бяха изминали три века от времето, когато столицата на империята бе преместена от Рим в Цариград. Тая промяна обаче не означаваше тук смяна в господството и на съответните етнически елементи. На Изток латинският език дължеше своето значение само на държавната традиция. Пълното отделяне на Западната империя, гдето той бе език и на населението, а по-късно — падането и на самия Рим под властта на варварите, трябваше да доведат до коренна промяна на отноше-

нията и в източните земи. Лишен тук от живата си основа и от възможността да се опреснява и развива, латинският език постепенно се превръщаше в мъртъв инструмент; вместо да улеснява управлението и сношенията между частите на разноплеменното източноримско общество, той все повече ставаше пречка за тях. При все това обаче тук, на Изток, римската традиция бе толкова силна, че латинският език запази своето положение в държавата до самия край на VI в.

Но ако гръцкият език зае неговото място, това стана не защото гръцкият елемент по численост бе най-значителен в тия източноримски земи, нито пък защото гърците бяха добили ръководно положение в *политическия живот* на Източната империя. До твърде късно време те представяха малцинство сред нейните разноплеменни населения. През течение на няколко века също тъй нито една от династиите, които играеха що-годе значителна роля в ранната ѝ история, не бе гръцка по потекло, както не гърци, а траки, исаври, сирийци, арменци и синове на различни малоазийски племена бяха и най-значителните измежду нейните държавници и пълководци.

Господствуващото положение, което гръцкият език зае в империята, се дължеше на особени причини. Гърците имаха зад себе си едно голямо минало. В науките и изкуствата те бяха ненадминати. Още от епохата на Александър Македонски, който разнесе цивилизацията на елинизма низ Азия и Египет, те добиха ръководно положение в културния и стопанския живот на Изтока. Това направи от езика им главното средство за международните сношения на източния свят — една позиция, която през римската епоха той не само запази, но още повече затвърди. Самият Рим, за да направи своите декрети тук, на Изток, разбрани за населението, още от времето на първите императори ги публикуваше освен на латински и на гръцки. Гръцкият език следователно бе станал главна обединителна връзка между съставните части на източноримското общество още векове преди да стане официален език на Източната империя. И именно тоя външен, но затова пък явен за всички белег бе причината, поради която от VII в. нататък Източната империя се представяше на своите близки и далечни съседи като гръцка държава, а населението ѝ — като гърци. Чужденците малко познаваха народите, които живееха в нейните граници, а нямаха представа и за това, колко различни бяха един от друг. Те виждаха само държавата с нейния гръцки език, позната им бе и официалната църква, чиито служители употребяваха също тъй предимно гръцка реч и писменост. Затвърдена бе представата за гръцката същност на Византия и от друго едно обстоятелство: че тя, Византия, накрай действително се превърна в държава гръцка и по състава на населението

си. До това положение обаче се стигна едва през XIII в., когато селджуците вече бяха ѝ отнели всички вътрешни области на Мала Азия, а в Европа властта ѝ се простираше само над земите около морските брегове, чието население бе наистина гръцко.

След раздяла на старата Римска империя, в пределите на нейната източна половина — Византия, бяха останали пространни земи. В Африка тя владееше днешна Триполитания и Египет, в Азия нейни бяха Финикия, Сирия и Палестина с част от Месопотамия, цяла Мала Азия с по-голямата част от Армения. В Европа с изключение на Далмация и днешна Босна ней изцяло принадлежеше и Балканският полуостров. След падането на Рим тя стана господар и на ония северозападни области.

Всички тия земи, особено пък източните, бяха в културно и стопанско отношение най-развита и най-богата част на стария свят и запазиха това свое положение и през началото на средновековието. Египет, житницата на Рим, остана такава и за неговата наследница, Византия. А независимо от това той бе едничката земя, в която се произвеждаше и обработваше папирусът, главният материал за писане преди да бъде открита хартията. В големите градове на Сирия цъфтеше металната индустрия и производството на скъпи тъкани. Мала Азия беше известна със своето скотовъдство, което доставяше изобилни материали на силно развитата там тъкачна промишленост. При това от VI в. насам в продължение на цели шест столетия Византия остана едничък производител на копринени изделия в европейския свят. Търсени жадно от държавните владетели и заможните слоеве на тогавашните общества, те се ценяха наравно със златото.

Още по-голямо от нейната производителна сила бе търговското могъщество на Византия. Разпространена нашироко върху земите около източните брегове на Средиземно море и на свързаните с него морски басейни на север, тя владееше всички пътища, които водеха тогава от Запада към Азиатския изток. Нейните пристанища бяха истински стоварища на произведенията, пренасяни с кервани от Персийския залив, Черно море и Средна Азия, или които по Нил слизаха от тропическите земи на Африка. Тук се стичаха и суровите произведения на Европейския запад и север. Векове подред еднички посредници в тая световна разменна дейност оставаха византийските търговци, чиито кораби кръстосваха водите на Средиземно море, превърнато във вътрешно византийско езеро. През Гибралтар те достигаха даже до далечната Британия, а през Червено море се явяваха пред крайбрежията на Индия и Цейлон.

Цялата тая колосална производствена, разменна и посредническа дейност, която носеше грамадни добиви на източноримско-

то общество, бе превърнала много от тукашните градове, особено тия от източните провинции, в центрове, чието население броеше по стотици хиляди. На първо място между тях, и не само по числото на жителите си, стоеше самата столица — Цариград. Със своята многолюдност, с богаствата, струпани в нея, и с великолепието на своите паметници тя привеждаше в изумление чужденците. Защото надминаваше всичко, което въображението на средновековния човек можеше да си представи.

Самата държава, под чиято закрила и непосредствен надзор се разгръщаше тоя тъй напрегнат стопански живот, прибираше значителна част от печалбите, добивани в него. Тя налагаше мито на всички стоки, внасяни или изнасяни из нейните земи, даже и на тия, които минаваха от една нейна провинция в друга; освен това тя бе установила и една необикновено развита система на монопол в производството и продажбата на много произведения — като напр. копринатa и папируса. А независимо от всичко друго държавата разполагаше — също тъй предимно в източните си провинции — и с пространни имоти, които даваше под аренда или непосредствено експлоатираше. Каква колосална финансова сила представляваше Византия дори и през епохата, когато бе изгубила по-голямата част от източните си азиатски и африкански владения и върху благосъстоянието ѝ бе нанесен непоправим удар, се вижда от обстоятелството, гдето само от митниците си в Босфора и Дарданелите тя получаваше годишно близо половин милиард златни лева.

Природното и климатичното развитие на земите, които влизаха в състава на Източната империя, разнообразието на естествените продукти, произвеждани в тях, наличността на многобройни, многолюдни и големи тържища, гдето тия произведения можеха да се пласират — всичко това още много рано бе предизвикало в средата на византийското общество специализация в производството и диференциация на труда. Докато през по-голямата част от средновековието европейските страни не бяха излезли от стадия на затвореното самозадоволяващо се стопанство, икономическият живот във Византия бе основан на размяната, и то най-висшата ѝ форма — паричното стопанство. Много векове подред Византия бе и едничката държава в целия тогавашен свят, която сечеше златни монети. И тъй голямо бе доверието в нейното богатство и финансовата ѝ сила, че златните византийски пари представяха всепризнато и най-сигурно платежно средство в тогавашната световна търговия.

Въпреки всичко това Византия никога не стана плутокрация, нито държава на търговци, каквато бе напр. по-късно Венеция.

Традициите на римската държавност бяха доста силни, за да не позволят също тъй, щото властта тук да бъде използувана като инструмент за създаване на богатства или за охрана на интереси на един груб меркантилизъм. В дълбоката си същност византийската монархия си остана демократична; нейната върховна задача бе запазването на източноримската общност.

Сред учените от епохата на Просвещението преди Френската революция, когато идеите на политическия либерализъм и учението за раздяла на властите увличаха умовете, за Византия се създаде представа като за държава на най-мрачен абсолютизъм. Тая лоша слава остана и до днес да тежи върху ѝ. Да се реабилитира тя в това отношение, е безсмислено. Нужно е само да се разбере по-добре нейният политически строй и мирогледът, въплътен в него.

Цялата власт във Византия бе съсредоточена в личността на императора и той не я споделяше с никого. Сам извор на всяко право, волята му беше закон, задължителен за всички. Това състояние обаче не беше специален продукт на византизма, а представяше развитие на отношения, които водеха началото си от римската древност. Мнозина от цезарите след Август, макар че на теория си оставаха само първи измежду сенаторите, на дело се явяваха необуздани деспоти, каквито и самата Византия рядко виждаше. Това, което у тях първоначално бе практика, дължима на лични качества или на преходни нужди, през едно или друго време, постепенно и незабелязано се превръщаше в правило и мироглед, докато най-сетне абсолютизмът като идеология и държавна система достигна пълно развитие при Диоклетиана. Византия следователно бе поела и тук наследството на стария Рим. Християнството прибави към него свои елементи. Византийският автократор си оставаше божий представител на земята; поради това властта му се простираше и върху църквата, гдето патриархът бе само негов пълномощник и заместник. Представата за божествения произход на императорския институт намираше израз и в това, че самодържецът бе изобразяван в картините винаги като светец, със сияние около главата, а в акламациите или обръщенията си към него поданиците му го наричаха „светия цар“. Това явление обаче също не бе чисто византийско: то възхожда все към времето на римските цезари; те не бяха само светски господари, но и върховни жреци на римското езичество. А върхът на развитието ѝ и тук бе достигнат все при Диоклетиана, който след като сам се бе провъзгласил за син на Юпитера, наредил бе и да му се отдават почести като на истинско божество.

Византийците бяха доста умни люде и убедени християни, за да не стигнат до такава крайност, въпреки че живееха тъй близко

до Азия, люлка на теократическите монархии. Но в случая имаше и нещо друго, особено характерно за техния държавен мироглед. Светà бе за тях не личността на императора, а самият монархически институт. Личността се явяваше само временен изпълнител или проводник на провиденциалната мисия, за която този институт се считаше създаден. Окажеше ли се монархът недостоен за тая мисия, заговорът или бунтът го събаряха, за да издигнат на трона нов самодържец.

Това задължение на „богоизбрания василевс" неотстъпно да бди върху интересите на държавната общност бе и постоянната задръжка, която не позволи на византийския абсолютизъм да се превърне в деспотия. То му налагаше и неписаните ограничения, които никой монарх не можеше безнаказано да престъпи. Една обществена съвест будно следеше проявите на властта на целия сложен бюрократичен апарат, дори личния живот на императора. И когато недоволството по една или друга причина не минаваше във въоръжен бунт, то се манифестираше в открити неодобрения и така подготвяше или улесняваше заговорите срещу загубилия народната привързаност монарх. Въпреки сложните представи за свещения характер на императорската власт нигде другаде, не само в средновековието, но и в по-ново време, масите не смееха тъй шумно и дръзко да хвърлят в самото лице на владетеля обвинения, та дори и оскърбления, както това обикновено си позволяваха поданиците на византийския самодържец при случаите, когато той забравяше своите задължения. Улицата или хиподрумът на Цариград обикновено бяха местата, гдето създадените настроения избиваха.

При все че бе абсолютна монархия, Византия имаше писани закони. Те, ако не отстраняваха напълно произволите във вътрешния й живот, намаляваха ги до степен, за каквато никое друго средновековно общество не можеше и да мисли. И тия закони — а това е друга съществена особеност, която поставяше Византия над всички съвременни ней общества, чийто социален и политически строй почиваше върху принципа на съсловните деления, — тия закони тук бяха задължителни еднакво за всички нейни поданици. На времето си тя бе едничката държава, гдето липсваха правно обособени съсловия със свои привилегии. Родова аристокрация у нея до последните три века от държавното й съществувание нямаше. Произходът и кръвта тук не значеха нищо — важеха само дарованията. Всички степени на обществената и държавната йерархия бяха достъпни за всекиго. На трона на империята бяха сядали не само синове на много от племената, настаненени в пределите й, не само заслужили пълководци или граждански сановници, но и прости селяни, дошли някога да търсят щастието си в многолюдната босфорска столица.

Тоя особен род демократизъм бе причината за цяла редица явления във византийския живот. Някои от тях свидетелствуваха, че империята със столетия бе изпреварила средновековните западноевропейски общества. Тъй например, когато феодализмът в тях бе достигнал разцвета си, а правото на силния се явяваше единствен регулатор във вътрешните им отношения, Византия съзнаваше, че като държава може да се крепи само на стопански независимото селско население. И при все че дължеше богатствата и могъществото си главно на своята силно развита търговия и индустрия, тя на времето си бе първата и единствена държава, в която още през X в. имаше законодателство за покровителство на дребната поземлена собственост срещу посегателствата на едрите земевладелци. В името на обществения или държавния интерес някои нейни императори посягаха върху владенията на църквата и на отделни едри собственици.

Ролята си на организация, призвана да закриля слабите и нуждаещите се, държавата във Византия изпълняваше и в друго отношение. В по-големите градове на империята, и най-вече в Цариград, съществуваха издържани с обществени средства най-различни благотворителни заведения: страноприемници, болници, сиропиталища, приюти за старци или недъгави и т. н. Примерът на държавата в това отношение намираше последователи и у заможните й поданици, някои от които жертвуваха големи средства. Преди хилядолетие болничното дело във Византия се намираше на висота, каквато в останалите европейски държави то достигна едва в началото на миналия век. И колко голямо внимание обръщаше тя на тоя род социална политика, се вижда от обстоятелството, че за върховно управление и наздор над всички благотворителни заведения съществуваше специална служба, нещо като министерство на обществената благотворителност.

Строга централизация бе прекарана и в цялото държавно управление на Византия. Начело на всяко ведомство стояха назначени от императора и напълно подчинени нему сановници, всеки един от които имаше под разпорежданията си цяла армия от платени чиновници, пръснати из всички провинции. Докато в средновековните държави политическата власт се представяше от местни първенци и ревниви за своите права феодални барони, във Византия начело на провинциите стояха обикновени чиновници, зависими непосредствено и всецяло от държавния глава. В държавноправно отношение едрият земевладелец бе също тъй прост поданик, както и всеки друг стопанин. Както навсякъде, богатството и тук носеше

със себе си социална сили, но и до последните векове от византийската история то не бе свързано с никакви политически привилегии. А липсваше във Византия и служебна аристокрация, каквато познаваме в много тогавашни държави. Сановническите постове се раздаваха тук на способните. Поради това обикновено явление в дългия живот на Византия бе по върховете на управлението да се издигат лица от съвсем низък произход, а синове на видни сановници да остават в положението на прости граждани.

Първа сред съвременните си общества по изобилие на материалните си средства и по стегнатостта на държавната си организация, Византия дълго ги надминаваше и в областта на знанието и умението. Тя и тук бе наследила целия духовен опит на древността. На образованите византийци бяха известни античната философия, математиката и астрономията, както и географските открития на древността. Еднакво в риториката и диалектиката, както в механиката и архитектурата те бяха ненадминати за своето време. Изучаването на историята бе у тях едно от главните изисквания към образования човек и до прага на новите времена нигде творенията на античната историография не се ползуваха с тъй голяма почит, както в тяхната среда. Затова и примерите или уроците на историята в никое друго общество не бяха използувани тъй добре, както у тях.

Наглед религията заемаше централно място в живота на византийското общество. Липсата на национално единство беше една от главните причини за съсредоточаване на голяма част от обществения интерес към църквата. Православието, т. е. изповядването на установената и официално призната църковна догматика, представяше спойката, обединяваща в едно цяло етничноразнородната маса от поданици на империята, а оттук и връзките на националността. Един много рано установен обичай изискваше от всеки нов монарх да връчва на патриарха писмено изложение на вярата си: верността към православната църква бе единственото формално условие, на което византийският самодържец трябваше да отговаря. С църковна обредност бе съпроводен целият публичен живот на императора. Рядко някога е имало общество, както византийското, в което вероизповедните спорове да са се водили с такова увлечение и да са обхващали тъй широки среди, както във Византия. И при все това религията тук се изчерпва главно в спазването на външните форми и обреди. Като нравствен мироглед и съвкупност от представи за живота и света значението на религията тук бе крайно ограничено. През тъмната епоха на средновековието, когато духовните хоризонти на европейското човечество бяха до такава степен стеснени, че Библията се очиташе извор на всяко знание, а Евангелието — кодекс на неизменни нравствени норми, във Византия съществуваше винаги многоброен слой от просветени люде, които познаваха Хомера и Хезиода, Херодота и Плутарха по-добре от Светото писание и измежду всички евангелски заповеди на първо място поставяха оная, която изисква да се отдава „кесаревото кесарю".

Докато съвременните ней народи и държави, залисани във всекидневни нужди и интереси, се оставяха да бъдат влачени от събитията, без да са в състояние да разберат тяхната логика, а още по-малко да ги насочват по предварително набелязани пътища, Византия притежаваше сложна държавна наука. Преди всичко тя се стремеше към познанието на народите, които можеха да се изпречат в орбитата на световната ѝ политика. Византийците се интересуваха от тяхното минало, политически строй, от бита, нуждите и апетитите им, дореха да познаят силите, с които тия народи или племена разполагаха, антагонизмите, които ги движеха. Всичко това те претегляха не само с оглед към вероятни бъдещи стълкновения с тия народи, но и към възможността да бъдат впрегнати в служба на византийските държавни интереси или използувани срещу някои от многобройните неприятели на империята. Тъкмо поради това тя знаеше да разстройва съюзите, които се подготвяха срещу нея, да запали пожара на междуособицата в средата на едно общество, чиито сили искаше да парализира, да хвърли един неприятел в тила на друг, с когото сама мъчно можеше да се справи или срещу когото не считаше за нужно да хаби своите сили. Военният и политическият шпионаж бе нашироко използуван от нея, като, от друга страна, самата тя правеше всичко, за да не позволи никому да проникне в тайната на нейните намерения. Блясъкът, който разгръщаше пред чужденците, не бе израз на тщеславие: чрез него тя искаше да създаде у тях впечатление за неизмеримото си могъщество. Византийската дипломация бе ненадмината в тогавашното време не само поради духовното превъзходство на византийците над техните съвременници, но и поради изобилните материални средства, които се намираха на разположението ѝ. И те ѝ осигуряваха често пъти успеха в случаите или предприятията, които иначе биха били напълно безнадеждни.

По нравите си обществото на Византия се ползуваше с незавидна слава. Византиецът бе човек на формата и външността. И еднаж спазени те, той считаше, че зад тях всичко е позволено. Християнската набожност можеше да съжителствува у него с всички престъпни инстинкти, а желанието му не признава ограничението на никакъв човешки божий закон. Важеше само поставената цел и постигнеше ли я, той знаеше, че всичко ще му бъде простено — дори от църквата. Защото и тя винаги намираше възможност да се осво-

боди от всяко прегрешение тогова, който чрез него бе смогнал да се добере до силата. Тук всяко дело можеше да бъде облечено в най-благовидна външност и престъпникът да мине за най-добродетелен човек, стига предприятието му да свършваше с успех. На същото основание византиецът се отвръщаше от всяко паднало величие. Лицемерието и префиненото вероломство, хищничеството и хладната жестокост бяха най-обикновени черти в духовния образ на византиеца. Оттук и чудовищните престъпления, с каквито бе тъй богат политическият живот на Византия. Но, когато е дума за тая порочност, нужно е да се има предвид, че с нея не се изчерпваше цялото съдържание на византийската цивилизация. А освен това достатъчно е човек да прелисти напр. страниците на вътрешната история на италианските градове и държави през епохата на Ренесанса (XIV—XV в.) или да си припомни известни неща из историята на папството и католическата църква, за да види, че скритостта и вероломството, клетвопрестъпничеството и лицемерната набожност, необузданата похот и жестокостта, която оставаше глуха и за най-светите човешки чувства, не цъфтяха само под византийското небе. Не бяха непознати те и на императорския Рим, чието наследство с всичко добро и зло, вложено в него, Византия трябваше да понесе. От друга страна, в продължение на хилядолетното си съществуване Византия се намираше в жив и непрекъснат допир с азиатската култура. Понякога отхвърлена от Европа, тя се виждаше ограничена само в азиатските си владения. Поради това влиянието на Азия върху ѝ бе грамадно. В голяма степен нему се дължаха ония черти на византинизма, които не само днес, но и в миналото будеха отвращение у европейския човек.

Лошата си слава обаче Византия дължеше не на това, че тия черти избиваха понякога особено силно във вътрешния живот на нейното общество, колкото на обстоятелството, че не по-малко изразително се проявяваха в отношенията ѝ към народите и държавите, с които тя идваше в досег. Но, строго погледнато, и тук присъдите, които тежат върху ѝ, не са свободни от едностранчивост или пристрастие. Защото тя действуваше под натиска на неумолимата необходимост.

Преизпълнена със съзнание за своето значение и за световната си мисия като хранител на античната цивилизация, на римската държавна идея и християнството срещу варварството, езичеството, а по-късно и срещу исляма, за Византия стоеше над всичко въпросът за нейното запазване. Стръвни неприятели, стълпени по границите ѝ в Азия и в Европа, ѝ готвеха същата участ, каквато бе постигнала Западната римска империя. За да отбива техния натиск, тя трябваше да държи в постоянно напрежение всичките си духовни и материални сили. Но те невсякога се оказваха достатъчни. И тя би изменила на себе си, а освен това би задушила и инстинкта си за самосъхранение, ако в борбата за съществуване не използуваше всяко средство. Наистина много от тия средства бяха несъвместими дори и с *тогавашния* морал. Но кога, в историята или в биологията, при борбата за живот се е държало сметка за какъвто и да било нравствен закон? При това, когато Византия се съди от морално гледище, забравя се и друго обстоятелство; тя не бе нито първата, нито единствената, която в ония тъмни времена не отстъпваше пред нищо, за да обезвреди неприятелите си. Не по-придирчиви в това отношение бяха и сами те. По жестокост не ѝ отстъпваха готите и хуните, нито нашите славянски прадеди. Вероломството също тъй не беше византийски специалитет. Перси, авари и венецианци нееднаж го използуваха срещу ѝ. И ако Византия дължеше тъй много от успехите си на това оръжие, то бе не само защото поради духовното превъзходство над противниците си знаеше по-умело да си служи с него, но и защото често пъти то оставаше единственото, което можеше да я спаси.

Идеята за задължителен общочовешки морал, колкото и стара като продукт на религиозно-философската мисъл, и днес е далеч от осъществяването си, особено в международните и междудържавните отношения. В миналото тук, на Изток, тая идея бе още по-малко на почит, може би защото и самото християнство трябваше да я изостави. Източното православие бе свързало съдбата си с Византия, считаше последната за свой покровител и вследствие на това заради държавните ѝ интереси бе готово на много компромиси. Между народите на православния Изток истинска културна нивелация никога не бе постигната, при това вътрешно те не бяха сплотени чрез една организационна общност, както това бе на Запад, гдето католическата църква стоеше над всякакви народностни различия. Поради това липсваха тук и обективни възможности, за да се създадат нравствени норми, задължителни при взаимните отношения между отделните политически обособени общества. Самата източна църква и в идеологическо, и в организационно отношение бе загубила своето единство — разпадаше се всеки път на толкова отделни и независими една от друга части, колкото суверенни държави съществуваха. Превърната в държавен институт, тя ставаше изразител на противоречията и антагонизмите, които деляха тукашните народи и държави. Ето защо въпреки вероизповедната си общност с околните народи византийците считаха, че в отношенията си към тях всичко им е позволено. Те имаха съзнанието, че са носители на една култура, за чието възприемане останалите народи, даже и когато бяха техни едноверци, не са дорасли.

Тая култура дължеше своето развитие и съхранението си на византийската държава. Поради това за запазването на последната нямаше писан или неписан закон, който те не бяха в състояние да нарушават. Тая безогледност на Византия предизвикваше отвращение и омраза, особено у народите, които—приспивани от проповедите ѝ за християнска добронамереност и човещина, — се виждаха накрай жертва на своята доверчивост. Но обективното отношение към историческите факти изисква да признаем, че въпросната черта на Византия не представляваше нещо необикновено или присъщо само ней. За голямо огорчение на тия, които дирят морал в международните отношения, историята и нашата съвременност е пълна с примери, пред които византийското лукавство и вероломство бледнеят. Нима днес тъй наречените цивилизовани нации се възпират от някакви скрупули в отношенията си към народи, по-слаби или културно изостанали? Нима колониалната политика на европейските държави спрямо беззащитните обитатели на далечни земи е държала някога сметка за право и морал? Нали винаги и навсякъде християнското мисионерство се явяваше там, за да подготви условията за политическото завоевание? Та нима най-сетне и в своите взаимни отношения цивилизованите народи не дават днес постоянни доказателства, че в политиката не съществуват никакви съображения извън тия на егоизма и грубия интерес?

Съзнавайки превъзходството си над останалите съвременни ней народи, тя определяше отношенията си към тях според обстоятелствата. При нужда тя умееше да практикува унижения, към които прибягваше, за да ги примири със себе си. Настъпеше ли обаче моментът, когато един народ не можеше да бъде за нея опасен или пък ѝ ставаше непотребен, тя не се стесняваше, често пъти по един брутален начин да му изрази презрението си. За да успокои подозрителността на враговете или на неудобните си съседи, тя ги приспиваше с уверения в лоялност и приятелство, но не пропущаше сгодния случай, за да им устрои кървава разплата. Тя знаеше да се примирява с фактите, щом не беше в състояние да ги измени, но никога не забравяше, че нищо не е вечно и че промяна рано или късно може да настъпи. И усвоила изкуството да чака, тя умееше да подготвя условията, за да насочи хода на събитията по желани от нея пътища.

Като историческо явление упадъкът на нравите е нещо, характерно за всички общества с напреднала материална култура. Възможността да се трупат богатства създава и засилва изкушенията да се грабнат от живота все повече удоволствия. А безогледното търсене на последните расте съразмерно с равнодушието към интересите на общественото цяло и с отвращението от всякакви задължения, които могат да нарушат спокойствието на личността или да ѝ наложат лишения и жертви. Оттука идват разпуснатостта и изнежеността, постоянни спътници в живота на тия общества. Тъй е било всякога и само тъй се обяснява упадъкът и смъртта на много цивилизации, лишени накрай от опората на тия, които са били длъжни да ги бранят.

Византия в това отношение не можеше да прави изключение. Но фактът, че цели няколко века тя устоя на всички неприятели, които я връхлитаха от изток или от запад, и че заедно с това се справяше с опасностите, пораждани от вътрешното ѝ развитие — тоя факт показва, че обикновените представи за провалата и израждането на византийското общество са не съвсем точни. От гоя недъг бяха засегнати предимно някои негови среди. Широките слоеве от населението обаче, образувани от селяни, предадени на упорит труд, малко се различаваха по живот и морал от селячеството у другите тогавашни народи. Оттам империята си осигуряваше притока на свежи сили, които непрестанно я подмладяваха. А традицията до такава степен властвуваше над съзнанията, че и всред заможните съсловия съвсем не бяха изключени случаите, когато пред интересите на държава и общество отстъпваше всеки частен интерес. Тъй освен всеобщо познатата Византия на разпуснатостта и нравствената поквара, на бюрократическото овчедушие и на богословските разпри, освен тая Византия, в която всичко можеше да се купи — от съвестта на човека до кръвта, проливана за защита на държавата по бойните полета, — съществуваше и друга: на смелата мисъл и вътрешната дисциплина, на железните воли и несломимата енергия, на пуританството и беззаветното изпълнение на дълга. И на тия нравствени сили, които избиваха у нея особено през известни периоди от историческия ѝ живот, дължеше тя своето могъщество и запазването си през цяло хилядолетие.

Във военно отношение Византия векове подред бе най-добре организираната европейска държава. Първоначалното си военно устройство тя също бе наследила от Рим. Но в края на древността римската военна система вече се намираше в пълен упадък. Вместо от римски граждани, както това бе някога, армиите се състояха главно от варварски наемници. Недисциплинирани и ненадеждни, те, след като не бяха в състояние да пазят държавата от външни неприятели, бяха се превърнали в истинска опасност за нейния вътрешен живот. С дружини от такива наемници Византия в течение на няколко века — най-тежките в историята ѝ — трябваше да отбива неприятелите, които се тълпяха по нейните граници. И ако тя смогна да излезе с чест от тая задача, това се дължеше не само

на духовното ѝ превъзходство и на това, че изобилните ѝ материални средства ѝ позволяваха да държи под знамената си многобройни военни контингенти, но и защото обикновено разполагаше с пълководци, които знаеха от дадените им за командуване военни сбирщини да създадат годни за действие армии.

След падането на Западната римска империя броят и силата на неприятелите, с които Византия имаше да се справя, не бяха намалели. А свръх това коренно бяха се изменили условията за водене на война. Пехотните легиони, с които някога Рим бе покорил и държал в подчинение света и въпреки зачестилите несполуки се мъчеше да сдържа напора на германски племена по бреговете на Дунав и Рейн, вече бяха се оказали решително негодни сега, когато Византия имаше насреща си конните маси на хуни и авари, а след тях и на арабите. Тъй под натиска на една корава необходимост тя бе принудена постепенно да усъвършенствува, видоизмени и преустрои наследените от Рим военни форми. Създадена за издръжка и набиране на войските, една нова система, в много отношения предшественик на системата на военните резервисти в новото време. С тая разлика само, че не само мирновременната издръжка, но също тъй въоръжението и обучението на войските не ѝ струваше никакви разходи. Това бяха войници селяни, които живееха на дадените им от държавата земи и се издържаха от тях със задължението сами да се въоръжават, обучават и подготвят за война. При мобилизация те образуваха нейната действуваща армия. Това, което най-много ги отличаваше от войниците ѝ в миналото не бе техният племенен произход: и сега Византия разчиташе за своята защита предимно на различните племена — туземци или пришълци, настанени на нейните територии. Разликата се състоеше главно в това, че нейните армии вече не се състояха от наемници, които се биеха за пари и затова винаги бяха готови да ѝ изменят, а от нейни поданици, земеделски стопани, които знаеха, че когато пазеха държавната целокупност, браняха с това от разорение своите собствени огнища и стопанствата си. Всички тия резервисти бяха конници; от VII в. насам конницата бе станала главна съставна част от византийските армии. Така империята, която имаше за най-опасни неприятели конните народи, откърмени в степите и пустините на Азия, можеше да им противопостави сила, еднаква на тяхната по рода на оръжието и тактическото действие.

Нуждата да се държат постоянно на разположение достатъчни контингенти и да бъдат те целесъобразно разпределени и използувани, както и да се постигне възможно по-многостранно действие с тях — всичко това бе довело във Византия до създаването и на една особена система на командуване и военна администрация, със строго установени компетенции и разчленения. Чрез нея, от една страна, се осигуряваше бързата частична или обща мобилизация на военните сили, активната отбрана на отделните провинции предимно със средствата, които самите имаха на разположение, а, от друга, целият тоя сложен, но стегнат военен апарат оставаше под строгата непосредствена зависимост и в пълното разположение на централната държавна власт.

Благодарение на тая организация, докато в останалите европейски държави през средновековието войната бе занаят на едно малобройно съсловие от привилегировани люде, поради което и армиите им се състояха от незначителни по численост феодални дружини, при изключителни случаи засилвани и с необучено безредно и зле въоръжено селско опълчение, Византия бе тук едничката държава, която можеше да вдигне на крак дисциплинирани, изискано въоръжени и снабдени масови армии.

Свръх всичко това воденето на война се считаше във Византия за изкуство, което изискваше от пълководците и специална подготовка. По тая причина докато у съвременните ней народи военната стратегия и тактика се намираха в доста примитивен стадий на развитие и се изчерпваха в съблюдението на някои най-елементарни правила или приложение на обикновени хитрости, а успехът в битките зависеше главно от физическата издръжливост и сляпата храброст на войниците, във Византия съществуваше една истинска военна наука, основана не само на грижливо съхранявания опит на древността, но и на всестранното познаване на народите, с които империята можеше да попадне във въоръжен конфликт. Византийците още преди повече от едно хилядолетие бяха разбрали истината, която едва днес става достояние на военната наука, че за успешната борба с един противник е нужно предварително да бъде опознат целият негов бит с всичките му особености, духовни и материални средства. Ето защо във Византия ръководствата по стратегия и тактика даваха не само знания по изкуството и техниката на военното дело, но и сведения за живота, нравите, стопанския и политическия строй, военните навици, духовните и физическите качества на нейните съседи и неприятели. И днес още най-старите и най-пълните известия например за бита на древните славяни ние дължим на един такъв трактат по военното дело от края на VI в., прочутият „Стратегикон“, чието авторство преданието приписва на императора Маврикий (582—602).

След като Западната римска империя изчезва под ударите на варварите, Византия заживя с представите, че е едничка законна наследница на цялото римско държавно достояние. И мисълта, че ней принадлежи върховната власт над някогашните римски провин-

ции в Запада — мисъл, заседнала дълбоко в съзнанието на държавните ѝ представители, — определяше в течение на дълги векове основните линии на нейната външна и вътрешна политика. Извършените на Запад политически промени тя не признаваше или пък не считаше за свои васални държавите, които там бяха се създали. Всичко това малко съответствуваше на действителността, също както в явно противоречие с нея бе и представата ѝ, че — и след като нови народи бяха се настанили в ония земи, — между двете половини на някогашния римски свят можеше да бъде запазено още старото морално и духовно единство. Византия дълго време не бе способна да се освободи от тая заблуда и стремежът да се съхрани политическата общност между Изтока и Запада представя може би най-забележителната черта в държавния живот на Византия през течение на цяла една епоха.

Тук собствено лежеше и голямото противоречие в живота на Източната империя през първите няколко века от нейното съществуване, оттука произтича и съдбоносното недоразумение относно нейната историческа мисия. От самото си географско положение — земите, които владееше и които доставяха главните средства за съществуване, — тя бе предопределена да бъде предимно азиатска държава, когато пък силата на римската държавна традиция я държеше прикрепена към Запада. Тоя последният обаче отдавна бе зает от нови народи — варвари. Техният строй бе пълно отрицание не само на античната култура, но и на римската държавност, на които Изтокът през даденото време бе останал в много случаи все още верен хранител. Самият Рим през последния век на своето държавно съществуване поради неудържимата варваризация на западните си провинции бе попаднал под влиянието на тоя Изток.

Разрешението на всички тия противоречия представителите на империята потърсиха в примирението на исторически състояния и факти, станали вече несъвместими. Един източноримски император Юстиниан, чието царуване (527—565) представя най-блясквата епоха в ранната история на Византия, направи решителна стъпка да превърне в действителност идеята за римското политическо единство. Във войни, които траеха цели десетилетия, бяха унищожени държавите на вандали и остготи и в състава на империята бяха включени цяла Италия, земите по цялото северно крайбрежие на Африка до Гибралтар, а също и южните окрайнини на Пиринейския полуостров.

Но, както и трябваше да се очаква, тоя успех въпреки дадените за него колосални напрежения и жертви се оказа ефимерен. Едно десетилетие след смъртта на Юстиниана по-голямата част от Италия бе загубена. По-късно същата участ постигна и присъединените земи в Африка. Причината за тия бързи загуби не лежеше в обрата на военното щастие, нито едничко в изтощението, до което империята бе доведена през дългото царуване на Юстиниана. Пропадането на опита да се възстанови римското държавно единство се дължеше главно на обстоятелството, гдето старият свят не представяше вече нито в културно отношение, нито в обществено едно еднородно цяло: отдавна бяха разкъсани вътрешните духовни и културни връзки между отделните му части. Върху римските земи на запад бяха се настанили нови народи със свои обществени и политически форми и със свой мироглед; и те мъчно можеха да бъдат съгласувани с тия, на които Източната империя със своята вярност към миналото бе изразител. Някогашният Римски запад представяше бездна. Времето я разширяваше и вдълбочаваше. Самите остатъци от старото римско общество на запад, в много случаи повлияни от заседналите сред тях варвари, нерядко чувствуваха ромеите като чужденци. За запазването на властта си в ония придобити земи империята не можеше следователно да разчита не на техните стари жители, но едничко на своята собствена сила. А тая последната никога не би могла да бъде достатъчна в провинции, които лежаха тъй далеко от държавния ѝ център.

Така след като в един период от цели три века бе положила много усилия, за да спаси единството между двете големи половини на римския свят и след тежките жертви, които бе дала, за да възстанови неговата политическа цялост, империята се видя принудена да остане това, за което я бе предназначило самото ѝ положение — империя на Римския изток.

Но съдбините и на неговите земи далеч не бяха еднакви.

Още твърде рано, цял век и половина преди старата империя да бъде разделена, нейните дунавски провинции бяха връхлетени от първите племена варвари, предвестници на Великото преселение на народите. Рим не бе в състояние да запази от нападенията им Балканския полуостров; те се превърнаха за него в хроническо бедствие. Непосилна се оказа тая задача за Източната империя не само поради голямото пространство, върху което натискът на варварите тук се упражняваше, но и поради това, че на мястото на едни пришълци винаги се явяваха други. Разорението на Балканския полуостров, започнато още през III в. сл. Хр., продължи още цели три столетия. През някои периоди на това тежко време варварите се разполагаха в полуострова като в завоювана земя. В редките години на спокойствие, когато техните тълпи се отливаха на север, империята взимаше мерки, за да поправи последиците от вилнежите им, но всичко извършено се оказваше накрай недостатъчно, между другото и затова, защото стихията на разорението се възземаше

винаги, все по-буйна и с все по-нови сили. Така благосъстоянието на тукашните земи бива унищожено, много цветущи градове се превръщат в развалини, поради намаление на населението полетата запустяват. Вече през IV в. империята не само че не можеше да разчита на обикновените доходи на балканските си провинции, но сама нееднаж бива принудена да дири средства, за да изхрани оцелелите им жители или да изкупува от плен заробените.

Ако напасти от тоя род и в такива размери бяха постигнали и останалите нейни земи, несъмнено е, че не би избегнала съдбата на своята западна сестра. Когато днес се дирят причините за необикновената жилавина на тогавашна Византия, изтъква се, на първо място, значението на нейния престолен град. Безспорно както през тая епоха на всеобщо разрушение, тъй и при големите кризи през течение на по-късната си история своето запазване тя дължеше в значителна степен на своята столица — неуязвима за неприятелите ѝ единствено поради географското си положение, както и поради несравнимите си укрепления. Цариград, също както някога и Рим бе душата на империята, хранител на всички ценности на византинизма, огнището, в което се сгъстяваха и от което постоянно се излъчваха духовните сили на източноримското общество. Нееднаж през течение на дългия си исторически живот Византия оставаше с владението почти само на своята столица. Но тук, в нейните стени се сломяваха пристъпите и се изчерпваше силата на завоевателите. И оттук империята отново смогваше да се възстанови, като си възвръщаше загубеното.

Но оставен сам на себе си, Цариград не би могъл да съществува. Това изобилие на сила и средства, с които империята разполагаше, тя дължеше предимно, ако не даже изключително, на своите източни провинции. Могъществото на Византия почиваше през всички времена на това, че тя владееше просторни земи в Азия, а при началото на своето съществуване и в Африка.

Ние вече знаем какво представляваха тия нейни владения. Те бяха люлка на древни цивилизации. Много столетия подред животът тука бе текъл, несмущаван от никакви сътресения, осигурявайки на населенията им всички възможности за интензивно духовно и материално творчество. Техните природни и климатически особености, благоприятното им географско положение на границите на три материка и върху световните пътища между Изтока и Запада още през древността бяха съдействували да се превърнат те в земи, които по стопанска дейност и благосъстояние надминаваха всички страни на Стария свят. Надминаваха ги и по пъстротата на населението си. Защото стихията на разорението, която от края на древността няколко века подред вилнееше в Запада,

обикновено не достигаше до тях: те лежаха далеко от посоките, в които тогава се извършваха големите размествания на народите.

Рим загина, защото варварите-германци, след като му бяха отнели *всички* провинции, завладяха и самата Италия. Византия не само продължи да съществува, но запази своето световно положение, защото даже и след като варвари, далече по-необуздани и многобройни, бяха покрили с пепелища и развалини всички нейни провинции на запад — остана пълен господар в земите на задморския изток. И именно той ѝ доставяше средствата, от които се нуждаеше тя, за да живее и се бори. С богатствата, които оттам се стичаха, тя събираше и издържаше армиите от наемници, които се биеха за нейната защита, смогваше да поправи последиците от понесените поражения, като противопоставя на противниците си все по-нови и пресни военни сили. По-късно, когато системата на наемничеството бе заменена с тая от кадрите от резервисти, все Азия бе, чиито сурови и войнствени племена ѝ доставяха многочислените армии от изпитани стратиоти. А когато въпреки всичко оръжието не смогваше да осигури безопасността на нейните провинции, Византия възлагаше тая задача на своето злато. Изворът му бе Азия и то винаги се оказваше най-доброто средство, за да се укроти един враг или да се обезвреди.

Ето защо, разпространена върху земите низ източния басейн на Средиземно море, гдето флотите ѝ владееха без съперници, империята дори до началото на VII в. никога не видя застрашено съществуването си. Нееднаж през тая епоха нейните владения в Балканския полуостров биваха заливани от варвари, като властта и там се запазваше само в някои укрепени градове по крайбрежията. Това бяха истински нещастия, но значението им все пак не можеше да бъде съдбоносно за нея. Бедствията от тоя род, които сплотиха полуострова, неговата временна загуба дори не можеха да намалят силите на империята, тъй като поради честите нашествия, на които бе изложен, той отдавна бе престанал да бъде за нея източник на каквато и да било сила. Ней оставаше Изтокът, гдето можеше да се оттегли, да даде отдих на изморените си сили, да ги попълни с нови и да се подготви за ново напрежение и борба. От недостъпната си столица, която в такива моменти добиваше значение и на преден пост на Азия към заленията от варварите европейски свят, тя следеше събитията в него с пълната сигурност, че обратът в тях не ще се забави. И нейните разчети в това отношение винаги излизаха прави. Защото с течение на времето — и обикновено твърде скоро — неприятелите и тук изхабяваха своите сили; тогава войнствената им треска намаляваше, напорът им, стигнал веднъж граници, които не бе в състояние да надхвърли, се разсип-

ваше и самите те се отливаха към далечни земи. Или пък, изхарчили всички запаси от сурова енергия, сами се разпадаха, за да станат плячка на нови завоеватели, идещи по стъпките им. Тъй бе през IV и V в. с готи и хуни, в VI в. — с авари.

Докато запазваше владенията си на изток, Византия не можеше да бъде победена на запад. И затова всички, които в борба срещу нея в Европа се надяваха да я сломят и да станат господари на нейната столица, изтощаваха безплодно своите сили или ускоряваха собствената си гибел. В това отношение българите при Симеона дадоха само един от последните и лишни примери. Цариград представяше не само столица на империята; той бе самата империя. Но той можеше да принадлежи само томува, който разполагаше с властта над съседната Азия. Византийците — все едно дали поради верен инстинкт или поради ясно съзнание, — винаги добре разбираха това. И по тая причина задачата за съхранението на азиатските им владения стоеше над всичко друго. За да запазят тях, те бяха готови да жертвуват всичко. Неудържимият и бърз упадък на империята започна едва тогава, когато в XI в. турците се настаниха в сърцето на Мала Азия, сетнята от последните източни земи, които някога ѝ принадлежаха. А краят на Византия настъпи само тогава, когато тя през XIV в. безвъзвратно изгуби там всичко останало.

Все по-голямото значение, което задморските земи добиваха за нея, растеше съразмерно с упадъка, културен и стопански, на нейните западни владения, предизвикан от опустошенията, на които те бяха подлагани. Тоя факт имаше за нея от своя страна други съдбоносни последици: центърът на тежестта на нейния целокупен живот все повече се изместваше на изток. В случая се извършваше един стихиен, но вътрешно съвсем логичен исторически процес. За разлика от европейския свят, който поради преобладаването на варварите в него ставаше за Византия все по-чужд, Изтокът видимо се запазваше почти такъв, какъвто бе го оставила древността. Промяната в него се състоеше само в това, че сред смесицата на римско-елинистични и азиатски начала, от които неговата култура бе изтъкана, азиатските, подхранвани от соковете на родната си почва, добиваха все по-голямо надмощие. Поради това засилени азиатски елементи и влияния проникваха все по-дълбоко в бита, мирогледа и морала на византийското общество, за да се наложат най-сетне в съдържанието и проявите на публичен живот и държавно устройство. И по традиция, и в съзнанието на своето общество империята продължаваше да се счита римска, римско бе и правото, с което тя живя до края на историческото си съществуване. Всичко това обаче бяха само форми и

идеология наследени; ако те продължаваха да се държат, то бе толкова поради пиетет към едно велико минало, колкото и поради това, че носеха в себе си опората на легитимитета. Римска по произход и антична по корените на своята култура, Византия по своята същност се превръщаше непреодолимо в държава все повече азиатска. Не бе случайност това, гдето в течение на дългата ѝ история, особено през периодите на могъщество и блясък, повечето от нейните държавни представители, пълководци и духовни водачи бяха азиатци по произход, също тъй както предимно от Азия, а не от балканските земи и изобщо от европейските ѝ владения се набираха армиите от резервисти — стратиоти, които образуваха нейната въоръжена сила. Азия, завладяна някога от Рим с оръжие, сега от своя страна по пътищата на мирното проникване и влияние овладяваше наследството на победителя, за да го преобрази според особеностите на своята култура. Именно поради това византинизмът с цялата сложност от елементи и представи, които образуваха неговата същност, си остана тъй чужд и непонятен за средновековния западноевропейски свят с неговата романо-германска култура. Сближението с тоя свят почна за Византия едва към изхода на средните векове. Но тогава, откъсната от Азия поради турското разширение и загубила вече непосредствените си връзки с нея, тя неудържимо вървеше към своята гибел.

Изложеното дотук обяснява не само факта, гдето Византия с цяло хилядолетие преживя Западната римска империя, то съдържа отговор и на въпроса — кое ѝ помогна да излезе почти непокътната из тежките изпитания, които имаше да преживее особено през V в., когато варварството с всички сили връхлетя над Европейския юг и запад и стихията на разрушението събаряше остните подпори на стария римски свят.

Вестготи, хуни и остготи едни след други се редуваха тогава в нападенията си над Балканския полуостров, разнасяха опустошенията във всичките му покрайнини или засядаха в земите му, гдето години подред се чувствуваха пълни господари. Но — победители в много битки над източноримските войски — те трябваше накрая да се убедят, че самата империя остана непобедима. И оттеглянето им към други далечни страни им оставаше като единчък изход, за да се спасят от неизбежното подчинение на една сила, която — въпреки всичко — не бяха в състояние да преодолеят.

Така след всички превратности знамената на империята отново се издигнаха над порутените стени на дунавските ѝ градове.

Разпокъсани политически, неорганизирани военно и примитивно въоръжени, те не можеха да бъдат за Източната империя тъй опасни, както бяха техните предшественици — войнствените

дисциплинирани и стегнати в политическо и военно отношение германци. На какво се дължи тогава фактът, че докато тия последните — след кървави борби с империята, които траеха две и половина столетия (238—489), — трябваше да се отгелят от Европейския югоизток, несравнено по-слабите славяни се настаниха в неговите земи и завинаги останаха там?

Много често в световната история изходът на събития в едно място се определя от развоя на други, които се разиграват в далечни страни. Един пример от такъв род бяха и тогавашните промени в Балканския полуостров. Неговата по-нататъшна съдба се решаваше в събитията, които от самото начало на VII в. се разразиха над Византийския изток.

2. КРИЗАТА НА ИЗТОК ПРЕЗ VII И VIII В.

През втората половина на V в. страните отвъд Долния Дунав — днешна Бесарабия, Молдова, Влашко и Трансилвания — бяха вече славянски земи. Оттам през последните години на същия век и началото на шестия почнаха първите славянски нападения в Балканския полуостров.

В онова време империята преживяваше тежки затруднения. Едва-що нейните дунавски провинции бяха освободени от готите, и тя бе принудена да поведе тежка борба с исаврите, сурови планинци от южните окрайнини на Мала Азия. От поданици те бяха се превърнали в нейни господари. Тя им плащаше истински данък. Исаври по едно време разпореждаха и с върховната власт на държавата. Наред с тая вътрешна война правителството на Византия имаше да се справя с конфликти и противодействия, които никнеха на вероизповедна почва. Армията също се намираше в упадък. Увлечени от общия дух на своеволие и анархия, войските, отредени за защита на дунавската граница, нееднаж се дигнаха срещу законното правителство и самата столица трябваше да вземе мерки, за да се спасява от тях. Към всичко това бе се прибавила и дългата война с персите, предизвикана от вечния спор между двете държави за ефратските граници и владението на Армения.

Поставена пред тъй много грижи, империята се заплете и в нови, още по-големи. В това отношение съдбоносно за нея се оказа дългото царуване на Юстиниана I (527—565). Той бе овладян от честолюбивата мечта да възстанови старата Римска империя в някогашните ѝ обширни граници, като подчини на скиптъра ѝ всички земи, които образуваха нейната западна половина. Поради това той се увлече в безкрайни изтощителни войни в далечната Северозападна Африка (Картагенската област), в Италия и Испания. С незначителни прекъсвания неприятелствата срещу персите на изток също продължаваха, като понякога изискваха да бъде съсредоточена там по-голямата част от отбранителните средства на империята. Тъй за да се справи с прекомерно нарасналата нужда от войски, тя бе принудена да намали до крайност въоръжените си сили на Балканския полуостров. В продължение на няколко десетилетия той бе оставен почти без защитници. И именно това обстоятелство позволи на славяните да зачестят с нападенията си в него и да разширят техния обхват. За да запази от разорение поне непосредствените околности на столицата, още предшественикът на Юстиниана, императорът Анастасий, заповядал да бъде построена прочутата „Дълга стена", която прегражда̀ла цариградския полуостров от Мраморно море, при Силиврия, до Черно, западно от Деркоското езеро. Юстиниан сега помислил, че с подобни съоръжения може да бъде запазен целият Балкански полуостров, особено източните му провинции, гдето славянските нападения били и най-чести, и най-опустошителни. По дунавските брегове, из проходите на Хемус, Средна гора и Родопите били издигнати в няколко пояса стотици крепости. Дълги стени били построени до най-достъпните планински превали. Друга мрежа от твърдини била създадена в полетата на Мизия и Тракия чак до бреговете на Егея. На тая колосална система от укрепления била възлагана надеждата да запрещи пътищата на славянските нашествия и да осигури тъй спокойствието на балканските земи и безопасността на тяхното население. За жалост тая задача се оказала неизпълнима. Защото войските, т. е. живата сила, която трябвало да брани тия крепости, липсвали. Малочислените стражи на тия Юстинианови твърдини, ако сами не бивали погребани под техните развалини, трябвало безпомощно да гледат как славяните, чиято дързост растяла съразмерно с намалението на срещаната от тях съпротива, безнаказано вилнеели в беззащитните земи на полуострова.

Един от Юстиниановѝте съвременници, историкът Прокопий, разказва, че през това време славяните всяка година на многобройни маси нахлували през Дунава и че през всяко тяхно нашествие повече от 200 хиляди измежду местните жители ставали жертва на вилнежите им. Може би дадената от него цифра да е преувеличена. Може би и краските, с които той описва бедствията на тукашното старо население да са много сгъстени. Несъмнено обаче е едно, че химерата на Юстиниана, заради която силите на източноримското общество се хабяха в несигурни завоевания на далечни страни, направи империята неспособна да защити провинциите, близки до държавния ѝ център. Тъй бе ускорено претопяването на техните

древни обитатели и се разчисти почвата за големите етнически промени, които имаше да настъпят тук. А славяните не бяха по онова време тук единствените неприятели на империята. В техните нападения понякога масово участвуваха и прабългарите; понякога пък едните сменяха другите. От втората половина на VI в. тук изстъпи и един нов народ, по-войнствен, по-добре организиран и далеко по-суров от тях — аварите. С тяхната поява запазването на византийската власт над Балканите вече ставаше задача почти безнадеждна. При все това империята не абдикира от своя дълг. Един от близките приемници на Юстиниана, император Маврикий, се опита да преодолее вътрешната немощ на вцеплението, в което бе паднало източноримското общество, да стегне разнебитените му сили и да ги насочи към активна отбрана на застрашените балкански провинции. Опитът на миналото вече бе показал, че докато империята се задоволява само да дочаква нападенията на неприятелите върху своя територия и тук да ги отбива, настъпателната им сила никога не ще бъде сломена. Затова Маврикий възприел нов начин на действие, чрез който войната бива пренесена в самите земи на славяните и аварите. За пръв път след времето на Константина Велики, когато други варвари се притиснаха в равнините на Дакия, империята сама минава в настъпление по цялата линия на Дунава — от устията му до течението на Тиса. В продължение на няколко години прехвърляха голямата река и проникваха дълбоко в областите, населявани от авари и славяни, чието население на свой ред бе подложено на изтребление и плен.

Едва ли може да има съмнение, че ако тия действия биха били изследвани през един по-дълъг период от време, настъпателното движение на славяните към юг би било завинаги спряно. С това и историческата съдба на балканските земи би била съществено променена.

За нещастие големите напрежения, преживени от източноримското общество през изтеклите столетия, бяха довели до прекомерно изтощение силите му. Съзнанието и чувството за дълг бяха затъмнени; дисциплината у него се намираше в пълен упадък. Един нов бунт на Дунавската армия събаря Маврикия от престола, а заедно с него биват погребани усилията на източния Рим да бъде спасена властта му над балканските земи.

Приемникът на Маврикия, Фока (602—610), невежа и груб солдатин, лишен от всяко съзнание за своите длъжности и отговорността си като монарх, е може би най-мрачното време в дългата история на Византия. Гражданското управление и войската били доведени до пълно разстройство; държавните граници са били оставени без всяка защита. А неприятелите ѝ, окопитени от миналите

си поражения, отново се навдигат и, използувайки благоприятните обстоятелства, с нови сили се нахвърлят върху нея. И бедата е била, че на първо място между тях са се намирали не вече аварите, прабългарите и славяните. Страшният удар за империята идва тоя път от изток, гдето срещу нея се нахвърлят персите.

Съперничеството между двете държави тук бе толкова старо, колкото и културните начала, чиито представители те се явяваха. Стихнало през известни периоди, то винаги пламваше с все по-нова сила. Защото и причините, които го подклаждаха, не можеха да бъдат отстранени. Персите никога не забравяха, че някога са били владетели на цяла Предна Азия и че властта над нея накрай бе грабната от Рим. Заедно с римското държавно наследство Византия бе наследила и враждата на неговия азиатски съсед. Различни по културата и бита на обществата си, двете държави си съперничеха и по стегнатостта на държавния си строй, и по древността на своите традиции. Техните сили освен това бяха дошли до състоянието на пълно равновесие; нито една от тях не можеше да вземе връх над другата. За Рим, а след него и за Византия, невъзможността да преодолее противника си се обуславяше от далечината на териториите, за които трябваше да води борба с него.

Сега, в самото начало на VII в., използувайки настъпилата след смъртта на Маврикия пълна дезорганизация, персите възобновяват неразрешения спор с нея и минават в настъпление по цялата ѝ източна граница. Без да срещат почти никаква съпротива, те завладяват големите градове и крепости в Армения и Месопотамия, а скоро същата участ постига богатите и многолюдни градове на Сирия и Палестина. Египет по-късно също бива завзет от тях. След това персийските армии се обръщат към Мала Азия и на шестата година от началото на войната те вече спират пред бреговете на Мраморно море и Босфора.

Никога катастрофа с такива размери не бе постигала Римско-византийския изток. Земите, от които империята черпеше жизнени сокове и които представяха изворът на нейното състояние и могъщество, бяха загубени. Преодоляла тъй много нещастия, империята се намираше пред неминуемата си гибел. Защото Изтокът за нея бе всичко и без него тя не можеше да съществува.

Но това, що чуждото завоевание още не бе засегнало, бяха колосалните запаси от нравствена енергия у източноримското общество. И отприщена в настъпилите моменти на върховна опасност, тя се превърна във воля и действие, за които нямаше нищо невъзможно. Режимът на Фока бе пометен заедно с всички негови подпори и на източноримския престол бива издигнат един човек — живо въплъщение на добородетелите, държавният и военният гений на древния Рим.

При все това изглеждаше, че превратът бе дошъл много късно. Загубен бе не само Изтокът. Възползувани от събитията на изток и общата разруха, авари и славяни отново бяха пристъпили през Дунава и кръстосваха по всички посоки на балканските земи. Конните пълчища на аварите се вестяваха вече в околностите на самата столица. Нямаше кой да ги спре. Защото империята беше без всякакви средства, държавните каси — празни, войски липсваха, нямаше и отгде да се съберат. Царирад стоеше изолиран на границата между Изтока и Запада; поради своето положение и укрепленията си неуязвим за нападения, при създадените условия, той не можеше дълго време да се задържи, защото след като овладяха Египет, персите бяха прекъснали подвоза за храните, от които източната столица дотогава живееше. Само господството по море, което още не бе й оспорено, позволи на Византия да осигури продоволствието на престолния си град чрез транспорти от западните си африкански владения и от земите към северните брегове на Понта.

Източноримският държавен организъм се тресеше из основи. Да се очаква спасение само в пасивната отбрана на това, което му бе останало, значеше да се обрече на неизбежна смърт от задушаване. Нямаше друг изход от дилемата — възвръщане на всичко загубено или примирение с фаталния край; капитулация или събиране на всички сили за отчаяно настъпление; и то именно срещу тоя от неприятелите, който беше най-опасен. Инстинктът за самозапазване и неугасналата вяра в щастливата звезда на източния Рим скланяха безусловно на последното решение. Средствата трябваше да се намерят; мишците, които не достигаха, да се съберат. Една тежка задача, която само несъкрушимата енергия на Ираклия и пробуденото държавно съзнание на източноримското общество бяха в състояние да направят възможна. Църквата, която винаги бе се развивала под сянката на източноримската държавност и живяла от нейните щедрости, сега трябваше да й се отплати и първа да даде примера за готовността на жертви. Нейните скъпоценности, златото и среброто из олтарите и съкровищниците на храмовете бе превърнато в монети; а с тях войници можеха да се намерят дори и между славяните. Да се създаде от една тъй бързо и безогледно събрана тълпа от въоръжени люде една армия, която би била способна да следва навсякъде своя вожд и да бъде сигурно оръдие в неговите ръце, това можеше да бъде дело само на едного — на Ираклия. Оставяйки персите да се разпореждат в Мала Азия, той по море достига Кавказ, пребродва Армения и с калената си в походи и битки войска нахлува в самата Персия. Цели пет и половина години трае тая експедиция, която по замисъл и изпълнение напомня похода на Александра Македонски срещу старата персийска монархия на Ахеменидите. Напразно персите, за да отвлекат Ираклия от своите територии, насочват удара си срещу Цариград. И когато една персийска армия се явява на азиатския бряг на Босфора, несметни пълчища от славяни и авари под началството на самия аварски хаган разбиват становете си пред стените на византийската столица. Неприятелите от изток и запад вече си подавали ръка, за да сложат край на сетното убежище на римската държавност. Катастрофата бива избегната благодарение на императорската флота, тогава все още господар на морето и на могъщите укрепления на източната столица.

Най-сетне драмата приближава до развръзката си. Излязъл победител в редица битки над персите, Ираклий избира момента на сетната разправа. При бреговете на Тигър, около развалините на древната Ниневия, в която бива решена не само цялата война, но и съдбата на Персия. На полесражението пада цветът на нейните войски и тя бива обхваната от анархия, която поглъща и разлага последните й сили. Византия отново става господар над всички свои източни провинции.

Тъй свършва страшната криза, която бе траяла четвърт столетие (602—627).

Но положението на изток бе възстановено с непоправими загуби на запад. Събрала всичкото си внимание, мобилизирала всички сили и средства за спасение на господството си в Изтока, Византия през целия тоя период бе принудена да изостави балканските си провинции на собствената им съдба. И когато след окончателната си победа, тя, уморена от прекомерните напрежения, обръща очи към тия свои земи, те вече напълно са били заети от славяните. Остатъците от старото туземно население са били стопени или разпиляни на юг и към планинските покрайнини в северозападната част на полуострова, гдето — поради особения й географски характер, вълната на преселението е била по-слаба. Много измежду старите градове и крепости в Мизия, Хемус и Македония, запазени при раншните нашествия, са били вече орнати. Властта на империята, изглежда, продължавала да се крепи само в някои от по-големите и силно укрепените центрове на вътрешността, чиито стени славяните не били в състояние да преодолеят.

Как, при какви обстоятелства или при каква последователност е бил извършен процесът на преселението е въпрос, на който ние днес не сме в състояние да отговорим задоволително и пълно. Изглежда, че незначителни славянски групи са почнали да се заселват тук още твърде рано през VI в. Но масовото и повсеместно преселение в полуострова без всяко съмнение е било извършено през четвъртвековния период на византийско-персийската война

от началото на VII в. По времето, когато империята е празнувала пълната си победа над персите то в основните си линии вече е било завършено. Близките десетилетия след това са могли да донесат само частични попълвания или разместванията.

Средновековната съдба на Европейския югоизток следователно навярно би била съвсем друга, ако не бе се разразило в такива размери сблъскването между двете монархии, които се бореха за господството над Предна Азия. Без тоя конфликт Балканите едва ли биха станали славянски. Не на себе си и на собствените си сили прочее дължеше южното славянство настаняването си в новата родина, а на обстоятелства и причини, които лежаха далеко извън него. Историческото бъдеще на Югоизточна Европа зависеше от събитията в Азия. Империята бе поставена пред една тежка дилема: да избира между Изтока и Запада. И нейният вековен опит ѝ подсказа единственото разумно решение: Византийският запад бе пожертвуван, за да се спаси Византийският изток. Без Изтока тя би била обречена на неминуема смърт. И обратното: господар в него, тя запазваше положението си на световна политическа сила. Чрез Азия винаги можеше да се отвоюва тогавашна Европа.

И по-рано Балканският полуостров нееднаж бе заливан от варварски племена и народи. Такива бяха напр. вестготите през втората половина на IV в. Цели десетилетия те оставаха фактически господари в неговите провинции. Тъй и столетие по-късно, когато мястото им бе заето от остготите. Във военно и политическо отношение тия варвари бяха несравнено по-добре организирани от по-сетнешните славяни. Защо въпреки това тия последните, разпокъсани на дребни племена, се задържаха в тукашните земи, когато техните предшественици, германците бяха принудени от империята да ги напуснат и да търсят ново отечество в далечни страни?

Отговорът би бил съвсем прост, ако след преселението си славяните биха признали държавната власт на Византия и в отношенията си към нея биха заели положението на нейни поданици. Тъй като за космополитичната империя произходът на жителите ѝ нямаше значение, тя в дадения случай би се отнесла безучастно към извършената промяна. От гледището на държавните ѝ интереси тая промяна можеше да бъде счетена, че носи известни предимства: балканските провинции, които от много време не знаеха покой, вече го имаха, а обезлюдените им полета бяха заети от население, чиято стопанска дейност можеше да бъде само благотворна за материалното състояние на държавата.

Но в новото си отечество славяните съвсем не бяха дошли, за да се подложат на една чужда власт. Те бяха се настанили тук като завоеватели. Цели векове след преселението си те не спираха неприятелствата си срещу Византия. Доказателство за това са техните нападения върху егейските острови и побрежия през VII и VIII в. и многократните им опити да овладеят Солун. И до IX в. имаше известия, че някои от тях запазвали племенния си строй и се управлявали от свои князе, напълно независими от Цариград. Тогава цяла Македония от Струма до Бистрица и Адриатика била наричана от византийците със събирателното име Славинии, т. е. „земя на славянските княжества“, и това название се запазва за нея до времето, когато тя била включена в пределите на българската държава. И фактът, гдето нейното завземане от българите не е оставило помен в тогавашната византийска историография е най-доброто свидетелство, че *фактически* тя не е принадлежала на империята.

Познато е, че и до самия край на историческия си живот, дори и през периоди, когато на опасност бе изложено самото ѝ съществуване, Византия не преставаше да счита Балканите за страна, над която има безспорни държавни права. В такъв случай, защо тя, излязла победител над неприятели много по-организирани и сплотени, не смогна сега да подчини пришълците, които бяха заседнали тук, без да искат да знаят, че заетата от тях територия не им принадлежи?

Всъщност Византия никога не се примири с новите отношения на полуострова и никога не се отказа от намерението да възстанови в него пълната си власт. Наистина тая задача сега се явяваше необикновено трудна. Почти цялото пространство от Дунав до Егея и Адриатическо море и южните брегове на Пелопонес бе плътно заето от население, което бе решително враждебно на империята и знаеше да брани независимостта си. В тоя смисъл възстановяването на византийската власт тук можеше да бъде постигнато като военно нашествие в една чужда земя, гдето на всяка стъпка го очакваше въоръжена съпротива. При все това обаче не тая бе причината, която не позволи тогава на Византия да възстанови загубеното си положение в балканските провинции. И тоя път тя трябваше да ги изостави, защото събития от много по-голямо значение бяха се развили на изток, гдето тя, не отдъхнала напълно от тежката борба срещу персите, трябваше отново да събира всички сили и издържа други, още по-тежки изпитания. Върху сцената на всемирната история вече се показваха завоевателните пълчища на исляма. В 634 г., неизтекло следователно едно десетилетие от битката при Ниневия, и под техния напор пада крепостта Босра, предният пост на християнската империя към пустинните пясъци на Арабия и възел на териториите ѝ в Египет и Сирия. Едно след друго подир това жертва на арабското завоевание стават всички твърди-

ни на старата култура на Изтока. В продължение на двадесетина години Византия загубва Палестина, Египет с цялото Африканско побрежие на Средиземно море, Сирия, ефратските провинции, всички земи следователно, които бяха траен извор на нейната духовна и материална сила. Прегазена от арабите бе и цяла Персия, техните конни маси вече бродеха по бреговете на Босфора и Бяло море, Кипър бе взет от тях, големите острови на Архипелага — опустошени от тях, знамената на пророка се развяваха вече и край бреговете на далечната Сицилия.

Десетилетия по-късно идва редът на Константиновата столица. Отначало арабските нападения срещу й имат характера на разузнавателни действия, предвестници на близката буря. Тя не се забавя. През седмото десетилетие на VII в. Цариград по суша и по море трябваше да устоява срещу пристъпите на съединените сили на халифата. От изхода на тоя исполински двубой зависеше не само съществуването на империята, но и това на християнската цивилизация, бъдещето на целия християнски свят. И наследницата на стария Рим, извикала на живот всички енергии, които таеше в себе си, излезе с чест от присъдените й изпитания. Пред стените на босфорската столица победоносният ислям за пръв път усети, че в света още съществуват прегради и сили, които не е в състояние да преодолее.

През десетилетията, докато се водеше борбата, в която се решаваше въпросът за съществуването на империята, работите на Балканския полуостров не можеше да не отстъпят за нея на заден план и само на това се дължи обстоятелството, гдето отношенията, създадени тук със славянското преселение, през целия тоя период не бяха съществено променени. Силите и средствата, чрез които тя извън всяко съмнение можеше да подчини балканските славяни и да възстанови напълно властта си в полуострова, бяха й необходими другаде. Ако тая необходимост не бе за нея тъй голяма, сигурно е, че още наскоро след преселението славянското население би паднало под пълното господство на Византия.

Самата тя обаче въпреки тъй неблагоприятните за нея обстоятелства не забравяше задачите, които тук я чакаха, и не пропущаше случаите или възможностите, за да пристъпи към изпълнението им. Поради това тя използваше редките прекъсвания на войната с арабите, за да възстанови предишното си положение поне в близките до столицата провинции. Тъй към средата и края на VII в. военни експедиции биват предприети от нея на два пъти срещу Беломорската покрайнина между Долна Марица и Вардара. Многохилядни славянски маси биват отвлечени тогава от тая област и като военнопленници настанени в Мала Азия. По такъв начин империята си осигурява владението на тракийското и македонското Беломорие, а с него и връзката между Цариград и Солун. Наред с това тя бавно и незабелязано настъпвала и другаде, като действувала по линиите на най-малката съпротива и използувала запазените си крепости във вътрешността на полуострова, а особено тия по крайбрежията. Тук тя разчитала предимно на своята флота. Тоя бавен, но непрекъснат натиск се е извършвал навярно, без да срещне сериозна съпротива сред дезорганизираното славянство, особено из откритите равнини в източната част на полуострова, гдето то съвсем не е било в състояние да се мери със своя противник. Навярно тъй ще трябва да бъде обяснено обстоятелството, гдето днес нямаме никакви известия за подробностите на тоя възстановителен процес. От особени, по-значителни събития той едва ли ще е бил съпроводен.

Неговите резултати обаче не са били малки. Може би още през втората четвърт на VII в. е било завършено подчинението на цялата Тракийска равнина, а най-късно две десетилетия след това византийски отново са били Мизия и Малка Скития (днешна Добруджа до Дунавските устия). Същият процес се е извършвал и в Балканския запад, макар, общо взето, да се е развивал по-бавно поради планинския характер на тамошните земи, тяхната отдаленост от столицата и трудния им достъп откъм адриатическите брегове. За настъплението си към вътрешните земи на полуострова Византия е използувала и стария военен друм Одрин — Сердика — Белград. Изглежда, че зоната, през която той минавал, също тъй рано, през VII в. е била вече византийска.

При това положение, ако империята би разполагала с по-дълго време, тя сигурно още в края на I в. след преселението би била отново пълен господар над всички заети от славяните балкански провинции. Един нов фактор обаче дойде тъкмо тогава да се намеси в тукашните дела, за да измени тия изгледи за бъдещето. Това бе създадената от Аспаруха българска държава. Голямата историческа роля, изиграна от прабългарите, се състоеше в това, че те донесоха на балканското славянство дисциплината, организацията и съзнанието, без които никоя етническа маса, колкото и еднородна да е, не може да стане народ; без които също тъй и никой народ, даже когато е напълно формиран, не е в състояние да осигури свободното си развитие.

II. НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Балканското славянство в оная далечна епоха се разпадаше в племенно отношение на две достатъчно обособени една от друга групи. Едната е заемала цялата източна половина на полуострова със земите по течението на Морава, а след това цяла Македония, по-голямата част от Албания и някои от старите гръцки земи на юг чак до планината Тайгет в Пелопонес. Племената от тая група са образували източния, или по-късно тъй наречения български клон на южните славяни. На северозапад от тях зад долината на Морава към Далмация и равнините на древна Панония са се разпростирали поселенията на сърбохърватските племена.

Макар етнически еднородни, племената от източния клон са представяли в това ранно време цяло, у което е липсвало съзнанието за неговото единство. И ако въпреки значителните загуби, които през течение на вековете имаше да понася, то оцеля като една голяма и вътрешно утвърдена общност, ако то устоя на византийската асимилация, а запази особеността си спроти сърбохърватите на северозапад, основната причина за това бе влиянието, упражнено върху него от създадената от туранците българска държава. Тя му даде своето име, помогна му да добие съзнанието за своето единство и да заживее с носените от нея политически и културни традиции. Върху всички заемани от това славянство територии тя никога не се разпростря. През по-голямата част от своята история тя обхващаше само незначителни дялове. Но дори и през времената на най-големия си упадък тя все си оставаше средището, към което то непрестанно тежнеше.

Намесата на една външна сила следователно дойде да изиграе новата решителна роля в историческата съдба на Балканския полуостров. Прабългарите дадоха не само опората или външната спойка и политическите форми, чрез които разединените славянски племена вече можеха да се противопоставят на византинизма като политическа сила. На същите турански прабългари дължеше своето създаване и славянобългарската народност, чието разширение винаги далеко надхвърляше пределите на българската държава, дори през епохите на нейното най-голямо могъщество.

Всичко това безспорно е тъй. Но явяват се въпросите, какво са представяли от само себе си тия прабългари, каква е била тяхната държава, на що е почивала нейната сила и влиянието ѝ в делата на полуострова. Преди да се потърси техният отговор, нужно е да се обърне внимание върху обстоятелство, което дори и учените историци обикновено забравят. Работата е там, че когато се говори за появата на прабългарите в нашите земи, се има предвид „само ордата“, доведена от Аспаруха. Съобразно с това се счита, че турански елементи са заеднали в онова далечно време само в северозточната част на Мизия, гдето и по-късно остава политическото средище на българската държава, и че в останалите покрайнини, заети от източния клон на южното славянство, турански елементи изобщо не са проникнали: славяните тук запазили расовата си чистота. Тоя възглед, особено разпространен в миналото, отдавна би трябвало да бъде изоставен. Както отбелязахме, още преди преселението си отсам Дунава нашите славянски прадеди при нападенията си срещу Византия често действували в съюз с прабългарски племена. Там, в отвъддунавските земи, те са живеели в близко съседство, а може би и размесени едни с други. Поради това навярно още там е започнало тяхното кръстосване. В славянската кръв следователно още тогава ще са проникнали турански примеси. И обратното: самите прабългари навярно също са били в расово отношение засегнати от славяните. За да се разбере това още по-добре, нужно е да се припомни и друго обстоятелство: Аспаруховите прабългари, идещи от южноруските степи, са били само незначителна част от хунските племена. А масата на хуните до смъртта на Атила, следователно далеч преди времето на славянското преселение, населяваше земите непосредствено на север от Балканския полуостров. Славяните там са били подвластни на хунската държава и расовото смешение между тях и туранците е започнало навярно още в оная далечна епоха — цели два века преди Аспаруха. Едва след смъртта на Атила повечето от хунските племена се оттеглили на изток, за да бъдат най-сетне обединени отново в Кубратовата Велика България. В тъй наречения „Именник на българските князе“ между владетелите на прабългарите още преди Аспаруха се споменават Гостун и Безмер. Техните явно славянски имена, макар че и двамата са произхождали от прабългарския род Ерми, едва ли могат да се обяснят като проста взаемка. Много правдоподобно би било да се допусне, че случаи от тоя род са били последица от славянска асимилация сред прабългарите.

Що се отнася до земите на юг от Дунава, значителни хунски, т. е. прабългарски елементи се заселвали тук още през втората половина на V в. Тъй напр. след смъртта на Атила неговият любим

сия Ирнах с част от хуните заел окрайнините на днешна Добруджа. Все тогава на византийска територия минали и се настанили из ранни места и много други хунски групи. Двама хунски вождове с водените от тях племена заели днешна Северозападна България до р. Вит. Хунски поселения изникват и на много други места. Няколко десетилетия по-късно от подобни поселници са се рекрутирали войските, предназначени за отбрана на дунавската граница на империята. Други образували специални отреди във военната ѝ организация.

Тия заварени от славяните хунски отломъци в балканските земи навярно са почнали да се претапят сред тях още преди появата на Аспаруха. Но с това притокът на прабългарски елементи тук не е бил изчерпан. Около времето, когато в североизточния кът на полуострова изникнала Аспаруховата държава, голям брой други прабългари от днешната маджарска равнина се спуснали към Македония. Те заели областта зад Вардара към Прилеп и Битоля. В техния вожд Кубер някои историци са склонни да видят четвъртия син на Кубрата. Тъй създаването на българската народност чрез взаимната *расова* асимилация на двата основни елемента, прабългари и славяни, е било започнато рано преди началото на българската държава и тук, в Европейския югоизток, се е извършвало върху цялото пространство от Карпатите до Пинд.

Но кръвта, в смисъл на общ произход, е само един, в някои случаи дори и не най-съществения от признаците, определящи народността. От още по-голямо значение е еднаквият бит и култура, общата традиция. А всичко това се формира при дълъг исторически живот, като те минат под закрилата на една политическа организация — държавата. От това гледище колкото и да бяха налице етническите елементи, от чието сливане произлезе българският народ, той не би се оформил като колективна индивидуалност, ако още твърде рано тия етнически елементи не бяха стегнати в един политически организъм, българската държава. Чрез нея те се издигнаха до съзнанието за своето единство и обособеността си от останалия свят. Именно тая организация бе донесена сред тях от прабългарите на Аспаруха. И поради това на създадената от тия последните държава дължи своето създаване, а след това и вътрешното си изграждане българският народ, с всички свои особености и черти, които в течение на многовековния му живот са представяли най-съществената му отлика от всички други, близки и далечни народи.

Но появата на едно ново, във военно и политическо отношение добре организирано племе и неговото настаняване в отсамдунавските земи само по себе си не е било събитие, необикновено за онията времена на постоянни преселения. Много време преди Аспаруха тук бяха идвали готите. На част от тях Византия дори формално бе отстъпила областта между Дунава и Балкана. И при все това тия готи, както и всички сродни тем племена, при борбата срещу които империята в продължение на век и половина трепереше за съществуването си, не се задържаха в тукашните земи. Често надвиваната империя винаги се съвземаше от ударите им и накрай се оказваше непобедима. И чувството на несигурност поради това, че са заели нейни територии не им позволяваше да погледнат на тях като на свое лично отечество, да свържат съдбата си с тях. По тая причина едни след други всички тия варвари се впущаха в нови странствувания към други далечни страни. След славяните — поради племенната си разпокъсаност обречени рано или късно да попаднат под пълната власт на Византия, — прабългарите на Аспаруха бяха единствените пришълци, които не само че се задържаха тук, но създадоха и трайна държава. Кое им позволи да се затвърдят в тая земя, преживяла тъй много трусове, видяла да минават през нея и да изчезват толкова много други народи?

Племето, доведено от Аспаруха, навярно не е надминавало няколко десетки хиляди души. По численост следователно то далеко е отстъпвало на многобройните готски маси, с каквито някога е бил залян Полуостровът. Навярно прабългарите не са надминавали тия германци нито по войнственост, нито по организация. Защо тогава тем се удаде да извършат тук онова, за което се оказаха негодни германците?

За да отговорим на тоя въпрос, нужно е да имаме предвид едно съществено обстоятелство. Германските племена бяха се явили в тукашните земи като войници-завоеватели. Като открити неприятели на империята или като нейни наемници и съюзници те еднакво не я оставяха на спокойствие. Свикнали да живеят от грабеж или изобщо да се издържат от труда на завареното местно население, за тях войната бе главен, ако не даже единствен занаят. И когато опустошените от тях земи в полуострова вече не им даваха достатъчно средства за съществуване, или пък им ставаше явно, че не са в състояние да сломят всяка съпротива у империята, те се запътваха за завоеванието на други далечни страни.

Вече много отдавна се е сложил възгледът, че също такива диви и ненаситни хищници, както всички туранци, които през течение на вековете се явяваха в европейския материк, са били и водените от Аспаруха прабългари и че създадената от тях държава изобщо не се е отличавала от политическите организации на някогашните хуни и авари или на по-сетнешните печенеги, узи и кумани. Счита се, че подобно тем и прабългарите се вестяват при Ду-

нава, за да грабят съседните византийски провинции и че именно тия техни подвизи са предизвикали на времето си похода, чрез който Константин Погонат се е надявал да ги накаже и прогони от ония места. Не са рядко между учените историци тия, които смятат, че едничко жаждата за плячка и инстинктът за разрушение са подбуждали българите и при по-сетнешните им борби с Византия.

Основано е това схващане върху известията на византийските автори, у които тия войни на българите са представени наистина като действия на народ, който е търсил само да граби и руши. Всъщност работата е стояла малко по-иначе. Подобни известия са съвсем естествени и обясними за среда, която не е могла да храни никакви добри чувства към един съсед, обречен да живее в постоянна борба с нея, и за която са били варвари всички народи и племена извън нейните граници и обсега на нейната цивилизация. Трябва твърде много да се съжалява, че поради липсата почти на всякакви извори от домашен произход византийските известия за българската история представят днес главното нейно градиво. Но да се вярва безусловно тям, и то там, гдето е въпрос за културата на прабългарите, за естеството на българската държава и за смисъла на борбите ѝ с Византия, би било тъй едностранчиво и погрешно, както и да се правят заключения за смисъла, причините и целите на която и да било война едничко по разрушенията, които тя неизбежно оставя, или пък, още по-конкретно, да се съди напр. за действията на българи и германци през Балканската и Европейската война едничко по това, което е писано за тях от гърци, французи и белгийци. От друга страна, трябва да се има предвид, че човечеството в ония тъмни времена е било много различно от днешното и съвсем естествено е, гдето правото *на и във* война тогава малко е приличало на онова, с което днешният свят, поне теоретически живее. Дори и самите византийски автори невсякога могат да скрият, че техните съотечественици във войните си срещу неприятелски страни и народи са действували по начини, пред които бледнеят безчинствата и най-необузданото варварство. А в същото време много данни свидетелствуват, че времето от Атила до Аспаруха не е протекло безплодно и че прабългарите от VII в. в културно отношение съвсем не са стояли на равнището, на което са се намирали техните прадеди — хуните от IV в.

Но въпросът тук не е само за степента на културата у прабългарите, а и за нещо съвсем друго. Докато — от готи до авари — всички варварски племена и народи, които в разни времена стигаха до Балканския полуостров, еднаж откъснати от първоначалната си родина, оставаха в постоянно движение, считаха се гости във връхлетените от тях земи и бяха готови да ги напуснат, за да

търсят по-удобни и по-покрайнини, прабългарите на Аспаруха са дирили само трайно убежище — ново отечество, гдето биха могли да се установят и да заживеят при по-голяма външна сигурност. Разликата между тях и останалите е произтичала на първо място от нееднаквата численост. И хуни, и германци, и авари, макар принудени да отстъпват под натиска на по-силни неприятели, са се вдигнали от старите си земи на големи маси, които по пътя на движението си всичко помитали. Оттук и тяхното самоупование — съществена черта в колективното им съзнание. И именно то определяло отношенията им към останалия свят. Дългото им скитничество постепенно се превърнало у тях в траен нагон. Конфликтите, в които то неизбежно ги увличало, намалявали още повече възможностите, а след това и склонността към уседнал живот и мирен труд. Ето защо преселението на тези народи представяло стихийно движение, което рушало всички срещнати прегради. Неговите последици от своя страна действували като стимули за все по-нови увлечения. И то стихва едва когато се изчерпват силите на понесените от него маси или когато те достигнат земи, зад които вече е било невъзможно да се отиде.

От условия и при историческа обстановка съвсем други е било предизвикано и е имало да се извърши преселението на воденото от Аспаруха племе. Велика България, която се е простирала в широкото пространство между Волга, Кавказ и степите около Днепър, към средата на VII в. е била унищожена от нашествието на аварите. С това големият народ на прабългарите е бил разпокъсан и разпилян. Обитаващ ония земи още от V в., той постепенно е бил свикнал в тях на уседнал живот и мирен труд. И това, което Аспарух повел със себе си, е представяло само незначителна отломка от него. Тя е дирела земи, в които би се чувствувала необезпокоявана от хазарите. Но в посоката на нейното отстъпление на запад, към Карпатите и басейна на Тиса, се е издигала все още странната Аварска държава, чиято сурова власт преди това бе тежала много десетилетия над всички прабългари. Попаднал тъй в една зона, гдето са се засягали влиянията на две еднакво опасни за него сили, на Аспаруха е оставал само един изход — да се приюти с водения от него народ в южните окрайнини на днешна Бесарабия. Ограден на юг от ръкавите на широкия Дунав, на изток от Черно море и блатата към устието на Днестър, а на запад — от ниските и блатисти долини на реките Серет и Прут, тая област нееднаж през средновековието е служела за убежище на племена и народи, принудени да отстъпват под натиска на по-силни неприятели.

Днес в тия места личат следите на един голям окоп, който започнал от р. Серет и с посока към изток достигнал окрайнините на

езерото Кундук. Фронтът му е към север и днес се счита, че той е бил издигнат от прабългарите от времето, когато те са се настанили в земята зад Дунавските устия. Той е представял граница на заетата територия и е бил предназначен за нейната защита откъм страната, гдето опасностите са били най-възможни, но гдето тя единствено е била лишена от всяка естествена закрила.

Българската държава израства следователно из зародиш, чието първоначално битие е било свързано с определена територия и е зависело от възможността тая последната да бъде защитена. Самият момент на държавно зараждане представя тук осъществение на стремежа към себесъхранение, а не на нагона към експанзия. Основен и заедно с това творчески мотив тук е не завоеванието, а самоотбраната. Тая същност на българската държава се проявява напълно отчетливо в процеса на нейното изграждане и развитие особено през близките столетия. И доказателствата за това са доста убедителни.

Наскоро след като заели страната непосредствено отвъд Дунавската делта, прабългарите минали реката и се настанили в днешна Северна Добруджа. Как и при какви обстоятелства е било извършено това събитие, ние не знаем. Важното обаче е, че те и тук не пропуснали да вземат мерки за защита на окупираната територия. В нейната северозападна окрайнина при с. Николицел недалеч от днешния град Исакча са запазени очертанията на грамадно землено укрепление. Едно пространство от 48 кв. км е било оградено с валове и окопи, но със строителна техника и вид, подобни на тия, които се срещат и в други места на балканския север и несъмнено дължат своя произход на прабългарите. Неговите размери свидетелствуват, че то е представяло не твърдина, която е могла да бъде отбранявана от един обикновен гарнизон, а място, предназначено за убежище на цяло население, заедно с всичко, което е било негово движимо достояние. По-нататък на линията на известните Траянови валове и сега още личат следите на друг окоп, който, с посока от запад към изток, е пресичал цяла Добруджа между Черна вода и Кюстенджа, от Дунав до Черноморския бряг. Известни признаци будят наистина съмнение относно средновековния му произход и допущат предположението, че е бил създаден още през епохата на древността. Но неговият фронт е към юг и това обстоятелство вече е само достатъчно, за да отстрани хипотезата, че той е могъл да бъде издигнат от римляните по времето, когато тук е била североизточната граница на техните владения в полуострова. А дело на друг народ, предшественик на римляните, той още помалко е могъл да бъде. Прокаран е бил той несъмнено от народ, който е владеел в Северна Добруджа, и за да осигури отбраната ѝ срещу неприятел откъм юг. Кому дължи произхода си този окоп, за това ни дава сведение един паметник от среднобългарската епоха, така наречението „Видение Исаево“: „Испор цар“ (т. е. Аспарух), който владеел областта „Сто хълма“ (днешна Добруджа), заповядал, четем тук, да издигнат „велик презид от Дунава до морето“. Тоя споменат от сказанието „велик презид“ е високият вал, който следял споменатия окоп по цялото му продължение. След като се настанили в Северна Добруджа, заградена от три страни с морето и течението на Дунава, прабългарите се погрижили значи да затруднят достъпа в нея и откъм четвъртата страна, гдето подобна естествена преграда липсвала. В тъй защитената територия укрепеният лагер при Николицел трябвало да служи като вътрешно убежище.

Мерки и съображения, в които прозира все същият основен стремеж към сигурни и леснозащитими граници, съпровождат неотклонно и по-нататък процеса, в който окончателно се формира старата българска държава. Когато след несполучливия поход на Погоната Аспарух заел цяла Източна Мизия, пределите на новата разширена държавна територия били установени също тъй с оглед на възможността да бъде осигурена нейната безопасност и полека отбрана. Византийският летописец Теофан, който разказва за това събитие, изрично бележи, че прабългарите решили да се установят в тая област, понеже видели, че били оградени от Дунава, Черно море и Хемус и следователно „се намирали в голяма сигурност“.

Все пак тия естествени граници не били счетени от тях достатъчни за безопасността им в новозаетата територия: прелезите на Балкана били открити за нашествието на неприятелски войски, а липсвала е всякаква естествена защита на запад към останалата част на Мизия, която по това време, изглежда, се намирала ако не под пряката власт на аварите, то във всеки случай в сферата на тяхното влияние. Именно поради това всички балкански проходи, достъпни за движението на по-големи военни части, били преградени от българите с валове и окопи от същия тип, който е познат при прабългарските укрепителни съоръжения в Добруджа и Бесарабия. Следите на тия окопи и днес личат на много места на билото на планината от брега на Черно море до Арабаконак, последният проход, през който неприятел от юг могъл да нахълта в пределите на тогавашна България. Също такива защитни постройки на западната ѝ граница към аварите са били окопите, които с посока от север към юг пресичат Дунавската равнина; най-старият измежду тях от брега на голямата река е достигнал до изхода на Искъра от Стара планина. Така наречената Еркесия, големият окоп, който

започва от Бургаския залив и свършва в низината на Марица, северно от Сакар, е представял последната укрепена гранична линия на Стара България вече от времето, когато нейните територии се простреле на юг от Балкана.

Явно е значи — един народ, който е дирел за поселение земя, защитена от самата природа и който свръх това е считал за нужно да доукрепява границите ѝ с такава система от валове и окопи, каквато намираме у прабългарите, едва ли е могъл да представя от себе си народ от неспокойни завоеватели или необуздани грабители. И едното, и другото предполагат непрестанно и буйно разширение на завоеванията, постоянна смяна на местожителствата, непрекъснато движение, предизвикано от необходимостта да се използуват жизнените средства на все по-нови земи. А нито едното, нито другото не виждаме при случая с туранските ни прадеди. Цял век след своето настаняване в Мизия те живеят почти затворени в завзетата от тях земя и никакви известия нямаме за въоръжени нападения или завоевания, извършени от тях извън нейните предели. Ако през тоя период първоначалната им територия все пак е била увеличена, това е ставало само поради стечение на благоприятни обстоятелства, без особени усилия и главно, без всякакви рискове от тяхна страна. Още от момента на своето зараждане българската държава е била основана върху отбраната и с редки отклонения тая си същност запазва тя през целия период на своето средновековно съществуване.

Това заключение не противоречи ли на всичко, което знаем за външните ѝ прояви еднакво през ранната, както и през по-късната нейна история? Преди всичко, ако Аспарух наистина е бил движен от желанието да намери за своите българи към земя, гдето те биха се чувствували в безопасност, защо не остана в заетите вече от него отвъддунавски земи, по онова време в тях ще да е имало само рядко славянско население. Нему е липсвала обаче достатъчна организация и поради това опасно за прабългарите то не е могло да бъде. В политическо отношение тая област не е принадлежала никому и следователно със заемането ѝ прабългарите не са увреждали ничии държавнотериториални интереси и права. И обратно. С преминаването на Дунава и настаняването си в Малка Скития и Източна Мизия те посягали на територии, които принадлежали на Византия. Само по себе си това ги обричало на трайно неприятелство с последната. При даденото съотношение на силите и при възможността да останат мирни обитатели на отвъддунавските земи, какви причини са могли да накарат прабългарите да предпочетат подобно неприятелство? И най-сетне, ако те сами били народ твърде малочислен и слаб, за да поемат пътя на завоеванията, и

ако тъкмо поради това са дирили безопасни убежища, защо и сле̑ като заемат първоначалната област в балканския североизток не се задоволят с нея? И защо цялата българска история век след създаването на държавата представя непрекъснати опити да се включат в нейните предели други земи?

С последния от всички тия въпроси ще се занимаем по-сетне. Що се отнася до останалите, техният отговор лежи донегде в изложеното по-горе. Южна Бесарабия представя непосредствено продължение на южноруските степи, тяхна част. Затова и вихрите, които в едно или друго време се възземаха в тях и излитаха оттам народи и племена, за да ги хвърлят на запад, никога не спираха пред нейните предели. Върху нейна почва те понякога достигаха най-голямото си напрежение. Също тъй, както и бурите в откритите морета се развръщат с всичката си стихийна опустошителност низ крайбрежните им води. Поради своето положение следователно закрито и тихо пристанище тя не можеше да бъде. В най-благоприятни случаи тя се явяваше само място за отдих, временен подслон, прибягналите в който е трябвало да се готвят за нови странствувания. По тая именно причина и през ранното средновековие, когато пороят на народностните преселения с такава сила се бе понесъл към земите на стария културен свят, и много по-късно, когато ново движение на народите изхвърли в Европа многочислени племена от турански скитници, същата страна на север от Дунавските устия неуднаж виждаше своите полета да се заемат от техните лагери. Нито един от тях обаче не се задържаше в нея. Пред тласъците, които идеха от изток, всички тия племена и народи се виждаха скоро принудени да търсят други, по-защитени страни. Тъй те се насочваха на запад към равнините на Средна Европа или на юг — към Балканския полуостров. Такъв бе през ранното средновековие скитнишкият път на много германски племена, тъй завърши той, столетия по-късно за печенеги, узи и кумани. Защото едва Карпатите и широко разленият Долни Дунав образуваха тук естествената граница на безбрежната „скитска степ“ и единствени те можеха що-годе да служат за преграда и заслон пред вечната несигурност и изненадите, които се таеха в нея.

Ако в тая земя отвъд дунавските устия не можеха да се задържат народи тъй многочислени и силни, още по-малко са могли да се чувствуват сигурни в нея малобройните българи на Аспаруха. Големият окоп, с който те се оградили откъм север, е представял не особено надеждна защита. А, отстъпвайки пред хазарския натиск откъм изток, за тях са били затворени пътищата към запад. Там, зад Карпатите, са владеели аварите и в техните земи Аспарух е могъл да се настани само като поданик на аварския хаган,

каквито поданици са били и други прабългарски племена и жупи, останали в ония земи от по-раншни епохи или прибягнали в даденото време. Някога аварската власт бе тежала на прабългарите в старата им родина. И Аспарух, който трябвало да напусне тая последната, за да се спаси от чуждо иго, не е имал никакво основание да предпочете пред него аварското, много по-сурово и несносно. За прабългарите, които водел, е оставал следователно само един път — тоя през Дунава към ромейските земи.

Събитията, които настъпват тук след това, са познати само в най-общи черти. Византийските летописци разказват, че тъй като прабългарите с нападенията си безпокоели съседните им византийски области, императорът Константин Погонат потеглил срещу им с доста голяма войска. Тогава те се оттеглили в блатистите места из Дунавската делта. Да се прогонят оттам не било лесно; работата се затегнала и императорът, който не можел дълго да се бави тук, отпътувал обратно, като възложил другиму ръководството на предприятието. Обезпокоена от заминаването на императора, армията също тъй бързо потеглила назад. Тогава българите нападнали отстъпващите неприятели, нанесли им тежко поражение и след това завладели голяма част от областта между Дунава и Балкана. Цариградското правителство не само че се примирило с тоя факт, но се задължило да плаща данък на новите пришълци. Тъй едновременно със създаването си българската държава получила и признанието на Византия, върху чиито територии възникнала. Вероятно защото Цариград чувствувал безсилието си да измени станалото, добавя се по-нататък, българите след това били оставени спокойно да се занимават с вътрешната уредба на държавата си: империята не смеела да ги безпокои.

В тоя наивен разказ, възпроизвеждан във всички учебници по българска история, нещата са представени в удивителна простота. Излиза, че не дори някакво тежко поражение, а само един случаен неуспех на византийците е бил достатъчен, за да даде живот на новата политическа сила, която имаше да упражнява тъй голямо влияние върху по-нататъшните съдбини на полуострова. Малко трудно е обаче да се повярва на тоя извод, особено след всичко казано по-горе за Византия и упоритостта, с която тя бранеше своите владения и положението си на световна сила. Ние вече знаем, че не само еднаж племена от въоръжени варвари, далеч по-многобройни от Аспаруховите прабългари, насилствено бяха се настанявали в балканските ѝ провинции. През течение на цялата ѝ история нейните армии също тъй нееднаж търпяха кървави поражения по много бойни полета. Никога обаче до тоя момент тя не бе оставяла участта на която и да било нейна провинция да бъде решена от изхода на една-единствена битка. Още по-малко тя би допуснала подобен резултат поради несполуката на едно недоведено докрай военно предприятие като това на Константина Погоната срещу един неприятел, който дори не е посмял да премери силите си в открит бой с неговите войски, а предпочел да се оттегли пред тях в блатистите места около Дунава. При неизчерпаемите си запаси от духовни и материални средства тя и след катастрофални за себе си битки смогваше да попълни и възстанови силите си, накрай да преодолее неприятеля, срещу когото военното щастие еднаж бе ѝ изменило. А безуспешният край на експедицията срещу българите не е представял за нея дори и обикновено поражение: значението му не е било по-голямо от това на една неприятна случка.

Явно погрешно би било следователно да се счита, че империята, която само няколко десетилетия по-рано, при Ираклия, въпреки нападенията на авари и славяни сломи старата и могъща Персийска монархия, а след това намери в себе си сили да пристъпи към възстановяване на властта си в заетия от славянството Балкански полуостров; която отби пред стените на престолния си град настъпателния порив на целия ислямски свят, сега, само две години след това, се оказала неспособна да се справи с Аспаруховите прабългари и затова била принудена да капитулира пред тях. Ако Византия тъй леко се е примирила с настаняването им в Добруджа и Източна Мизия, тоя факт може да има само едно-единствено обяснение: че тя е считала станалото за един обикновен инцидент от рода на много други, на каквито по-рано нееднаж е била свидетел, и че следователно не е допущала той да има значението и последиците, които по-сетне се проявяват. Един дълъг опит бе създал у нейните държавни представители убеждението, че никога не е късно подобни некадрени пришълци да бъдат изхвърлени от нейните земи или напълно обезвредени, стига самата тя, освободена от други, по-големи грижи, да намери време да се разправи с тях. Дотогава те са могли да си остават в нейните земи. За да не я безпокоят, тя — под формата на субсидии или безобидни за достойнството ѝ подаръци — никога не бе се поколебала да им плаща и истински данък.

А сега, през последната четвърт на VII в., Византия имаше грижи несравнено по-големи от ония, които можеха да ѝ създадат настанилите се отсам Дунава прабългари. Големият двубой с исляма още не бе свършен. Приключена бе само първата му фаза. Грамадните жертви, дадени от арабите в четиригодишните борби около Цариград, не бяха изчерпали завоевателния им устрем. Те бяха само уморени и дезорганизирани, но не напълно обезсилени. Византия много добре можеше да разбере, че настъпилата у тях слабост е временна. Оттук и съзнанието ѝ, че е необходимо да подобри

там, на изток, запазените си позиции и да се подготви да посрещне на тях новите удари, които не можеха да не последват. И сега, както и по-рано, по времето на Ираклия, Балканът с всички негови проблеми и нужди оставаше на заден план. В най-благоприятен случай Византия можеше да си позволи да отделя от време на време там незначителни сили и средства, за да поддържа своя авторитет поне в близките до столицата си области и връзката между по-големите тамошни културни и административни центрове. И, доколкото обстоятелствата позволяваха, тя продължаваше да довършва подчинението на славянството в южните балкански области. Мизия и Малка Скития обаче оставаха доста далеч от обсега на тая реалистична политика, която държеше сметка за наличните си сили и възможности. Поради това Аспарух с неговите прабългари можеше да си остава там и да се радва на леката си придобивка. Неговият ред тепърва щеше да настъпи. Само тъй става разбран фактът, гдето Византия, чиито държавни представители бяха винаги тъй далновидни и упорити в преследване на нейните политически задачи, ги остави няколко десетилетия подред напълно спокойни в заетите от тях територии. След неуспеха на първата му експедиция за Константина IV не е представяло никакво затруднение да подготви и изведе до победоносен край нова война срещу им. Тъй империята несъмнено би спасила тук своя престиж и на живота на едва-що родената българска държава би бил сложен бърз край. Същият резултат би се получил, ако тая задача би си поставил и някой от близките му приемници. Но можеха ли те, отговорните за бъдещето на империята, да изоставят там, на изток, голямата проблема за нейното съществуване и да ангажират силите ѝ в предприятие, чийто успех при тогавашните обстоятелства в никой случай не можеше да я спаси от истинската опасност в Азия?

Създаването на българската държава на Балканския полуостров бе възможно прочее само поради бурите, които рано преди това бяха се подели в Изтока, но чийто край още не бе настъпил. В известен смисъл то бе тяхна странична последица. Историята на Европейския югоизток и сега се чертаеше върху широкия фон на събитията, които се разиграваха в старите културни земи на Предна Азия. Без трусовете, предизвикани от арабските завоевания там и без опасностите, на които излагаха самото съществуване на империята, създаването на българската държава едва ли би било възможно. Също тъй, както едва ли би било възможно и започнатото няколко десетилетия по-рано, но завършено все през същата епоха преселение на славяните, а след това и запазването им от пълното подчинение на Византия.

Но на непосредствените и близките последици на тия същите събития имаше да благодари едва-що образуваната българска държава и затова, гдето намери нужното ѝ време и спокойствие, за да се справи с първите и най-важни задачи на своето съществуване — уреждането и затвърдяването си.

След всичко, що Византия бе преживяла през течение на цял век, нейният организъм бе дълбоко разстроен. Десетина години след смъртта на Константина Погоната там започнаха военните и гражданските бунтове; случайни хора един след други бързо се издигаха на императорския трон и биваха събаряни от него. Византийското общество бе обхванато от безсилие и анархия, неизбежни явления сред обществата, у които физическата издръжливост и запасите от нравствена мощ са доведени до крайно изтощение. Цели две десетилетия на остра криза трябваше да минат, докато жизнените елементи в нея преодолеят тия на вътрешното разложение.

Прагът към новото време бе отбелязан там с възшествието на императора Лъв III, основател на династия, която имаше да управлява империята близо столетие. Но изпитанията за нея още не бяха се свършили. Противникът ѝ на изток съвсем не беше сломен. Щурмовите отреди на исляма бяха се отлели доста разнебитени и оредели, но не и всецяло омаломощени. След всяка почивка техните пристъпи се подновяваха с нови сили, като се разширяваше и полето на борбата. По суша и море тя се водеше върху грамадния фронт от планините на Армения през Мала Азия по крайбрежията на Сицилия и Южна Италия чак до Испания. Заедно с това сред арабския свят бе назряло решението за нов отчаян пристъп срещу босфорската столица. Блокиран и сега по суша и море, Цариград цели дванадесет месеца (август 717— август 718 г.) отбива атаките на многобройни неприятели. И този път неговите стени устояват срещу тях и те отстъпват назад. При все това още много години Мала Азия се тресе под копитата на арабските ескадрони. Завършена бива страшната борба едва в 741 г., когато на оръжието на християните бе съдено да празнува решителна победа над войнствата на халифата. С тая дата бе приключена една епоха, която бе траяла повече от един век. Спорът на изток наистина не беше окончателно решен. Араби и ромеи и столетия по-късно продължаваха кървавата си разпра, но тя никога не достигна размера на чудовищните сблъсквания през века след Мохамеда. На арабския напор от изток бе сложен предел, който той никога след това не успя трайно да измести. Опасността там бе напълно отстранена. Византия вече можеше да обърне погледа си към Балканския полуостров. И едва сега, средата на VIII в., т. е. осемдесет години

след създаването си, българската държава трябваше да поеме истинската борба за своето запазване.

Съотношението на силите между нея и империята не е оставяло съмнение относно изхода на неизбежната разправа. Владетелка на Мала Азия, на островите в Егейско и Средиземно море, на Сицилия и Южна Италия и крайбрежните земи на Балканския полуостров, тя си оставаше най-голямата и най-добре организираната сила в тогавашния европейски свят. Срещу всичко това българската държава по територия не надминаваше размерите на една византийска провинция. По култура тя стоеше също тъй неизмеримо по-назад от своя южен съсед, а не по-малко ограничени бяха и нейните материални средства. Като всички туранци, прабългарите бяха безупречни войници. Но това достатъчно ли бе да осигури успеха на отбраната им срещу империята, която бе в състояние да им противопостави армии, по-многобройни от целия доведен от Аспаруха народ? А нейното предимство не се състоеше само в това. Срещу стихийната храброст и примитивна военна тактика на прабългарите Византия разполагаше с разработена през течение на много векове военна наука, с опита на закалени в много войни пълководци, с дисциплината и отличното въоръжение на своите дружини.

Наистина още от самото начало на започнатата борба българите не бяха сами срещу могъщия си противник. Някакъв верен инстинкт, политически усет или държавнически разум бе подсказал на Аспаруха при появяването му в Мизия да потърси опора за делото си в завареното тук славянство. Сближението между двата елемента — прабългари и славяни — е било улеснено не само от старото им познанство и някогашни връзки, но и от общия им интерес в даденото време: и за едните, и за другите Византия с цялата си култура и всички тенденции, на които бе носител, се явяваше като враждебна и разрушителна сила. В новата държава двата елемента не са били равноправни. Властта е принадлежала на прабългарите и изглежда, че тяхното господствуващо положение не е било понасяно безропотно от славяните. Но за тия последните то във всеки случай е представяло едно зло по-малко, отколкото би било подчинението на Византия. Защото докато властта на българските господари им е създавала само известни неудобства и ограничения, поданството им на империята — чиито строй и култура са им били съвсем чужди, — е означавало унищожението на техните битови особености и племенни традиции, превръщането им в потисната и съвсем безправна маса.

Близките приемници на Аспаруха са останали верни на тия отношения, завещани от основателя на държавата. Още от самото

начало следователно тя се е опряла и е могла да разчита на защитата не само на малочислената група на прабългарите, но и на славянството в нейните земи.

При дадените условия обаче това сътрудничество, колкото и пълно, *само по себе си* не е било в състояние да спаси новата държава. Защото и при него разликата между нейните средства и тия на империята все още е оставала грамадна. И именно това обстоятелство бързала да използува Византия. Защото колкото и слаба и вътрешно незакрепнала, българската държава вече бе станала център, към който тежеше целият източен дял на балканското славянство. Още тогава е могла следователно да се предугади мисията, която ѝ бе определена: да го обедини държавно. За да бъде осуетена тая мисия и спасено византийското господство в полуострова, нужно бе да бъде сломена тая сила още докато не бе излязла от стадия на своето формиране.

Драмата, чието развитие имаше да изпълни цялата по-нататъшна история на полуострова, започна още при наследника на Лъва III Исавър — неуморимия Константин V Копроним. Унищожението на българската държава бе задача, на която той посвети почти целия свой живот. В продължение на един период само от двадесетина години девет грандиозни военни похода бяха предприети от тоя император срещу българите. Той затвори очи, без да види осъществена тая задача. Но тя се превърна в завет на византийската държавна политика, следван от всички нейни представители.

Кое осуетяваше всички техни планове и усилия и на какво дължеше средновековна България това, гдето смогваше почти винаги да отбие ударите на непримиримия си противник. И когато по едно време падна под тях — при Търновското царство, — на какво дължеше тя възкресението си в същите земи на старата Мизия, гдето първоначално бе възникнала? И, когато е дума за това последното, кое му даде възможност въпреки бързото си вътрешно разложение и противоречия, които го разяждаха — дори и в епохата на най-големия си упадък, да устоява на атентатите, които Византия не се уморяваше да подготвя срещу него.

III. БАЛКАНЪТ В НАШАТА ИСТОРИЯ

С намръщено чело, загърнат в плащ мъглив,
възправя се далеч Балканът горделив.
В хайдушкия си блян унесен и забравен,
подобно воин стар на стража там поставен
над младо войнство в безбрежни далнини,
разтурено на стан...

Пенчо Славейков — „Кървава песен"

В „Легендата на Балкана" от „Кървава песен" на Славейков старият Хемус е представен, че спомня владенията си из вековното минало на нашия народ. Жертвени пламъци догарят в мрачините. Под клонести дъбове гадатели вещаят световните прилуки. Под планински клисури се нижат пълчища от сурови воини, потеглили на бран към далечни страни, отгдето при челяд и дом се връща от хиляди един. Минават тъй много години, тогава мълчаливият самотник вижда да се навдига около му вихър от кървава междуособица: брат се нахвърля срещу брата, син насочва меч срещу бащина гръд и като класове под сърпа падат трупове „заради Бога на древен кръст разпят". Извървят се векове и рояци аскети загъмжават из планинските пущинаци, отрекли всичко — и живота, и човешкото в него, все заради тогова, който бе еднакво и бог, и човек. Дива сган от непознати хищници връхлита тогава земята, незащитена от нейните синове, и я покрива с пепелища и развалини. Отшелниците изчезват и само прегърбени под бремето на неволята роби чоплят с кървав пот земята, над която вековете летят, без да оставят никаква следа. Но мрачините започват да редеят и в тях затрептяват зарите на бъдния ден. Чедата на робите раздират мъртвешкия саван, под който са родени и закърмени. И удивен, замисленият самотник ги вижда тогава да пъплят по неговите плещи и звън от оръжия и бунтовнишки песни раздрусват дрямката на тъмните му усои. Настъпва друго ново време. И то като че ли преобразява и самия Балкан. Той вече не е безстрастен и ням зрител на това, което става около него. Той споделя сега с народа ни беди и тържества, брани го със своята снага, служи му за едничка утеха и

надежда, с шепота на своите гори гали скръбта му, пази от упадък народния ни дух.

Тъй — като безучастен свидетел на древните ни съдбини, приютител на отшелници, а след това утешител на роби и закрилник на тия, които мъстят на чужденеца насилник или зоват на борба за свобода — е представен Балканът не само в поемата на Славейкова, но и в цялата ни художествена литература. Тъй пеят за него и народните ни песни.

А между това в книгата на нашето народно битие, преизпълнена с пролуки и недоизмълвени слова, образът на стария Балкан се издига със значение и сила, които не са достатъчно познати, а още по-малко заслужено и оценени. В неговите пазви са отгледани не само семената на новото ни възраждане. Той не е оставал само равнодушен зрител на събитията из древното ни минало, приютявал е не само аскетите в него и не само хайдутите и бунтовниците от новото време е крил тайно в своите дебри. Все тъй тайнствен и мълчалив, нему още от зората на народния ни живот бе се паднал съдбоносен дял в начертанието на нашите бъднини. И не само като истирски стар воин бе стоял той на стража над тия съдбини, но с могъщата си снага закрилял бе той народа, роден и израснал в бащините му скути. Без Балкана старата българска държава би останала само един мимолетен и отдавна забравен епизод. Без Балкана, а олед това и изобщо без планините на нашата земя тук на Европейския югоизток не само че не би оцеляло, но не би се и явило на свят това, което вече живее от толкова векове под името български народ.

Създадена върху територия, която принадлежеше на Византия, средновековната българска държава, ние вече знаем това, имаше да постига утвърждението си и да брани своето съществуване в борба именно срещу нея. Византия бе и остана постоянният и най-големият неприятел на българите. Столетия подред съществуването на българската държава бе застрашавано главно, ако не даже единствено от византийците. В периодите, когато тя се е чувствувала достатъчно закрепнала, нейните стремежи към териториално разширение са се насочвали предимно пак към покрайнините, които, нормално или фактически, са принадлежали на същата Византия. Тая е причината, загдето цялата наша средновековна история е изградена върху отношенията ни с нашия южен съсед, определяла се е от тях и е преизпълнена от кървавите ни сблъсквания с него.

Византия, ние вече знаем и това, съвсем не представяше общество, прогнило от пороци, и държава, която дължеше съществуването си на сляпото щастие или на ненадминатото лукавство на

своите представители. Тя бе световна, културна, военна и политическа сила; нейните средства бяха неизмеримо по-големи от тия, с които ние разполагахме. Поради това истинско недоразумение представят въпросите, които понякога се чуват у нас: защо във вековната борба с нея ние не успяхме да преодолеем тоя свой противник; защо Цариград, химерата, заради която някои български царе напразно хабяха силите на своя народ, си остана византийски; защо най-сетне всички наши успехи през един или друг период на тая борба свършваха винаги с това, че бивахме отхвърляни на север и границите на нашата държава се връщаха отново към Балкана, там следователно, гдето те бяха сложени още при нейното начало.

Уместни в случая биха били въпроси, тъкмо противоположни на горните. Ако някой тук наистина заслужава удивление, то не е безсилието на българите да сломят своя вековен неприятел. Истинско удивление трябва да буди фактът, гдето въпреки относителната си малочисленост и ограничени средства прабългарите смогнаха не само да устоят срещу натиска на една тъй могъща държава като Византия, но и да извършат нещо много по-значително: от разединените славянски племена, които живееха в земи, тъй близки до нейната столица, да създадат едно народностно цяло.

Всичко това свидетелствува за изобилните запаси от нравствена и физическа енергия, които е таял в себе си нашият народ. Върху нейните прояви ние тепърва ще имаме да говорим. Важното тук е да изтъкнем друго обстоятелство. Че тя би била много рано изчерпана, ако не разполагаше с невъзможността постоянно да се обновява. А тая възможност й осигуряваше Балканът. Там, на юг от него, българската държава можеше да печели и губи обширни територии: това бяха загуби, чието значение не бе съдбоносно. Защото спираха до линията на Балкана. В него се разбиваха и най-добре подготвените византийски настъпления. Могъщата му снага образуваше сигурния заслон, зад който се възстановяваха и укрепваха силите на българската държавност, за да бъдат при благоприятни времена отново насочени на юг, към топлите морета и земите, чиито населения очакваха да бъдат прибрани под нейната закрила.

Низът от свидетелества за значението на Балкана в събитията, при които се решаваха съдбините на нашата държава, е твърде дълъг.

Преди всичко той осигуряваше на българите една верига от незаменими наблюдателни постове. От неговите височини българите можеха да следят движенията на неприятелските армии из равна Тракия, приближаването им под неговите подножия. Тъй те

понякога имаха възможността да връхлетят над тях и унищожат, преди да са достигнали проходите на планината. Такъв бе краят на експедицията на Юстиниана II Ринотмет в едно време, когато не бяха изминали три десетилетия от създаването на българската държава (708). С многобройни армии императорът потеглил срещу им. Дошъл при Анхиал и, уверен в превъзходството на силите си, той безгрижно се разположил на лагер в равнината до града, а част от войниците си пръснал из околността да събират припаси. Това било достатъчно за прабългарите, за чиито наблюдатели по околните планински височини безредието на неприятелите не останало скрито. Те, съобщава летописецът: „Неочаквано и като зверове налетели и погубили голяма част от ромейското стадо.“ Юстиниан, който успял да се спаси зад стените на Анхиал, бил принуден да натовари на кораби остатъците от войската си и да отплава към столицата си.

Близо пет столетия по-късно византийците платили още по-скъпо неблагоразумието си да развиват становете си без нужната предпазливост в подбалканските полета. Това било още в самото начало на въстанието, от което изниква Второто българско царство. Асеневци тогава разполагаха с куманска помощ и техните нападения вече се разпростираха далеко из Тракия и югозападните земи. Но на открит бой с императорските войски, които ги превъзхождаха и по брой, и по въоръжение, те не се решаваха да излязат.

Началството на действията срещу „варварите от Хемус“ по това време било поверено на храбрия и опитен във военното дело, но затова пренадменен кесар Йоан Кантакузин. Като научил, разказва по тоя случай един съвременен нему византийски автор, че „варварите се намират в планините“ и че не слизат в полето — без да помисли, че те се прибрали в тия планини, за да си отпочинат и заради собствената си сигурност, но като отсъдил, че това е поради страхливостта им, — той заповядал на войските си да се установят в равнината, без да постави бодри стражи за охрана, без даже да огради стана си с ров. Но през нощта варварите го нападнали и той едва се спасил, а войската му претърпяла тежки загуби. Едни от ромейските войници, спящи в палатките си и изненадани от неприятелите, били убити, други, бягащи без оръжие, били пленени. Колцината пък успели да се доберат до палатката на кесаря, го намерили разярен поради нападението. Той ги обиждал и ругаел като предатели. Като вярвал, че все още може да изтръгне победата, той се въоръжил, метнал се на великолепния си арабски кон и с копие в ръка полетял към неприятелите с вика „следвайте ме!“, без да вижда и без да може да знае къде отива и какво става във войската му. И след като той и ромеите били победени и

пръснати, „разграбени били от варварите всичките палатки, военните знамена и златотъканите одежди на кесаря. И Петър и Асен ги облекли и потеглили начело на войската си."

Непосредствената задача на тъй победения византийски пълководец е била да сложи край на българските действия в Тракия. Едва след това той трябвало да пренесе войната на север и смаже въстанието в самото му огнище. Що се отнася до Юстиниана II, той още по-малко имал амбицията на завоевател. Неговата цел при споменатия, тъй печално завършил поход, била да отнеме на българите Загорето, Източната Подбалканска област от Месемврия и Анхиал докъм Ямбол и Сливен, която по-рано сам той доброволно им бил отстъпил.

Същински изпитания обаче настъпиха за българите тогава, когато те имаха да отбиват византийските нападения срещу земите, върху които държавата им бе създадена и които образуваха нейното политическо средище. Както вече споменахме, за пръв път тая опасност се яви по времето на Константин V Копроним.

Той бе един от ония византийски императори, за които войната представяше родна стихия. Военните несполуки само разпаляха упоритостта, с която преследваше всяка поставена цел. Едва заел престола, той се бе видял съборен от него; съперникът му бе един от тогавашните най-добри византийски пълководци. Благодарение на качествата си като военачалник и на несъкрушимата си енергия той бе унищожил своя противник. Свършил с него, той възобнови войната с арабите. Въпросът сега не бе да се брани държавното наследство на василевсите от нови нападения на исляма, а да се изтръгнат от него земи, които той много по-рано бе им отнел. След арабите дойде редът и на българите. И никога до Василия II и освен него средновековната българска държава не бе имала по-непримирим и страшен враг от тоя мрачен син на Лъва Исавра. Завършил победоносно много и тъй тежки войни, можел ли е да допусне той, че щастливата му звезда ще го изостави тъкмо сега и срещу неприятел в сравнение с всички досегашни тъй слаб? За нещастие Константин, както и всички съвременни нему византийци, още не знаше, че — за да се преодолеят българите, — трябвало е да бъде победен самият Балкан.

Както вече по-рано споменахме, с настаняването си в своето отечество прабългарите не пропуснали да направят още по-непристъпна естествената му граница на юг. Още тогава те са разбирали, че там ще бъде решавана тяхната собствена съдба. Но окопите и валовете, прокарани пряко всички по-достъпни планински прелези, както и оградите, издигнати по тях[1], са се нуждаели от опитни за-

[1] За такива прегради и засеки в Хемус разказват византийските летописци Nicephorus, p. 70_{18}, 69_{14}; Theophanes, p. 433_{2}, 490_{10}.

щитници. И още Аспарух се погрижил да им ги даде. Известно е, че той разместил заварените в Дунавската равнина славянски племена: те били настанени главно из тая планинска зона. Едно измежду най-значителните от тия племена — северците, било поселено източно от Верегавския проход[2], гдето през онова време минавал най-важният път от Тракийското поморие към Източна Мизия. Славяните са били прочути по изкуството си да воюват в лесисти и изобщо в труднодостъпни местности. Навикът им да устройват засади на неприятелите си в такива места е бил дори считан, още рано преди преселението им в полуострова, за една от най-характерните особености на военния им бит. Това тяхно изкуство било сега използувано от прабългарите. Във времена на опасност към застрашените планински проходи били привличани защитници и от други славяни, подвластни на българските ханове. Притаени в лесовете около планинските клисури, те чакали неприятеля, който имал неблагоразумието да навлезе в тях, и му подготвяли неизбежно поражение.

Константин V бил първият от византийските императори, който получил един тъй горчив урок. Още в първата си война с българите, в 759 г., изпълнен с вяра в себе си и изпитаните си войски, той безогледно ги повел към теснините на Верегава. Подробностите на това предприятие са неизвестни; познат е само неговият край. Когато императорът навлязъл във Верегавската клисура, съобщава византийският летописец Теофан, българите го нападнали, избили мнозина от военачалниците му и много народ погубили. Между падналите бил и логотетът на дрома, първият министър на империята[3]. За пръв път след толкова военни подвизи Константин трябвало победен да се върне в столицата си.

Това не била единствената несполука на тоя император. Във войните му, водени с такава настойчивост срещу българите, последните нееднаж усещали силите им да ги напущат и съпротивлението им да секва. И ако при все това и въпреки всички усилия Копроним умира, без да направи стъпка към достижение на своята мечта, и в започнатата от него борба Византия изчерпва за дълги години настъпателната си мощ, когато пък младата българска държава излиза от първите свои изпитания обновена и по-силна, единствената причина за това е бил Балканът. Нито военният гений, нито неуморната предприемчивост на Константина V бяха в състояние да отстранят предимствата, които тайнственият Хемус даваше на българската отбрана. Това бе еднакво тъй през епо-

[2] Мястото на тоя проход още не е задоволително определено.

[3] Theoph., p. 431_{6}.

хата на Първото ни царство, както и през тая на Второто. Един хубав пример за това представят събитията от последната четвърт на XIII в.

Средновековна България преживяваше по онова време едни от най-тежките години на своята история. Гражданската война бе съборила от трона Константин Асеня; страната била наводнена и опустошена на длъж и шир от шайките на татарите. Ивайло, венчаният с царството свинар, имал срещу себе си цялото болярство. Възползувано от отсъствието му от столицата, то я предало на един от най-недостойните потомци на Асеневци — Иван Асен III, който приближавал към нея с войски, дадени му от византийския неприятел Михаил VIII Палеолог. Но едва що сложил на главата си короната на своите деди, Иван Асен се видял блокиран в престолния град от селските дружини на Ивайло. Междуособицата, наглед прекратена със смъртта на Константин Асеня, сега се възземала с още по-голяма сила. Лишен от всякаква опора в самия народ, Иван Асен е могъл да се задържи на похитения престол едничко чрез нова помощ от покровителя си императора. В Цариград добре разбирали значението на настъпилите събития и поради това не могли да останат безучастни към зова за бърза подкрепа на своето протеже. Там знаели, че затвърдяването на Иван Асеня чрез силата на византийското оръжие, означавало безусловно затвърдяване на византийското влияние в България, нейното фактическо подчинение на волята и властта на ромейския самодържец.

Една след друга две византийски армии потеглили тогава към север, за да спасяват трона на царя — чужд агент. Но там при брега на Босфора в сметките си и сега пропуснали нещо: че между Търново и Тракия, тогава византийска, стояла вярната на българите планина. Византийският военачалник Мурин, който с десет хиляди души пръв бързал на помощ на затворения в столицата си Иван Асен, бил нападнат от Ивайло и цялата му армия унищожена. „Страшно кръвопролитие бе извършено — разказва по тоя случай византийският историк Георги Пахимер. — Част от ромеите бяха избити в сражението, а останалите, които паднаха в плен, бяха след това безжалостно изклани."[4] Пахимер, у когото едничко е запазено известието за това събитие, отбелязва, че битката станала при „Диавена", без да разясни какво трябва да се разбира под това име — местност или някаква крепост. Но в случая е безразлично дали едното ще приемем, или другото. Несъмнено е само това, че въпросното име е произведено от гръцкия глагол „диавено — преминавам"[5] и следователно означава „проход, пре-

[4] G. Pachym., t. 1, p. 466_{13}.
[5] [Διαβαίνω].

лез, превал". Това значи, с други думи, че мястото, гдето византийската армия била унищожена, се е намирало в балканските теснини. Само така могат да се обяснят и други две обстоятелства: пълното унищожение на византийската армия е възможно само при предположението, че тя била всецяло обградена, а след това и известието на същия византийски автор, че тая своя победа Ивайло удържал със сили, по-малобройни от тия на неприятелите си.

По-късно и втора византийска армия се опитала да проникне до Търново. Но тя дори не била оставена да достигне Балкана: нападната от селското опълчение на Ивайло, тя била сметена още в теснините на Средна гора[6].

Чрез намесата си в гражданските войни в България Михаил Палеолог се стремял да я превърне в своя васална държава. Ако неговото намерение било осуетено и България запази своята независимост, заслугата за това и сега принадлежи все на стария Балкан.

Поради голямата дължина на южната ни граница на българите невсякога било възможно здраво да пазят по нея всички места, през които неприятелят могъл да нахълта в тяхната страна. Особено трудна се явявала тая задача в периодите, когато заедно с цяла Тракия византийците владеели и южните склонове на Стара планина. Тогава войските им, събрани прикрито на юг, могли свободно да бъдат насочвани към една или друга посока и да се явяват там, гдето най-малко били очаквани. В такива случаи избраният за настъплението им проход могъл да бъде минат преди българите да са привлекли достатъчно сили за отбраната му. Особеностите на планинската война, която винаги открива широки възможности за обходи на добре укрепени и защитавани позиции, още повече са затруднявали делото на българската отбрана.

Възможностите за изненади от такъв характер, изглежда, са били осъзнати от българите още твърде рано. И навярно тъй ще трябва да бъде обяснен непрестанният им стремеж да си осигурят владението на зоната непосредствено около южните подножия на Балкана. Особено ясно се забелязва тоя стремеж относно Източната Подбалканска област, между завоя на Тунджа и Черно море. Именно поради това тя била първата област на юг, която българите успели да добият. За нейното запазване те след това трябвало да водят и първата си война с византийците. Оттогава та през течение на цялото средновековие въпросът за владението ѝ е бил непосредствена причина за много неприятелства между двете страни. Необикновената упоритост, с която и българи, и византий-

[6] G. Pachym., t. 1, p. 466_{17}: κατὰ τὸν ἔξω ζυγόν.

ци държали за това владение, не е никак странна. Източният Балкан е най-ниската част на цяла Стара планина. И тогава, както и сега, през него водили най-удобните и леснодостъпни пътища от Тракия към бреговете на Дунава. Поради това не само през епохата на Първото ни царство, когато непосредствено на север от тия места лежали държавните центрове на България — Плиска и Преслав, — но и през тая на Второто именно към тамошните проходи се насочвали обикновено опитите на византийците да нахлуят в Дунавската равнина. За сигурната охрана на тия проходи следователно владението на Източната Подбалканска низина е било за българите безусловно необходимо.

Но не по-малко нужна била тя и на Византия. Не само защото представлявала отлична база при настъпателните ѝ войни срещу българите, но и поради съображенията за собствената си безопасност, защото пътищата, слизащи от Източна Стара планина, са представлявали най-късото разстояние и за неприятел, който би настъпвал към Одрин и Цариград. Поради това около подножията на част на планината са били издигнати от византийците няколко големи крепости. Те им служили не само като изходни точки при нападенията им против българите, но и като първа преграда, която трябвало да задържа движението на последните към Южна и Източна Тракия.

Но поне през първия век след като българите бяха се настанили в полуострова Византия не е била принудена да мисли тук за своята отбрана. През тоя период незакрепналата българска държава бе, която трябваше да се пази от нейните покушения. В тях империята никога не подбираше средствата. И особено характерно е, че първите прояви на византийския макиавелизъм спрямо българите имаха за цел да бъде разстроена защитата на Балкана. В 767 г., след като Константин V чрез преговори за мир с българите приспал тяхната бдителност, изпратени в България негови агенти, разказва летописецът Теофан, заловили и отвлекли Славуна, княз на северците, и Христиана, „началник на скамари". Северците, както знаем, били славянското племе, настанено от Аспаруха при Веregавския проход. Със залавянето на славянския княз, който според известието на същия летописец „причинявал големи злини на Тракия", Константин V несъмнено искал да отслаби отбраната на Верегава и на останалите прелези в Източния Балкан. Със същите съображения било устроено отвличането и на скамаретския водител[7].

[7] „Скамари" по онова време византийците наричали изхвърлените на друма безпътници, чиито шайки бродели главно из граничните области на империята, гдето живеели предимно от разбойничество. В по-късната история на Византия

След като по тоя начин двамата граничарски първенци били премахнати, Копроним повярвал, че пътищата му през Балкана вече са открити. Още през същата година, разказва по-нататък летописецът: „Императорът потеглил от столицата и като намерил поради лъжливо сключения мир проходите, останали без защита, навлязъл в България чак до Цика. Но след като подпалил дворците, които там намерил, той със страх се върнал назад, без да извърши нищо славно."[8]

Името „Цика" е от български произход и означава крепост, укрепен лагер[9]. В случая то навярно се отнася до някоя от българските твърдини, които лежали северно от Балкана. Защо Копроним, след като най-сетне успял да достигне земята, чието завоевание било цел на толкова много усилия, не довършил предприятието си и отгде тая уплаха, която го заставила тъй бързо да отстъпи?

Защото още твърде рано българите бяха разбрали, че отбраната на страната им срещу нашествия от юг не може и не трябва да бъде основана единствено на възможността неприятелското настъпление да бъде спряно на линията на Балкана. Тук не били изключени много и най-различни изненади. А срещу врага, който издебвал бдителността им и неочаквано се явявал в тяхната земя, било трудно тепърва да събират сили. При това в откритите битки из равнината той поради своето въоръжение е имал безспорни предимства над тях. В такива моменти на българите не оставал друг изход освен отново да дирят закрилата и помощта на вярната планина и в нея да търсят следното решение. Тогава Балканът, тъй страшен за врагове, които искали с оръжие да си пробият път през неговите дебри, се възправял още по-настръхнал зад ония, които успели безнаказано да се промъкват през тях. При вестта, че неприятелят вече минал планинските клисури, невидим знак се из-

те са известни под името „апелати" — люде вън от законите, гл. (гледай — б. с., В. Г.) за това B u r y, A History of the Late Romane Empire и моята работа „Войнишки земи" (Сп. Б. Ак., 27). На изток те не по-малко от арабите, а понякога и в съюз с тях, вредели на византийските провинции. Въпросният скамарски началник бил отметник от християнството. Навярно византийците ги използували за охраната на старопланинската си граница.

[8] T h e o ph., p. 436_2.

[9] Гл. Ф е х е р. Паметниците на прабългарската култура. — Изв. Б. Арх. Инст. III, 1925, с. 24 сл. Сигурно е, че името Цика (Τζίκας) не е, както някои предполагат (срв. З л а т а р с к и. История. I, 1, бел. 224), извращение от Ζυγός (планинска верига); τὰς αὐλάς (дворците) също няма нищо общо с името на гр. Авли (Αὐλή), който лежал южно от Балкана някъде около Сливен. В гореприведения пасаж на Теофана ясно е казано, че Копроним минал балканските проходи и навлязъл в България чак до Цика. Не може следователно тук да става дума за гр. Авли, който с цялата Подбалканска област лежал тогава вън от пределите на България.

дигал над цялата страна и разпилени ратници запълпляли към балканските усои. Скали и дърве задръстяли тогава стръмните пътеки низ теснините и дружини от намръщени воини мълчаливо заставали над тях, за да дочакат на връщане тогова, чието идване не успели овреме да спрат. И той неминуемо се явявал отново тук. Защото там, в отворената пред него страна, той не намирал никакъв противник, който да му оспори победата, и защото зловещата мълва, че отминатите гори гъмжат от скрити неприятели, а пътищата за настъпление вече са прекъснати, събуждала тревога и у най-смелите военачалници, посявала малодушие и страх и сред най-закалените в битките войници.

Ние не знаем дали само смътният усет, че се озовал в земя, в която го дебнат много опасности, е подбудил сега Константин V да побърза назад или пък някаква по-определена вест, че там зад гърба му почвало нещо, което, ако не бъде преварено, би обрекло на гибел цялата му армия. Не знаем и дали на бързината, с която се втурнал назад, дължал той, загдето успял да изведе войските си невредими из балканските клисури, или пък на това, че междуособицата, която вече от цяло десетилетие раздрусвала тогавашна България, била пламнала с нова сила. Във всеки случай, съдбата невсякога се оказвала тъй благосклонна към византийците. Защото и не всички техни императори и пълководци били тъй съобразителни, както опитният във войните син на Лъва Исавра. Близо полустолетие след него друг един византийски император, Никифор I, заплатил за липсата на подобна предвидливост не само с гибелта на цялата си армия, но и със собствената си глава.

Изглежда, че българите не били подготвени да посрещнат нападението. Ето как летописецът Теофан разказва за това събитие, вестта за чийто трагичен край се разнесла като гръм из тогавашния византийски свят.

Без да се вразуми от многото нещастия, които в негово време сполетели империята, пише Теофан, „новият Ахав, по-ненаситен от Фаларида и Мидаса[10], почнал да се готви заедно със сина си Ставракия срещу българите. . . Като събрал войски не само от Тракия, но и източните области и много бедни хорица, които въоръжени с прашки и тояги трябвало още да се продоволстват от собствени средства и поради това проклинали заедно с останалите войници,

[10] Фаларит, тиранин на Агригент, Южна Италия (565—549 г. пр. Хр.), бил прочут по своите грабителства и жестокости. Мидас е легендарен цар на Фригия, който изпросил от бога Дионис дара да превръща в злато всичко, до което се докосне. Ахав — Никифор не бил обичан от поданиците си поради своето скъперничество и финансовата си политика. Ревностните монаси,какъвто бил Теофан, го ненавиждали поради невнимателното му отношение към църквата и повече го считали за привърженик на иконоборството.

се запътил срещу българите. Когато цялата армия се намирала при Маркела[11], Крум, изплашен от многочислеността ѝ, поискал мир. А Никифор отказал поради собственото си зломислие и поради внушението на тия от съветниците си, които били на един ум с него. И след много обходи през непроходими места наглият страхливец на 20 юли дръзко навлязъл в България . . . Преди да нахълта в нея, неговият любим прислужник Византий избягал от Маркела при Крума, като задигнал императорските одежди и сто ливри злато[12]. Мнозина мислили, че бягството му е лоша прокоба за Никифора. И след малките сблъсквания, които станали през първите три дена, като си въобразил, че предприятието му отива добре, отдал сполуката си не на божието покровителство, а само на щастието и на добрите съвети на сина си Ставракия и заплашвал началниците, които се обявили против навлизането му в България. Тук той заповядал да бъдат немилостиво избивани безсловесни животни, пеленачета и хора от всяка възраст, а оставал непогребани и телата на войниците си. Грижил се само да събира плячка, като поставял катанци и печати на съкровищата на Крума и ги пазил, като че вече бил осигурил бъдещето им притежание. Той заповядал да отрязват ушите и други части от телата на християните, които се докосвали до плячката, а подпалил и тъй наречения дворец на Крума. Когато пък Крум, твърде унизен, изпращал да му кажат: „Ето, ти победи, вземи което и каквото пожелаеш, и си иди с мира“, той, враг на мира, не искал и да чуе за него. Тогава Крум заповядал, щото труднопроходимите входове и изходи в онази страна да бъдат завзети и заприщени с укрепления от дървета. И Никифор, когато узнал за това, бил също като ударен от гръм и не знаел що да предприеме. И на близките си той съобщил за близката гибел с думите: „даже и крилати да бяхме станали, нека никой не се надява, че ще избегнем гибелта.“ В такова състояние минали два дни — четвъртък и петък. А през нощта срещу събота шум от движение на войски и звън от оръжия държали в трескава напрегнатост Никифора и дружините му и ги довели до крайно изтощение. И призори варварите, като налетели срещу шатара на Никифора и на велможите, които били с него, мизерно ги погубили. Между убитите били патрициите Аеций, Петър, Сисиний, Трифил, Теодосий, Саливрас. . . патрицият епарх на столицата и Роман патриций, началник на източните войски, също както и много други протоспатарии, спатарии и началници на отреди, а именно

[11] Византийска крепост, която служела твърде често на империята като опорен пункт при действията ѝ срещу българите. Мястото ѝ не е определено. Предполага се, че се е намирала в околностите на Карнобат.

[12] Повече от сто хил. зл. лв.

доместникът на екскувитите, друнгарият на императорската стража, началникът на тракийските войски и много началници на отделни дивизии заедно с неизброима войска. Тъй погина цветът на християните. Всички оръжия бяха изгубени и всички царски вещи. Дано тъжната повест за тоя ден не се повтори вече никога за християните, защото тя превишава всяка печал."[13]

От времето на знаменитата битка при Одрин в 378 г., когато източноримските военни сили бяха разгромени от готите и самият император Валент бе убит, никога империята не бе преживявала катастрофа тъй страшна като тая, която я бе сполетяла сега, при похода на Никифора. И ние ще видим, че споменът за нея у византийците никога не потъмнял. При все това те още веднъж скъпо платили за увлечението си да преследват българите в земята отвъд Хемус.

Това било близо четири века по-късно, по времето, когато Петър и Асен бяха успели да отърват от византийското иго почти цяла Дунавска България и освободителното движение вече се ширело към останалите български покрайнини на юг и югозапад. Упоен от някои свои по-раншни успехи срещу въстаниците, тогавашният император Исак Ангел намислил с един удар да сложи край на тяхното дело. Угодливи царедворци предричали блестящ успех на замисленото предприятие. „Ние вече сме навикнали да празнуваме победи, обръшали се към Исака те, и знаем, че и предстоящата война ще свърши с триумф. Ние се надяваме, че ти ще се върнеш от Хемус светъл и лъчезарен като Мойсея от Синая. . . Реката Дунав, разсичана от веслата на ромеите, ще понесе стенанията и виковете на варварите. Струите ѝ, обагрени с кръвта на враговете, ще разнесат славата на твоите подвизи из земите, през които текат."[14]

За нещастие на всички тия тъй големи очаквания не било писано да се сбъднат. Византийският летописец Георги Акрополит, който живял полустолетие след тия събития, ни дава за тях следното описание: „Императорът Исак, изваден из търпение, поради пакостите, вършени от българи и кумани при нападенията им над ромейските области, събрал всичката си войска и се отправил срещу им. Като минал по крайбрежието, той от Месемврия навлязъл в Хемус. Тогава Асен с войската си се затворил в градеца, който се нарича Търново. Императорът се разположил около него и обсадил българите, но бил хитро измамен от тях. Един българин, като се престорил на беглец, дошел при него и му съобщил за очакваното пристигане на куманите. Императорът, изплашен от тая вест, макар да се надявал на следния ден да овладее градеца, се дигнал от това място. Но той не взел пътя, по който бил стигнал там, а измамен от българите, поискал да удари през друг, който бил по-къс. И когато минавал през един тесен проход, българите го нападнали и унищожили войската му, като пленили не само целия ѝ обоз, но и тоя на самия император. Много ромеи паднали. Тия, които заедно с императора се спасили, били съвсем малцина и без оръжие. Поради това възгордя се родът на българите, който взе голяма плячка от ромеите и най-ценните от знаците на императорското достойнство. Взети били императорските палатки, украсените с императорския герб чаши, голямо количество пари и самият императорски кръст. Той бил хвърлен от някой от свещениците, но след това бил намерен в реката. . . И императорът Исак като беглец дошел в Цариград."[15]

Друг византийски историк Никита Акоминат, съвременник на това събитие, го описва с нови подробности: „Положението в западните провинции, пише той, ставало все по-тежко. Българите[16] и куманите нападали често ромейската земя, грабели я и я опустошавали. Заради това императорът излязъл отново срещу им и като минал край Анхиал, чрез обход навлязъл в Хемус. Но понеже разбрал, че не ще може да стори нищо, което да бъде достойно за царското участие в тоя поход, той решил да го свърши за два месеца. Тамошните крепости и градчета той намерил укрепени много по-добре, отколкото преди, и окръжени с нови стени и кули по тях. При това тия, които ги пазели отвън, като сърни стояли по височините или като кози се катерили по скалите, избягвайки ръкопашния бой. И понеже самодържецът подозирал, че трябва да се очаква нападение от куманите (тъй като времето за преминаването им през Дунава не било неблагоприятно), той се видял принуден да заповяда бързото отстъпление. Но тъй като не пожелал да се върне по същия път, по който дошел, а избрал друг, по-къс, за да стигне през тамошните теснини право във Верея (Стара Загора), той с това погубил по-голямата част от войската си и ако бог не бе с него, сам би се преселил на онзи свят. Вместо да потегли из път, който на места се разширява и дава възможност на конницата да действува, той затворил себе си и войската си в една дълбока теснина с

[13] Theoph., p. 489_{22}, 490_4. С още по-покъртителни подробности е предадено това събитие в един друг неотдавна открит византийски текст. Гл. Дуйчев, И в. Нови житийни данни за похода на Никифора I в България през 811 г. — Сп. Б. Ак. 54, с. 148 сл.

[14] Слово на Никита Акоминат, произнесено пред Исака Ангел преди тоя последният да потегли на поход. Гл. Sathas, Bibliotheca graeca medii aevi, I, и коментариите върху него у Успенский, Образование Второго болг. царства, Одесса, 1879, с. 154 сл.

[15] Acrop., p. 19_1.

[16] Авторът, както обикновено, и в тоя случай нарича българите „власи".

мъчнопроходими места и планински пътеки. Течала през това място и малка река. Начело вървели протостраторът Мануил Камица и Исак Комнин, зет на по-сетнешния император Алексия, а над ариергарда началствувал севастократорът Йоан Дука, чичо на императора. Средният отред пък, пред който вървял обозът, последван от нестроевите войници, бил под началството на самия император Исак и на брата му, севастократорът Алексий. Между това варварите почнали да се явяват от двете страни на оня тесен проход и виждало се, че тъкмят да извършат нещо страшно. Но авангардът минал без кръвопролитие, без българите да го спрат в теснините на пътя. Може би те считали, че ще е полезно, като оставят предните свободно да превалят височините, да следят средния отред и да връхлетят върху войските, сред които се намирал императорът, свитата му и другите благородници, които били с него. И наистина, когато самодържецът навлязъл твърде много в онова трудно проходимо място и вече по никакъв начин не могъл да избяга, варварите го нападнали с всичките си сили. При това положение ромейската пехота не останала в бездействие. Бързайки да превари обкръжаването, тя се насочила към височините на прохода и, макар с голям труд и опасности, се помъчила да отблъсне налитащите отгоре варвари. Преодолени обаче от многочислеността на неприятелите, а свръх това поразявани от събаряните върху им камъни, ромеите, отначало сдържано и бавно, най-сетне се подали малко назад. Но неприятелите все повече вземали връх, като напирали с всичката си маса и многобройност, докато накрай войската била обхваната от пълно безредие. В настъпилата паника, когато всеки вече се стремял да спаси само себе си, и всички се натискали, като затворен в обор добитък, неприятелите избивали всеки, който им попаднел. Никой не бил в състояние, нито пък се опитвал да се защитава. Сам императорът, заловен като в мрежа, неведнаж правил опити да отблъсне нападащите варвари, докато най-сетне, без да успее в усилията си, загубил и шлема от главата си. Тогава мнозина от събраните около му благородници, след като избили много от товарните животни, а — както казват, — и много ромейски войници, които в блъсканицата си задръствали прохода, отворили му по тоя начин път, и той се спасил сам чрез гибелта на мнозина. И когато достигнал тъй предния отряд, той, подобно на Давида, принесъл жертва на Господа, загдето запазил главата му в битката. Севастократорът Дука пък, като видял, че напред е невъзможно да се върви, използувал един добър водач, когото някой от неговите войници на име Литовой привлякъл из редовете на варварите, поел из друг път и така се спасил от страшната беда. Императорът, след като през тъй наречения Крън се добрал до

Боруй (Стара Загора), намерил, че сред войниците от авангарда, които благополучно били стигнали тук, се били пръснали лоши слухове за него: Мълвяло се, че заедно с останалата войска погинал и сам той."

Избавеният Исак Ангел се опитал да скрие от поданиците си страшната катастрофа, що сполетяла армията му. Разпратени били даже и официални съобщения, които разказвали за победата му над българите. Но истината скоро станала известна на всички. „Гибелта на тъй много люде, завършва разказа си византийският автор, изпълнила градовете със стенания и полетата с вопли на неутешима печал." Числото на тия, които паданали в плен и никога вече не видели родината си, било много по-голямо от това на покосените в кървавата жътва из балканските усои.

Към края на XII в. българската държава, създадена с въстанието на Асеневци, бе напълно затвърдена; заедно с това отстранени бяха за нея и опасностите от южния й съсед. При Калояна и Иван Асеня II нейните предели се разпростираха далеко на юг, запад и югозапад. Откърмените под закрилата на Балкана народни сили вече бяха достатъчно наякнали, за да се мерят победоносно с ромеи и латинци из бойните полета на Тракия.

Но тоя възход, който не бе постигнат по пътищата на бавно и равномерно развитие, не можеше да бъде и траен. След Калояна идеше смутната епоха на Борила, след Иван Асеня — времето на неговите бездарни наследници. Вътрешни противоречия и раздори, та и граждански войни раздрусваха тогава държавата и тя скоро се виждаше стегната в тесните граници на север към Дунава. Тогава пред нея отново се издигаше тежката задача да брани самото си съществуване и отново Балканът изпъкваше като най-надеждния пазител на остатъците от националната ни независимост. Земите на юг от него падаха под властта на чужденеца-завоевател, но и сега към сигурна гибел отиваха неприятелите, които, съблазнени от леките си успехи, се опитваха да нахлуят из неговите пазви.

Скъпо трябвало да заплатят за един такъв опит още латинците по времето на Калояна. В 1207 г. българският цар обсаждал Одрин, но бил напуснат от куманските си съюзници и затова трябвало да се оттегли на север. Латинският император Хенрих, който от Мала Азия бързал на помощ на обсадения град, след като научил за отстъплението на българите, тръгнал по дирите им. От Одрин след петдневен път той с армията си стигнал, разказва един негов съвременник, латинският летописец Вилардуен, „при полите на планината на България". Тук при града Авли, навярно около южния изход на днешния Чалъкавашки проход, той се разположил на лагер. Разпратените из околностите латински разезди плячкос-

вали околностите и отвличали добитъка на населението. Тия от тях обаче, които се осмелявали да навлязат в планината, бивали избивани от българите, които будно пазели пътеките ѝ. Императорът се видял принуден да изпрати срещу им един голям отред начело с най-отбраните си барони. Началниците на отреда навлезли дълбоко в мъчнопроходимата планина, без да срещнат неприятел, но когато поискали да се върнат назад, изминатите теснини вече били заети от българите, които връхлетели върху им. Положението на латинците било отчаяно. За да се измъкнат оттук, те били принудени да изоставят конете си и пешком да си отварят път. Благодарение на доброто си въоръжение и дисциплината си те успели да се спасят, но с цената на извънредно много жерти. Вестта за това поражение тъй силно паднала върху Хенриха, че той още на следния ден вдигнал лагера си и потеглил обратно към Одрин.

Но значението на Балкана за отбраната на Дунавска България не се състояло само в това, че той образувал надлъж по южната ѝ граница защитен пояс, въоръженото проникване през който носело тъй много опасности за неприятеля дори и тогава, когато тоя последният успявал да го мине, а да смаже след това всяка съпротива и в равнината на север. Не по-малко страшен се възправял Балканът в случаите, когато изходът на едва започната война е трябвало да бъде решен в полетата на Мизия. Тогава всяко поражение на нахлулия тук неприятел е превръщало отстъплението му през планината в истинска катастрофа. Няколко примери за това ни дават събитията, които се разиграват в Дунавска България след падането на Първото ни царство.

Тогава, към средата на XI в., в тая област се настаняват печенегите, идещи от черноморските степи. Многоброен народ от полудиви хищници, у тях имало само наченки от политическа организация. Изкуството да укрепяват земите си те не познавали, тъй като живеели от нападенията и грабежа на чуждите. Поради това и поради стихийната им войнственост от тях треперели всички съседни тем народи. Балканът им създавал само неудобства, понеже пречел на подвизите им на юг. Да го използуват за отбрана те не само не умеели, но и наум не им идвало. Пък и нямало защо да мислят за това, тъй като през всичкото време, докато оставали в Мизия, те непрестанно нападали тракийските земи.

През 1049 г., след като в околностите на Ямбол печенегите пръснали цяла византийска армия, в Цариград решили да сложат край на техните безчинства. Начело на широко замисленото предприятие обаче бил поставен един колкото бездарен, толкова и претенциозен първеню. Без да срещне никакво противодействие, предвождана от него императорска армия стигнала негде в Шуменско или Провадийско. Но тук още с появата ѝ околността загъмжала от печенежките конници. При все това ромеите били тъй уверени в победата си, че не поискали да преварят и нападнат противниците си, докато тия последните били още малко на брой и спокойно дочакали да се струпат пред тях несметни печенежки пълчища.

Неприятелите застанали един срещу друг — печенегите, оградени с обръч от стенните си коли. Византийците първи започнали боя с нападение върху тая подвижна крепост. Два техни пристъпа обаче били отбити в страшно кръвопролитие и тогава варварите от своя страна връхлетели над разстроените ромейски полкове. Те не удържали и първия им натиск. Поражението им било пълно и страшно. Превърнати в безредна тълпа, остатъците от разбитата императорска армия, преследвани от печенегите, се втурнали към Балкана. Но сега вече не било тъй лесно да се прехвърлят неговите стръмнини. „И наистина, четем в едно старо повествувание за тоя бой, неописуемо клане, и се спасиха само ония, които, като захвърляха оръжие и скачаха от конете си, търсеха убежище из гъстите гори и пропастите.“[17]

Четири години по-късно в Цариград решили да измият петното на тоя погром и срещу печенегите бил заповядан нов поход. Византийците и тоя път минали Балкана, без да се натъкнат на съпротива и се разположили на лагера негде около Великия Преслав. Но споменът за неотдавнашната катастрофа в тия места бил у тях тъй силен и жив, та императорските пълководци не смеели и да допуснат, че могат първи да нападнат. И тоя страх решил участта на похода. Както и по-рано, печенежките орди из цялата страна между Дунава и морето бързо се струпали около мястото, гдето неприятелите им се били установили. Тъй византийците скоро се видели обкръжени от тях. Като изгладнели вълци се мятали печенежките конници около укрепения лагер на ромеите, у които вече изчезнала всяка мисъл да отговарят на предизвикателствата им. А между това припасите им почнали да се свършват и скоро ставало явно, че спасението е само в бързото отстъпление. И сега за лишен път византийските военачалници и войници трябвало да изпитат какво значил оставеният зад гърба им Балкан. Взети били мерки, щото отстъплението да почне през дълбока нощ и в пълна тишина. Но намерението на ромеите не останало скрито за Тираха, страшният заповедник на варварската сган. Той разпратил силни отреди, за да заемат проходите, през които ромеите могли да се оттеглят, а с останалата част от печенегите се сгромолясал върху

[17] A t t a l., p. 33_{10}. Описанието на този подход и у C e d r., p. 597_{18}.

им, когато те едва-що напуснали укрепения си лагер. „И тогава почна за ромеите страшното поражение, разказва летописецът. Тия що бяха застигнати отзад, бяха изклани, когато пък тия, чийто път бе преграден от изпреварилите ги печенеги бяха подложени на безпощадно изтребление.“[18]

Непосредствената последица от това поражение била, че Византия се видяла принудена да се откаже от правата си над земята между Дунава и Балкана и всецяло да я предостави на печенегите.

Но тия скитници твърде малко се чувствували обвързани от договорите; нападенията им към южните провинции на империята продължавали. През 1088 г. императорът Алексий Комнин повел за сетен път ромейските войски срещу тия варвари. На операциите на императорската армия трябвало да съдействува и флотата, която от Цариград била изпратена към Дунава. Византийците и тоя път минали Балкана, без да бъдат обезпокоявани от някого и с бързи преходи стигнали през Дръстър, който тогава бил нещо като главен политически център на варварите. Външните стени на града без особена мъка били превзети, но печенежките му защитници се оттеглили в неговата цитадела. Византийците се готвели за пристъп и срещу нея. Между това обаче вестта за неприятелското нашествие вече била вдигнала на крак печенежките маси от цялото Подунавие и като хищници, привлечени от дъха на кръвта, те се стичали към заетия от византийците град. Тия последните се видели блокирани от безбройните си врагове. Флотата, която нетърпеливо очаквали, още не се явявала. Тогава свиканият от императора военен съвет решил да се отстъпи бързо към Преслав. Опрени на тая крепост, мъчели се да се самоубедят военачалниците, императорските войски щели лесно да се разправят със „скитите“. За нещастие изпълнението на тоя план зависело главно от тия „скити“, а те съвсем нямали намерението да оставят да се измъкнат безредно тия, които тъй дръзко нагазили в тяхната страна. Когато на следния ден отстъплението почнало, византийците се видели оградени от всички страни. Битката вече не могла да бъде избягната, а нейният край предварително е бил решен: срещу бесния напор на печенежките пълчища не било в състояние нищо да помогне — нито военното изкуство, нито личната храброст на пълководци и войници. И когато денят клонял към своя край, блестящата императорска армия представяла разпиляно купище от хора, всеки един от които мислил само за собственото си спасение. Но мнозина избягнали от скитските стрели. Сам Алексий, който през течение на битката държал императорското знаме — свещения за византийците омофор (покривало на Влахернската Богородица) —

[18] Cedr., p. 608_1.

погнат от печенегите, бил принуден най-сетне да го захвърли в един храсталак и да повери живота си на здравите крака на своя кон. В луд бяг той успял да мине Балкана и на разсъмване да стигне в Голое, отгдето едва няколко дни по-рано бил потеглил с тъй голяма самоувереност и надежда. Но армията, която тогава водел след него, сега вече не съществувала. Духовитите византийци, които и върху нещастията си знаели да остроумничат, с престорено учудване се дивели на своя император, който за едно денонощие изминал дългия път от Дръстър до южните подножия на Балкана[19].

Печенегите бяха се появили на историческата сцена, живели бяха и бяха изчезнали като народ от буйни степни наездници. В битките те действували само като конници; затова из планините се чувствували безпомощни и те им оставали чужди. Но, изпълнили със становете си равнините на Североизточна България, те дължали своето господство в продължение на цели десетилетия тук предимно на Балкана. Защото и сега той си оставал преградата, която спирала или обричала на пълна безпомощност тия, които се решавали да я преминат. Византийските армии, които все още смогвали да отбиват печенежките нападения в Тракия, там, отвъд Хемус, се виждали откъснати от своята база — Тракия и нейните крепости — и изложени на случайности, с каквито било невъзможно да се справят. Връзката им с техния тил през планината могла винаги да се окаже прекъсната. Всеки изминат ден увеличавал опасността на положението им и намалявал вероятностите на успеха. Укрепените им лагери се превръщали на затвор, над който скоро се издигал призракът на глада, а под натиска на степните конници и съскането на техните стрели отстъплението от тая негостоприемна земя е значело винаги сигурна гибел.

Ако печенегите бяха в състояние да разберат предимствата, които владението на Дунавска България им осигурявало и да оценят мощната закрила, която представял за нея Балканът, по-късната история на нашите земи навярно би поела съвсем особени пътища. Върху развалините на съборето Преславско царство тогава би се създала нова туранска държава, навярно много посилна поради несравнено по-голямата численост на своите крепители. Но тъкмо тая многочисленост на печенегите и самоуправлението им били основната причина, загдето тоя народ не можел да се задоволи с обитанието на една страна, която му предлагала всички удобства на сигурно убежище. Неутолимата стръв на тия хищници още по-малко ги оставяла да заседнат в тая област, с чиято загуба империята почти се примирила. Изгледите за нови грабежи из богатите полета на Тракия неудържимо ги влекли към

[19] Anna Comnena, t. 1, p. 140_5.

юг. Там бе им съдено да намерят и своя край. Те, които няколко десетилетия подред оставаха неуязвими в своите станове зад Балкана, бяха унищожени като народ в битката при Левунион (1109) из равнините на Долна Марица, гдето те бяха се свлекли с всичко, което могли да носят на номадските си коли. Тридесет години по-късно техни остатъци, които на север отново се явили в Тракия, били изтребени в едно сражение при Боруй.

Споменът за нещастията, изпитани от византийците още при първите опити да проникнат в земята северно от Балкана, никога не потъмнявал. А пораженията, на които и по-късно се обричали там техните армии, превръщали не само еднаж тоя спомен в нова действителност. При всяко нещастие ония, на които съдбата позволявала да се изтръгнат от ноктите на смъртта, разказвали за видяното и преживяното тъй, както то можело да бъде отпечатано само в едно вледенено от ужаса съзнание. Мълвата разнасяла чутото и го предавала на поколенията в картини, при които действителност и фантазия се надпреварвали, за да усилят линиите и сгъстят багрите. Така за Балкана и опасностите, които криел в себе си, се създали у средновековните византийци най-невероятни и страшни представи. Те вярвали, че зад него започвал на север безкраен лабиринт от непроходими устия и бездънни пропасти, хаос от скалисти върхове, върху които зловещо тъмнеели зъберите на приоблачни твърдини; че зад всеки камък и дънер на тамошните гори стои невидим враг; че дори и полетата зад Хемус били пресечени от големи и непребродими реки и осеяни с тресавища и блата, из които нямало изход. . .

Поради това пред мисълта да се мине Балкана се стъписвали и най-опитните византийски пълководци; слухът, че могат да бъдат поведени през него, хвърлял в паника и най-закалените императорски войски. Във византийските съчинения по военно дело се подчертавала нуждата да се поддържат в земята на българите съгледвачи, които да следят и донасят за всичко; препоръчвало се при походите срещу България обозите да бъдат до крайност намалявани, като вместо коли се употребяват само най-издръжливи товарни животни; да се носят леки палатки, но в замяна на това винаги да се вземат припаси за по-дълго време; давали се наставления за движения и действия из планински пътища, а също тъй и специални упътвания за охрана на лагерите[20]. Всичко това обаче малко помагало. Страхът от Балкана у византийците никога не

[20] Много данни от такъв характер се съдържат в двете съчинения Incerti scriptoris byz. saec. X Liber de re militaris (ed. R. Vári), p. 26_3, 27_{30}, 29_{10}, 38_7 ; Leonis imperatoris Tactica, Patrol. gr., t. 107, coll. 773_{26}, 777_{45}, 799_{26}, 781_{58}.

изчезнал. И на тоя страх българската държава не само еднаж дължала своето спасение.

От него, цял век и половина след катастрофата на Никифор I, бил възпрян и едноименникът му император Никифор Фока. Тогава, по времето на Петра, България представяла само сянка на миналото си могъщество. Срещу това Византия преживяваше епохата на буен държавен възход. Даровит военачалник, победител на арабите в много битки, Никифор не можел да търпи отношенията, създадени между империята и България в по-друго време и при съвсем други условия. Затова, когато в 967 г. цар Петър поискал да му бъде платен данъкът, който през последните четиридесет години получавал от Византия, неговите посланици били оскърбени и изгонени. Това вече означавало край на дългогодишния мир между двете страни и Никифор не чакал инициативата в неприятелските действия да бъде взета от българския цар. „Като събрал силна войска, разказва по тоя случай един съвременен нему византийски историограф, императорът потеглил срещу българите и завладял техните крепости, съседни на ромейската граница. Но, когато огледал тая страна, той видял колко тя е планинска и пресечена със стръмнини. Защото. . . в страната на българите една зла опасност надвишавала друга. Високите и гористи планини там са набраздени с урви и пропасти, зад които се простират блатисти пустини. Тази тъй гориста страна, обкръжена отвсякъде с трудно проходими планини, се намира при Хемус и Родопите и през нея текат много големи реки. Тогава императорът разбрал, че е съвсем неразумно ромейските войски да бъдат поведени неподготвени през голкова опасни места и като овце да се оставят да бъдат изклани от българите. Защото извесно е, че колчем ромеите попадали в труднопроходимите земи на България, там ги чакала пълна гибел."[21]

Поради такива съображения Никифор Фока предпочел за покорението на България да си послужи с русите. Но киевският княз Светослав, който като византийски наемник повел дружините си към Преслав, сметнал, че е по-разумно да запази завоюваната земя за себе си. В Цариград разбрали грешката си, но било вече късно. Тя могла да бъде поправена само чрез нова война и сега вече византийците трябвало да я водят сами. Но когато наследникът на Фока, Йоан Цимисхий решил да изхвърли русите из Дунавска България, той трябвало да се бори срещу същия страх, който всяка помисъл за поход през Балкана будела у византийските пълководци и войници. След като армията била събрана в Одрин, Цимисхий свикал военен съвет, на който изложил плана си за бъде-

[21] L. Diaconus, p. $62l_{11}$.

щите действия. Тоя план бил основан на бързото нахлуване в Мизия. Пълководците отговорили на неговото изложение с гробно мълчание, в което се чувствувало решително неодобрение на замислената експедиция. И всичкото красноречие на Цимисхий, за да ги убеди в сигурния му успех, останало напразно. Те, разказва същият византийски автор, считали намерението на императора за необикновена дързост. Иначе храбри, те били обхванати от безразсъден страх при представата, че ромейските войски тъй необмислено могат да бъдат поведени през неизвестни и опасни планински пътища към чуждата земя. „От младини израснал в битките и. . . увенчан с много победи, аз много добре зная, подхванал отново императорът своята реч, че дръзкото безогледно и необмислено настъпление срещу неприятелите води твърде често към страшни опасности и непоправими нещастия. Но вярвам и сами вие, които имате зад себе си големия опит от всевъзможните превратности на войните, ще се съгласите с мене, че при сегашните обстоятелства успехът виси на косъм и не е разумно да се нареждат действията по всички правила и че за да осигурим победата, трябва моментът да бъде използуван. Ако ме послушате и използуваме времето, докато русите са се отдали на почивка и още не са усетили нашето настъпление, то сполучливото преминаване на клисурите е осигурено. Ако ли обаче те узнаят за движението ни и ни посрещнат с дружините си в тамошните устия, то нашето предприятие не само че няма да види добър край, но ще свърши с безизходност и страшно нещастие. Дайте си прочие смелост и си спомнете, че сте ромеи, пред чието оръжие досега не е устоявал никой неприятел. Следвайте ме бързо и докажете на дело вашата доблест.“[22] И за да сложи край на всяко колебание и на всякакви по-нататъшни разисквания императорът се метнал на своя кон и потеглил напред с най-отбраната част на войските си. На другите не оставало нищо освен със свито от боязън сърце да го последват.

Същите страхове, но за нещастие тоя път родени от истинско прозрение за предстоящата катастрофа, имал да преодолее век по-късно и императорът Алексий Комнин. Това било при споменатия по-горе поход срещу печенегите в 1088 г. Както знаем, византийската армия тогава спряла в Голое, гдето трябвало да бъдат довършени сетните приготовления. Тук бил събран цветът на византийските военни сили начело с най-добрите военачалници и най-видните представители на тогавашната византийска аристокрация. На свиканият военен съвет всички стари и известни по своята опитност пълководци се обявили решително против всяко настъпление на север през Балкана. Но по-младите и буйни техни колеги

[22] L. D i a c., p. 131_{13} sq.

горели от желанието да спечелят име и слава и затова настоявали с всички сили походът да бъде предприет. И тъй като сам императорът бил на същото мнение, то надделяло. Един от тия, които най-много се мъчили да отклонят Алексия от намерението му, бил и някогашният претендент за престола Никифор Вриений, прочут еднакво с военните си подвизи, както и с дълбоката си мъдрост. „Знай, царю, обърнал се той към Алексия, след като противното мнение взело връх, че ако минем Хемус, ще имаш възможността да изпиташ кои коне са по-бързи.“ И когато някой от присъствуващите го прекъснал с въпроса, какво значат тия думи — „бягство на всички“, довършил побелелият във войни и нещастия генерал[23]. Ние знаем, че това пророчество се изпълнило буквално и че на самия Алексий Комнин се падаше може би първата награда в бягството, което под стрелите на печенегите бе го довело за едно денонощие от Дръстър обратно в Голое.

Както вече на друго място споменахме, разгромена била покъсно печенежката сган в една знаменита битка около устията на Марица. В тоя паметен ден на византийците помагали много хиляди кумани. За да им се отблагодари, императорът Алексий им дал част от военната плячка и заповядал на един византийски отред да ги придружи на обратен път до границата. Началникът на отреда, разказва по тоя повод дъщерята на Алексия, съпроводил куманите до Хемус и оттам се върнал назад[24].

Преди печенегите да минат в Балканския полуостров, границата на империята била при Дунава. Сега след тяхното унищожение естествено било да се счита, че владенията ѝ отново се опрели на дунавските брегове. Дали началникът на въпросния отред неправилно разбрал заповедта на своя господар, или пък сам Алексий даже и след като с печенегите било свършено, продължавал да счита, че фактически властта му не достига по-далеч от Хемус? Или най-сетне, което изглежда най-вероятно, страхът от тъй зле прославената планина, оживен и от пресния спомен за нещастието през 1088 г., е бил у византийците тъй силен, че дори и сега, когато там нямало вече никакъв неприятел, те все още не смеели да я прекрачат!

Но примерите от тоя род не се изчерпват само с това, което знаем за периода на Преславското царство и на печенежкото господство в Подунавието през XI в.

В 1195 г., прободен от ръката на своя братовчед и пръв болярин Иванко, бе паднал един от създателите на Второто ни царство, цар Асен. Срещу убиеца се вдигнал целият народ. За да задържи

[23] An. C o m n., t. 1, p. 230_{15}.
[24] Пак там, т. 2, с. 18_{14}.

похитения престол и се опази от отмъщението, което го чакало, той не можел вече да подбира средствата. При тъй създаденото положение едничка помощта на Византия могла да го спаси и Иванко бил готов да заплати за нея дори с едва-що изоюваната независимост на своето отечество. „Като уведомил императора за станалото, пише познатият ни византийски историограф Никита Акоминат, Иванко го подбуждал да изпрати някого с войска, за да завземе Търново и заедно с него да станат господари на цяла България. Иванко обяснявал по-нататък, че скоро би се постигнало нещо твърде изгодно за ромеите, ако императорът след получаването на тая вест бързо и с готовност се реши да използува положението. Защото, ако еднаж завземел Търново, той лесно и без всякакъв труд би могъл да овладее и цяла Мизия. Но ленивецът [т. е. императорът Алексий III Ангел, към когото Никита се отнася съвсем отрицателно — б. а., П. М.] като червей, закътан в обвивката си, не искал да се раздели с удобствата на своя дворец и затова изпратил протостратора Мануил Камица, като го назначил за началник на експедицията. Тоя последният потеглил от Пловдив заедно с войските, които му били поверени. Но едва достигнал до планините на България, неочаквано побързал назад, защото войниците се възбунтували. — Къде ни водиш, викали те, и срещу кого ще се сражаваме? Само еднаж ли сме минавали ние тия планински пътища и нали нищо по-добро не свършихме освен това, че насмалко всички не погинахме? Назад прочее! Води ни към нашите земи! — И обзети от безразсъден страх, също като че ли някой ги преследвал и стрелял с различни оръдия, те в безредие се повърнали назад.“[25]

Неоснователно би било да се счита, че в тоя разказ има нещо преувеличено. От времето, когато предшественикът на Алексия, неговият брат Исак Ангел, бе оставил погребана в старопланинските урви по-голямата част от своята армия, са били изминали едва шест години. И твърде вероятно е между войниците, които сега водил Мануил Камица, да е имало такива, които сами са преживели тогавашните ужаси. Тоя път наистина положението било съвсем друго. Изтръпнала пред извършеното престъпление и междуособицата, която се навдигала, предадена от един измежду първите си синове, България лежала безпомощна пред чужденеца, който я дебнел. Оставал да бди над нея само Балканът. Но затова пък той не се нуждаел сега от никакви защитници. Само страхът, вдъхван от него на неприятелите, бил достатъчен, за да предотврати края на едва-що възкресената българска държава и спаси от ново робство току-що освободените български земи.

[25] N i c., p. 620_{18}.

Византийският историограф в горния си разказ обаче несправедливо вини императора Алексий Ангел в липса на предприемчивост, както и войниците затова, че се побояли да изведат докрай едно предприятие, което имало всички изгледи да свърши с успех. Защото и цял век по-късно в Цариград изтръпвали при вестта, че ромейските войски се оставили да бъдат увлечени в земите зад Хемус.

Това било през първите години на XIV в., когато Светослав Тертер изтръгнал от Византия почти всички градове под Източна Стара планина, загубени от българите още при възцаряването на Константин Асеня (1258). Опитът на византийците да си възвърнат цялата тая област свършил печално за тях в сражението при Скафида (дн. Факийска река, южен приток на Мандренското езеро). Нужни били извънредни мерки, за да се ограничи нещастието, тъй като българите разширявали настъплението си. След големи приготовления Михаил, младият и енергичен син на императора Андроник II и негов съуправител, събрал нова армия и с нея нахлул в Средногорската област, като подложил на опустошение земите „от Оряховица, към Сливен, та чак до Копсис“ (в западния край на Стремската долина). Писмата, с които един от близките на Михаила съобщавал за тия му успехи, хвърлили в недоумение и тревога Андроника. От разкази той знаел где лежали Сливен и Копсис, но когато разпитал за Оряховица и чул, че тя се намира зад Балкана в околностите на Търново, той взел писаното за шега: в един набег не могли да се пребродят тъй далечни едно от друго места. Ако ли пък съобщеното е вярно, мислил той, то извършеното е истинско безразсъдство. Син му с войските си се бил изложил на неизбежна опасност. Уплахата на императора минала едва когато се изяснило, че той бил въведен в заблуждение: името Ряховица (Ρεαχουβίζα) се отнасяло не до селището при Търново, а до едноименната му крепост (Ρεαχούβο), която се намирала при полите на Средна гора, източно от Стара Загора[26].

Във вековната борба между българи и византийци тия последните се стъписали пред балканските проходи за последен път по времето на същия Андроник II, когато след смъртта на Георгия II Тертер България повторно изгубила същата Подбалканска област. Земите от Сливен до Копсис тогава били заети от ренегата Войсил, брат на някогашния цар Смилец. В същото време внукът на Андроника II, по-сетнешният император Анроник III, обсаждал Пловдив, когато стигнала вестта, че новоизбраният български цар Михаил Шишман бил потеглил срещу завладените от ромеите

[26] P a c h y m e r e s, t. 2, p. 447_{14} sq. За местонахождението на тая втора Ряховица гл. И р е ч е к. Пътувания по България, с. 165.

подбалкански земи. Младият Андроник поради това бил принуден да снеме обсадата на Пловдив и да се отправи на североизток. Из пътя към него трябвало да се присъедини с войските си и Войсил, та с общи сили да настъпят против Михаил Шишман. Между това Войсил не успял да дойде и Андроник не се решил да продължи похода. Причината за това била не само тази, но поради неявяването на Войсловите подкрепления войските на Андроника са били недостатъчни за успешния ход на войната. Йоан Кантакузин, сътрудник на Андроника и сам участник в похода, предава същинските съображения, които принудили византийския принц да отстъпи. „Императорът видял, пише Кантакузин, че трябва да се откаже от войната срещу българите; ромейската войска тогава не бе в състояние да се бори с тях, защото те бяха се разположили в планинска област, окръжена с дълбоки долини, а разполагаха при това с многобройни стре- ци, които в труднодостъпните места можеха да причинят много големи вреди на ромеите."[27]

В преследването на своите държавни цели византийската политика действуваше в неотстъпна упоритост; нейната изобретателност също тъй беше прочута. Не сполучеше ли да постигне нещо по един начин, тя винаги знаеше да подири много други. Явява се поради това въпросът: след като бе имала толкова пъти случая да се убеди, че българите будно охраняват източния дял на Балкана, а в отбраната му са били предвидени случаите, когато неприятелят би могъл чрез изненада да го премине, защо Византия при постоянния си стремеж да се отърве еднаж завинаги от своя съсед, никога не се опита да използува за настъплението си към Дунавска България някои от проходите в западните части на планината.

На друго място ние вече споменахме, че следи от укрепителни съоръжения, строени от българите, и досега личат при по-достъпните места от билото на Балкана чак до Арабаконак. Към тоя последен проход и местата около изхода на Искърския пролом е големият окоп, който в югозападна посока пресичал прилежащата равнина. Тоя окоп е образувал западната граница на първоначалната българска държава. В VII—VIII в., когато бил построен, земите на запад от него — днешна Северозападна България — навярно са се намирали под властта на аварите. Че цялата тая укрепена граница към юг и запад е била свръх това и бдително охранявана, следва да се заключи от думите на византийския летописец Теофан, който разказва, че Аспарух именно заради това разселил надлъж по нея заварените в Мизия седем славянски племена. Още през първия век след създаването на българската държава аварите бяха престанали да бъдат опасни за нея и тя присъединява цялата

[27] Cantac., t. 1, p. 171$_1$.

останала част на Мизия. Но ние нямаме никакво основание да мислим, че тогава, пък и много по-късно, колчем средновековна България се виждала затворена в пределите между Дунава и Балкана и трябвало да брани срещу империята своето съществуване, тя е могла да отслаби бдителната охрана по всички ония места от общата си граница с нея, през които неприятелското нашествие е било възможно.

Няма нищо чудно в това, ако най-добре е била организирана защитата на източните проходи. Там планината е най-ниска и следователно — естествено най-достъпна. Именно поради това и през епохата на Второто царство, когато държавно средище е било Търново, византийците — както знаем от нещастния поход на Исака Ангел в 1190 г., все предпочитали да нахлуват в дунавската земя пак от изток, а не през проходите на Средна Стара планина. Но и друга причина не позволявала на византийците да изоставят традиционната посока на своите настъпления. Всяко отклонение от нея през Пловдивско или Софийско ги отдалечавало от тяхната база, удължавало, а с това правело още по-уязвими техните съобщителни линии. Тъй то излагало на нови рискове по-нататъшните им действия. Поради това с изключение може би на един-единствен случай, похода на Исака Ангел до Ловеч в 1187 г., в дългата история на борбите си срещу българите Византия никога не се опита да изпрати войските си в Дунавска България през проходите на Средна или на Западна Стара планина.

За да отнемат на българите предимствата, които им даваше Балканът при защитата на тяхната страна, византийците търсеха и други начини и средства. Българските крайбрежия на Черно море и Дунава бяха недостъпни, но само за неприятел, който не можеше да борави по вода. А през по-голямата част от средновековието Черно море беше византийско езеро. Никакъв противник не оспорваше господството на империята в неговите води, а на българите то винаги остана чуждо. Византийските военни флоти можеха свободно да достигнат понтийските крайбрежия на Мизия и да навлизат дълбоко нагоре по течението на Дунава. За да отвлече вниманието и силите на българите от Балкана, Византия нееднаж придружаваше нападенията си от юг с флотски демонстрации по Дунава и Черно море. Понякога, както напр. това бе нееднаж във времето на Константина V, на византийските флоти биваха натоварвани цели експедиционни армии. Тъй, поставяйки българите между два огъня, в Цариград се надяваха да направят невъзможна тяхната съпротива. В такива случаи обаче като че ли самите стихии се навдигаха, за да спасят застрашената ни държава: на два пъти грамадните императорски армади, връхлетени от бури, намираха

гроба си в морските вълни пред скалистите крайбрежия на Хемус. Тъй като че ли и духът на планината си отмъщаваше на ония, които искаха да нагазят земята, приютена под нейната закрила.

При многобройните експедиции на Копронима дважди изглеждаше, че съдбата изоставя българите. Еднаж това бе през 756 г. Императорската флота от 500 кораба навлязла в Дунава и почнала да пожари селищата по неговите брегове и отвлича населението в плен. Едновременно с това и сам Копроним нападнал българите при крепостта Маркела, победил ги и ги принудил да се оттеглят във Верегавския проход. Въпреки тоя първоначално тъй голям успех по-нататък обаче той не посмял да настъпи. Двадесетина години по-късно, макар че сам той с 2000 кораба дебаркирал при Варна, събраната на юг от Балкана византийска армия напразно очаквала знак, за да настъпи към проходите: императорът побързал да сключи мир с българите и потеглил назад. Дали кървавият спомен от катастрофалния някогашен поход и съзнанието за страшния риск, на който се обричал там, в оная негостоприемна земя не са се възправяли пред него и в двата случая, за да го отклонят в последния момент от едно дело, чието начало изглеждало тъй благоприятно? И не е ли бил прав той, когато не се осмелил да повери собствената си участ и тая на своите войски на сляпото щастие, чиято изневяра тъкмо в тая земя той вече добре познавал?

Пътят, който византийските флоти имали да правят от Босфора до дунавските брегове, бил изложен на толкова случайности, че и когато природни стихии не осуетявали поставените им задачи, те рядко могли да се явят навреме в местата, гдето били нужни. Тъй било напр. при познатия ни поход на Алексия Комнин до Дръстър, гдето закъснението на очакваната флота предизвикало свършилото с катастрофа отстъпление. Подобен бил случаят и сто години по-късно при все тъй нещастния поход на Исака Ангел до Търново. Тогава изпратената от Цариград византийска флота трябвало да попречи на куманите да се притекат през Дунава на помощ на Асеня. Дали тя успяла да се яви там, ние не знаем. Но самият факт, че отстъплението на византийците било предизвикано от лъжливото известие, че куманите прехвърлили реката и бързат към Търново, показва колко малко императорът вярвал във възможността тя да изпълни възложената ѝ задача.

В дългата върволица военни експедиции срещу страната отвъд Хемус само еднаж флотите на империята ѝ оказаха истинска заслуга. Това бе 972 г., при войната с русите, в онова време господари на Североизточна България. Тогава задачата на византийските кораби не била да отвлекат вниманието на неприятеля от юг. Подобна демонстрация тоя път не е била нужна, тъй като поради самонадеяността и безгрижието на Светослава или поради това, че той не оценил значението на Балкана, Цимисхий успял лесно да го премине, да овладее Преслав и да се яви пред Дръстър. На императорската флота, която едва след това стигнала тук, предстояла вече една съвсем проста задача: да блокира силната дунавска крепост и откъм реката, като отнеме на обсадените руси всяка възможност да получат подкрепления и припаси отвън.

Още доста рано през епохата на Първото ни царство византийската стратегия и дипломация бяха намерили друго средство, за да отнемат на българите предимството, което Балканът им даваше. То бе и по-просто, и по-сигурно от скъпите и невсякога безопасни експедиции към българските брегове на Дунава и Черно море. В Цариград бяха разбрали, че много по-изгодно е да изпращат против българите варвари от север. Византийското злато и съблазната за плячка бяха предостатъчни, за да приведат в движение много хищници и ги хвърлят през Дунава в българските земи. Тъй в края на IX в. бяха нахвърлени срещу България маджарите; тъй в 917 г. все по времето на Симеона, когато всичко, що Византия можеше да мобилизира, бе изпратено към Балкана, тя бе подготвила и нападението на печенегите от север. Щастието, умът или военачалнишките дарби на Симеона тогава на два пъти спасяваха България от съдбата, що в Цариград ѝ подготвяха. И все пак провалата на Преславска България половин век по-късно настъпи не поради удар от юг, гдето от столетия я дебнеше непримирим враг. Гибелта ѝ бе причинена от русите на Светослава, един неприятел, когото империята бе изпратила срещу ѝ от север.

Като истински воин, поставен на стража, Балканът не измени на дълга си да закриля българската държава от нейния могъщ съсед. И ако няколко века по-късно не смогна да я запази от ордите на Баязида, то бе между другото и поради това, че средновековна България, изхарчила и сетните си жизнени сили в битие, изпълнено с неразрешими противоречия, неудържимо сама слизаше в своя гроб.

IV. ПРАБЪЛГАРИ И СЛАВЯНИ В ПЪРВОНАЧАЛНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Ние вече отбелязахме значителната промяна, извършена във военното устройство на Византия през епохата след IV в. За да издържи срещу нападенията на степните народи — хуни и авари, а след това и на арабите, тя бе принудена да изостави наследената от Рим военна организация, чиято ядка са били пехотните легиони. В сблъсквания с тия нови неприятели, които действували на големи конни маси, все повече изпъквала безпомощността на нейната пехота и все повече се налагала нуждата тя да бъде заместена с многобройна и добре обучена конница. Тъй конницата постепенно става основен и най-важен род войска във византийските армии. Поради това и всички грижи били насочени именно към нейното развитие и усъвършенствуване. На пехотата се обръщало все по-малко внимание, докато през по-късната византийска епоха тя бива съвсем занемарена.

Разбира се, никога византийските армии не са се състояли изключително от конница и никога пехотни контингенти не липсвали в тях. В съчиненията по военно дело из средновизантийската епоха често се изтъква нуждата от пехотни части, особено за специални случаи. Но при все това пехотата завинаги останала един второстепенен род войски; понякога на нея дори се гледало като на товар за останалата същинска армия. По тази причина, докато цялата военна организация на империята от VIII в. насам била построена с оглед на нуждата и възможностите да се поддържат достатъчни и винаги готови за действие кавалерийски резерви, пехотните войски се набирали от случай на случай, обикновено чрез принудителни набори всред мирното население. Затова те представяли необучена, недисциплинирана и зле въоръжена маса, ползата от която много пъти била съмнителна; ней рядко могли да бъдат възлагани по-големи задачи. Пехотинците били използувани обикновено за охранителна, тилова и техническа служба. Понякога като леки стрелци или прашници те започвали сраженията и след разгръщането на конницата ѝ отстъпвали бойното поле.

Но именно тоя състав на византийските армии ги правел негодни за действия в планински земи. Оттук идели и опасностите, които Балканът представял за тях. Из неговите урви и тесни долини тежковъоръжените византийски ескадрони били съвсем безпомощни. Спомняте си, че византийският историк Никита Акоминат в разказа си за бързото отстъпление на Исак Ангел от Търново в 1190 г. обяснява погрома, който сполетял армията му, с това, гдето императорът, изплашен от слуха за идещите кумани, потеглил из Балкана по най-прекия път и затова въвел войските си в тесни клисури, гдето конницата не могла да се развърне за бой. Само по себе си се разбира, че българите търсили среща с нахлулия в земята им враг именно в такива места.

Явява се въпросът, ако успехите на действията в планинските земи е зависел през всички времена от наличността на достатъчни по численост и добре подготвени пехотни войски, не можеше ли империята, чиито средства бяха тъй изобилни, да си ги създаде? Щом като съществуването на българската държава се явяваше тъй неудобно за Византия и щом като Балканът бе опората на българите, защо тоя факт не оказа влияние върху организацията и състава на византийските въоръжени сили? Защо не ги преустрои тъй, че да разполага с достатъчно и добре подготвени пехотни контингенти? И защо до самия край на историческия живот на Византия проблемата за нейната мощ дириле разрешението си винаги в поддържането на многобройни и стегнати кавалерийски части?

Когато се слага тоя въпрос относно Византия, трябва да се има предвид, че през средните векове същата основна насока следваше развитието почти у всички европейски държави. Причините тук бяха от социален и политически характер в една или друга степен общи за целия тогавашен европейски свят. Войната се превръщаше в занаят на все по-ограничени обществени слоеве. Масите, обезправени политически и пригнетени социално, все повече биваха отстранявани от привилегията и дълга да охраняват обществата и техния строй. Положението им ги правеше негодни или неудобни за тая служба. В тях дори се зараждаха настроения и зреха стремежи, които представяха глухо отрицание на тогавашния ред. Свидетелство за това са селските въстания в различните европейски страни към края на средните векове и началото на новото време, а също и стремежите на градовете да се освободят от властта или влиянието на феодалите и изобщо на поземлената аристокрация.

Византия не можеше да представя пълно изключение от това състояние на нещата. Още от IX в. насам въпреки добронамерената социална политика на много нейни императори селското население там все повече се превръщаше в безимотна и безправна

маса, годна за всичко друго, но не и да доставя на държавата въоръжената сила, от която тя се нуждаеше. Службата на оръжието по необходимост трябваше и тук все повече да ляга върху едно *съсловие* от войници. Отначало доста многочислено, то поради същите причини от общ социален характер — все повече намаляваше. А невъзможността да се мобилизират масови народни армии и тук, както и навсякъде в тогавашните европейски страни, издигаше все по-високо значението на малобройката добре обучена и тежковъоръжена конница.

Досежно Византия развитието в това направление се определяше обаче и от други по-особени причини. *За нас*, българите, тя винаги си остана най-големият и най-опасен противник. Но *ние* за нея далеч нямахме същото значение. Дори и тогава, когато изглеждаше, че сме на път да я изместим съвсем от Балканския полуостров, нейното световно положение не се оказваше от това чувствително нащърбено. Основата на могъществото ѝ бе Мала Азия и нея се стремеше тя на всяка цена да запази. Чрез изобилните средства, които Изтокът ѝ даваше, Византия можеше и накрай винаги успяваше да си възвърне всичко, което ние или някой друг ѝ отнемаше. Днес на мнозина напр. се струва необяснима упоритостта на Византия по времето на нашия цар Симеон, когато тя въпреки военните си несполуки никога не скланяше да признае настъпилите тук промени и да направи на българите каквито и да било отстъпки. Същото бе и по времето на Крума. Това ѝ поведение обаче бе резултат на едно истинско познаване на нещата. Тя оставяше стихийно развърнатите сили на нашия народ да се изтощят в безплодни напъни и чакаше отлива, който неизбежно трябваше да настъпи. Защото знаеше, че без усилия ще си възвърне всичко загубено. А до тоя момент своите собствени сили тя можеше да използува там, гдето бяха ѝ много по-нужни. Ето защо, когато нейните тракийски крепости една след друга падаха под българските удари и Симеон водеше своите дружини срещу Цариград, империята, напълно сигурна в недостъпността на столицата си, водеше настъпателна война в Армения. Арабите, с които имаше да се бори там, както и по цялата своя източна граница, си оставаха и сега, както и по-рано, най-сериозният ѝ противник. Поради това от нуждите на борбата именно с тях трябваше да изхожда тя, когато имаше да определи формите, външни и вътрешни, и на военната си организация. И тъй като главното предимство на арабите произтичаше от това, гдето те действуваха в битките с големи и конни маси, успехът на империята срещу им зависеше преди всичко от възможността да им противопостави също тъй многобройна и добре обучена конница. Тази бе причината, която не позволяваше

на Византия заради особените изисквания на борбата ѝ против българите да промени основите на военния си строй, от който зависеше способността ѝ за съпротива на Изток, а следователно и съществуването ѝ. В сравнение с арабите ние си оставахме за нея един противник от втори разред.

Това състояние на нещата империята трябваше да запази и по-късно, когато историческата мисия на арабите в Изтока бе поета от селджукските турци, един също тъй конен народ. И по тази причина тя бе принудена да се обрече на относително безсилие срещу неприятели, борбата в чиито земи изискваше особени начини на действие и следователно по-друг състав на въоръжените ѝ сили.

Но и в редицата на мисли, които ни занимават, тук възниква още един и не по-маловажен въпрос. На Балканския полуостров прабългарите дойдоха от север, из черноморските и каспийските степи. Както всички туранци, които Азия през различните времена изхвърляше към европейските земи, те са представяли от само себе си народ, чието главно богатство бил добитъкът. Един арабски писател разказва, че в земята на българите пасели големи стада коне, част от които били използувани за война. Българин, който в мирно време си служил с такъв кон, бил наказван със смърт: конят, предназначен за война, не трябвало да се употребява за никаква друга работа. Пред началото на всеки нов поход било преглеждано въоръжението и екипировката на войниците, а особено състоянието на техните коне. И смъртно наказание очаквало тогова, чийто кон се окажел негоден. Както всички турански народи през оная епоха, в битките прабългарите действували значи също тъй само като конници.

Ако следователно византийските армии, съставени предимно от конници, се оказвали неспособни за действия из планински земи, нали същото, дори и в по-голяма степен, би трябвало да важи и за прабългарите, един народ, откърмен в равните степи? И ако византийската пехота, случайно набирана и недобре обучена, се оказвала тъй малоценна при борбите в Хемус, нали и у прабългарите, които и след създаването на държавата си в Балканския полуостров продължавали да запазват битовите си особености, а заедно с тях и своята военна организация, не могла да съществува надеждна пехотна войска? Отгде са се набирали, кои и какви са били тогава тия, които образували стражата на Балкана, пазели неговите клисури и укрепления и заслонената отвъд тях българска държавност?

Разглеждането на тоя въпрос ни отвежда към етническия състав на първоначалната българска държава с двата ѝ основни елемента — прабългари и славяни.

От византийския летописец Теофан знаем, че в заетите земи на полуострова прабългарите заварили седем славянски племена. Тия славяни, разказва същият летописец, били тогава разместени — едни от тях настанени по южните окрайнини на новата държавна територия, т. е. Старопланинската област, а други по нейните западни граници, „към Авария". Известни са по-точно само местата, които заело едно от тия славянски племена — северците: най-източната част на Стара планина около тесниите на Верегава. Тъй като господствуващ елемент в новата държава са били прабългарите, могло би на пръв поглед да се предположи, че това разселение ще да е било извършено заради тяхна изгода. Като господари те поискали да запазят за себе си плодородните полета, гдето и за стадата им имало изобилна паша; тъй славяните били принудени да се задоволят със земите в бедната Старопланинска зона и там криво-ляво да поминуват.

Но това обяснение, според което въпросните разместванията са били резултат на насилието, каквото завоевателите обикновено упражняват над покорените, мъчно се съгласува с някои от данните, които имаме за вътрешните отношения в първоначалната българска държава. Така напр. същият византийски автор, у когото намираме приведеното съобщение, добавя, че прабългари и славяни заживели като народи, свързани взаимно чрез някакъв договор. Това показва, че отношенията помежду им не ще да са произтичали от факта на простото завоевание. Ако славяните били поставени спроти прабългарите в положението на покорена и безправна маса, излишни би били помежду им всякакви договорни връзки: отношенията им би почивали едничко на принудата. Явно е следователно, че в създадената от тях държава прабългарите не ще да са се държали като безусловни господари; осъзнати нужди и интереси ще да са им наложили известни ограничения. Запазвайки за себе си върховната власт и ръководството в държавата, те са били принудени да окажат известно внимание към тия, които образували мнозинството от нейното население.

А тия добре съзнати нужди и интереси, които в случая са играли решаваща роля, сигурно не ще да са били само от стопански или изобщо от социален характер. Не ще да са били от такова естество и причините за разместване на славяните по границите на първоначалната държавна територия. Достатъчно осветление по тоя въпрос намираме в летописта на друг византийски автор, патриарх Никифор, съставена преди тая на Теофана. Прабългарите, разказва той, настанили по-голямата част от мизийските славяни по границата с ромеите, „за да я пазят". *Главното задължение на славяните* към общата държава е било следователно *нейната погранична защита.* Именно поради това там им била предоставена за поселение планинската зона, в която прабългарите поради споменатите особености на техния бит мъчно са могли да живеят, а още по-малко успешно да воюват.

Но привързаността на всеки обществен слой към цялото, от което е част, и към политическата организация на това последното, винаги е в пряко отношение със степента на изгодите, които тая организация му осигурява. От това гледище трябвало би да се заключи, че създадената от прабългарите държава се е явила за славяните като нещо не особено изгодно. Освен разместванията, които им наложила, тя им носела и редица други неудобства. Най-малко поне поограничила е техния първобитен демократизъм. Заставила ги е да се откажат и от племенната си разпокъсаност. Всичко това не е било в състояние да ги привърже към нея, а чрез насилие пък тя още по-малко е могла да ги превърне в свои надеждни защитници. Какви особени причини са могли да имат тогава славяните, за да застанат във вярна служба на тая държава тъкмо там, гдето опасността е била най-голяма?

Ние вече говорихме за политическото раздробление на балканското славянство в епохата преди и след неговото преселение в тукашните земи. При тогавашния си стадий на развитие то е било негодно за държавно строителство. Тъй се обяснява и фактът, гдето най-старите славянски държави са бивали създадени от чужди елементи, които успявали да се наложат над отделните племена единствено поради своята организация. И характерно е, че при всички подобни случаи славяните охотно се подчинявали на донесените им държавнополитически форми, може би защото се чувствували неспособни сами да си ги изработят и самоналожат. Там, гдето чужденци не се явявали, за да извършат тая държавнообразуваща роля, славяните още много векове продължавали да живеят разединени. Поради това големи части от тях ставали жертва на завоеванието, а след това и на асимилацията на по-добре устроени народи. Примерите от тоя род са много и излишно е да ги привеждаме.

През втората половина на VII в. мизийското славянство се намирало пред две възможности. Да се подчини на организацията, която искали да му дадат дошлите в неговата земя туранци, или пък в противен случай да се примири с неизбежното си подчинение на империята. За тогавашните славяни Византия е била не само една враждебна политическа сила, но представител и на една култура, безкрайно далечна от тяхната. Специално в областта на политическите представи и отношения нямало нищо по-чуждо за славяните, свикнали на безвластие, както ни ги представят писа-

телите из оная далечна епоха, от абсолютизма, централизма и сложната бюрократична система, които образували същността на византийския държавен строй. Техният бит и целият склад на духовния им и материален живот не по-малко ги противопоставяли на сложните отношения и изтънчените вкусове на източноримския свят. Оттук и борбите, които славянските племена в Македония и особено в Гърция цели столетия след своето настаняване тук трябваше да водят, за да бранят срещу империята и политическата си независимост, и своята самобитност. Те може би инстинктивно схващали, че примирението им с византинизма е означавало за тях обезличаване, а оттук и самоунищожение.

От това гледище съвсем различно се е слагало отношението им спроти прабългарите. Въпреки различния си расов произход славяни и прабългари по бит и по култура са били твърде близки. Не само защото и едните, и другите били варвари, но и защото, както по-горе подробно обяснихме, народните маси, от които се откъснали, по-рано столетия подред бяха живели размесени или в непосредствено съседство из отвъддунавските земи. Тук те имали възможността да се опознаят и сближат. И това сближение вървяло наред с взаимното влияние, което изразявало първоначалните им битови и културни различия. Единият народ възприемал и приспособявал в своя живот елементи от другия, като от своя страна му давал и свои. При това положение и поради необходимостта — да изберат между две външни политически сили — не е трудно да се разбере защо мизийските славяни са предпочели прабългарите пред Византия. Не е важно в случая дали готовността, с която те са се примирили с новите господари на земята си, е произтичала от ясно съзнание за собсвените им интереси, или пък им е била подсказана от някакъв тъмен инстинкт. Що се отнася пък до самите прабългари, съюзът им с тукашните славяни представял условие, от което зависело бъдещото съществуване на новата им държава.

Ето как, значи, ще трябва да си обясним думите на летописеца, че прабългарите, които подчинили славяните, сключили договор с тях. Както изглежда, основната и главната цел на тоя договор била отбраната на общата държава. При разпределението на породените оттук задачи славяните трябвало да поемат онова, което могли да изпълняват с най-голям успех, но за което самите прабългари били негодни: защитата на превалите и теснините на Хемус. Още в първоначалната си родина — Карпатите и широката област към изворите на Припет, Днестър и Буг — славяните били свикнали с живота на планинските и гористите земи. В битките те действували като пешаци и още отрано се славели с изкуството си да се сражават в мъчнопроходими и залесени места. Един византийски военен автор от края на VI в. разказва как те примамвали неприятелите в лесовете, гдето ги заграждали и унищожавали. По-добър и пригоден съюзник за отбрана на Балкана прабългарите едва ли биха могли да намерят. Тая защита следователно, на която старата българска държава е дължала своето съществуване, стана възможна само поради това, че тая държава, създадена от туранци, още в началото на своето ьществуване си осигурила дейната подкрепа на мизийското славянство.

Тоя извод не почива само върху теоретически съждения и догадки. Той се подкрепя от познатата ни Никифорова летопис, гдето се разказва, че славяните били разселени в Старопланинската зона, именно за да пазят тамошните проходи. Такъв е смисълът и на приведеното по-горе известие на Теофановата хроника за отвличането на северския княз Славуна. Както вече споменахме, северците били настанени в областта около Верегавския проход, т. е. около главния тогавашен път между Тракия и дунавските земи. По него, както за това свидетелствуват много други съобщения, били насочвани през оная епоха и всички военни експедиции на империята срещу българите. Именно на северците, най-видното между славянските племена в Мизия, е било следователно възложено пазенето на тоя проход и върху техния княз е лежала обязаността да се грижи за неговата защита. И ние видяхме, че разстройството ѝ чрез премахването на Славуна позволило на императора Константин Копронима да нахлуе през Балкана в тогавашна България.

Когато известни сектори от балканската граница били застрашавани от настъплението на големи неприятелски сили, броят на защитниците тук бил засилван с подкрепления из останалите славянски племена, подвластни на българския хан. За един такъв случай при похода на Константина V в 763 г. разказват познатите ни двама византийски летописци Теофан и Никифор. Когато, говори Теофан, хан Телец научил, че императорът повел голяма войска срещу България, той вдигнал на помощ 20 хиляди души от съседните племена и ги поставил по твърдините[1]. Че тия „твърдини" са били укрепените места в самата планина, върху това не може да съществува никакво съмнение. Какви са били пък тия привлечени на помощ „съседи", на чиято защита балканските укрепления в случая са били поверени, се вижда от съобщението на патриарха Никифора за същите събития. „Телец, разказва той, имал за съюзници немалък брой славяни."[2]

[1] Theoph., p. 433.
[2] Nicep h., p. 69.

Тая тъй важна държавноохранителна служба, отредена на славяните още при самото създаване на българската държава, изяснява и един от най-важните въпроси в нейната история; въпроса за отношенията между прабългари и славяни в нея и накрай — за победата на славянския елемент над туранския.

Колкото и да бихме искали да гледаме на славяните в нейната първоначална територия като на елемент, който заедно с племенното си устройство запазвал известни права и свободи, все пак не може да се отрече, че през течение на цели два века тя си оставала предимно държава на туранци. Не само защото туранци били създателите ѝ, но защото тураноко оставало и нейното устройство; властта в нея принадлежала на прабългарите и за тях били запазени ако не всички, то най-почетните и високи постове. Те направлявали и нейния живот. Срещу тоя представен от туранците ръководен слой славяните образували управляваната маса. Наистина те също имали своите князе, но тия последните са били нещо като провинциални първенци. Техният авторитет е бил ограничен само върху територията на съответните племена и, доколкото разполагали с някаква юрисдикция, тя е била навярно упражнявана в размери, определени от централната държавна власт, и за случаи, при които тая последната не е считала за нужно сама да се намесва. Над славянските власти стояла върховната власт на хановете, на техните великодостойници и представители, авторитетът на общодържавните институти — туранси не само по своите имена и по произхода на ония, които ги ръководели, но и по своята същност.

След едно съществуване от два века и половина тая туранска държава се явява почти всецяло славянизирана. Въпросът не е само за официалния език; славяните се наложили и в управлението ѝ.

Кое най-много е съдействувало, за да се получи тоя резултат?

Несъмнено тук не е без значение обстоятелството, че славяните били образували грамадното мнозинство от населението. При това заедно с присъединението към първоначалната държавна територия на земи, населени със славяни, общата численост на тия постоянно растяла. Но тоя факт сам по себе си не е могъл да има решаващо значение. В историята са известни доста случаи, при които едно етнично малцинство е запазвало докрай своето привилегировано положение, социалната си и политическа обособеност сред другоплеменната маса, над която заповядвало дори и тогава, когато езиковата асимилация на подобно малцинство бивала напълно извършена. Расовото господство в такива случаи се превръщало в социалнополитическа изключителност. При нея потомците на някогашното господствуващо племе, всецяло претопени сред

чуждата народност, оставили не вече като етничен, а като *обособен обществен* слой, който запазвал за себе си наред с известни социални предимства и политическата сила. У нас два века и половина след Аспаруха и това явление липсва. В българското общество през X в. наистина срещаме дълбоки вътрешни несъответствия. Но те почивали не на расови различия, а на разлика в състоянията — на социално неравенство. Между болярите земевладелци от Симеоново и Петрово време е имало еднакво потомци и на прабългари, и на славянски родове. Същото е било и в останалите среди на населението.

Заслугата за това етнично изравняване обикновено се приписва на християнството. Счита се, че то споило двата разнородни елемента в едно духовно цяло, а окончателното тържество на славянския език в него било улеснено от църквата с нейното богослужение и книжнина; с това била извършена и най-важната стъпка за издигане на славяните като равноправен елемент в обществото на държавата.

Тоя възглед изобщо е прав, но чрез него не всичко намира своето обяснение.

Общата религия наистина е отслабила битовия дуализъм в славяно-прабългарското общество, могла е да засенчи и расовите различия в него, но ако тя би останала главният фактор, който в случая е действувал, първоначалните отношения тук не биха били особено изменени. Прабългарите и като християни биха продължавали да държат на привилегираното си положение. Касти или затворени в себе си обществени съсловия е имало в много общества, еднородни и в етнично и вероизповедно отношение. Че новата религия и у нас е изиграла само допълнителна роля, като съдействувала на един процес, който без нея и рано преди официалното ѝ приемане вече се развивал, се вижда от обстоятелството, гдето славяните и през езическата епоха не били изключени от държавното управление. Освен познатия ни случай със северския княз Славуна, комуто била поверена отговорна служба в държавната отбрана на България, познат е и друг—от времето на Крума. Когато тоя български владетел от 812 г. предложил мир на Византия, начело на българското посолство, което се явило за тая цел в Цариград, стоял някои си Драгомир, според името му несъмнено славянин[3].

При разяснението на проблемата, която тук ни интересува, твърде често се изтъква и стремежът на българските ханове към абсолютизъм, чиито наченки се набелязвали твърде ясно още по времето на Крума. Главно противодействие на самодържавните си

[3] Theoph., p. 97.

стремежи, разсъждава се по тоя случай, хановете срещали у старото прабългарско болярство: то държало упорито на правата си, оставени от древната традиция, а при това опряно на племенния строй у прабългарите, разполагало и с достатъчно средства, за да брани положението си като решаващ фактор в държавата. Относителното безправие, в което първоначално славяните били поставени, се дължало, разсъждава се по-нататък, главно на стремежа на прабългарската аристокрация да запази за себе си привилегиите на държавноръководен елемент. Тия нейни съсловни, олигархични тежнения били еднакво противни на интересите и на ханската власт, и на славянското мнозинство. Поради това и съвсем естественият съюз: хановете сами съдействували да се издигнат славяните в държавноправно отношение наравно с прабългарите. С помощта на славянството те дирели да обуздаят своеволното прабългарско болярство и да го унищожат като политическа сила, враждебна на всяка централна власт.

Тая наглед тъй сполучливо сглобена теория има един твърде важен недостатък: че е основана върху предпоставки, които не могат да бъдат доказани и малко съответствуват на действителното състояние на нещата по онова време. Преди всичко едно недоразумение е да се вярва, че в първоначалната българска държава болярството като съсловие било фактор, който ограничавал властта на владетеля. Всички сведения, с които разполагаме по тоя въпрос, навеждат на противоположни изводи. Ако изхождаме от общия културно-исторически факт, че всички турански народи се явяват на историческата сцена с организация, характеризираща се с *абсолютната власт* на своите вождове, ние нямаме никакви причини да считаме, че у прабългарите ще е било иначе. Що се отнася до *родовия* строй, чието съществуване у дунавските българи е доказано, той е бил основа на обществените и политическите организации у всички туранци и никога не представял от себе си особена пречка за пълновластието на съответните им владетели. Такъв строй е съществувал и в хунската държава на Атила, а обстоятелството, гдето Аспаруховите прабългари го донасят със себе си, показва, че те живели с него и в своята по-стара родина — донско-кубанските степи, гдето не пречил, за да бъде изградено могъществото на тамошната Велика България и пълновластието на нейните господари. Това, което създателите на големите и силни турански монархии обикновено имали да преодоляват, са били племенните антагонизми. Но *племена* у прабългарите на Аспаруха сигурно не е имало по простата причина, че всички те вкупом не са представяли повече от едно племе.

Трудно е да се приеме, че самодържавието на прабългарските

ханове е било ограничено от една политическа мощна родова аристокрация още и затова, защото всички сведения, с които разполагаме, представят създателя на българската държава и неговите непосредствени приемници като самовластни ръководители на нейните съдбини. Ако е въпрос за това, че в древна България е съществувал съветът на тъй наречените „велики боляри", нужно е да се припомни, че за тоя съвет се говори много по-късно — по времето на Симеона. А тогава без всяко съмнение монархическото начало у нас е било отдавна и всецяло утвърдено. Кървавата и бърза разправа, устроена от Борис на болярите, които се бяха обявили срещу приемането на християнството, вече сама доказва колко пълна е била още по това време властта на владетеля и колко по-силен е бил той от тях.

Не може да се откаже, че развитието на автократичното начало е една от най-съществените черти в историята на Първото българско царство. Но ако това начало е представлявало за дадената епоха една *обединяваща и държавно-строителна сила*, българските владетели са могли да имат на страната си и да разчитат на подкрепата на всички слоеве от населението, чиито интереси са съвпадали с държавните, без оглед на расовата му принадлежност. Също както е сигурно, от друга страна, че тогавашният ръст на самодържавието еднакво е могъл да бъде неудобен не само за прабългарското болярство, но и за славянските племенни първенци. През епохата на VIII, та навярно и на IX в. славяните тук още запазвали своя племенен строй. Поради това държавноправното им изравняване с прабългарите е трябвало да засили политическите позиции на славянската аристокрация с нейните старейшини, князе и жупани. А тая аристокрация съвсем не е била по-дисциплинирана от прабългарската. Поради познатите особености на славянския бит и мироглед тя дори много по-малко от последната е била способна да се примири с една силна монархическа власт. Нали вътрешната слабост на Самуиловата държава, в която се явяват тъй много местни славянски първенци, обикновено се обяснява именно с тая свойствена на славянството склонност към децентрализация в управлението и към ограничение на всяка обединяваща власт?

Историята на сърбите, у които е липсвала мисията на един чужд държавно-строителен елемент, какъвто у нас са били туранските прабългари, е най-доброто доказателство за това, колко малко славяните били годни сами да създадат вътрешно стегнати и основани върху силна централна власт политически организации. Цели векове подред сръбската история представя несполучливи или малотрайни опити да се преодолеят племенните противоречия и се образува единна държава. Когато пък най-сетне тя бива съз-

дадена, нейната територия си остава конгломерат от области, недостатъчно споени, а поради това постоянно готови да се разпаднат, както и нейните крале си остават господари, които имали да се борят срещу вироглавството или разединителните стремежи на своето болярство.

Като особено силен аргумент за това, колко необуздани и своеволни били прабългарските боляри, се сочат събитията из втората половина на VIII в. През тежко време в продължение на две десетилетия на българския престол се изреждат десетина владетели, някои от които царували едва по няколко седмици.

Но струва ми се, че тоя пример не е съвсем сполучливо подбран. През въпросната епоха българската държава наистина е преживявала тежки вътрешни сътресения. Вярно е още, че главна действуваща сила са били прабългарските боили. Но причината на тия преврати, при които болярството издигало и събаряло ханове, е лежала в област, която няма нищо общо с предполагаемите му съсловнополитически стремежи. Тогава държавата е била изложена на големи *външни* опасности — решавал се е въпросът за нейното съществуване — и всички смутове се дължели само на това, гдето никой от случайно издигнатите на трона владетели не бил достатъчно кадърен, за да оправдае възлаганите му надежди. Всички тия ефимерни венценосци се проваляли, защото се оказвали лоши политици или бездарни пълководци. Честите тогавашни смени на владетелите свидетелствуват за нещо, тъкмо обратно на онова, което в случая се предполага. Тия смени говорят не за необузданите съсловни стремежи и своеволия на прабългарското болярство и за усилията му да стане пълен господар на управлението, а за неговата дълбока загриженост за съдбините на държавата, за желанието му да бъде намерен владетелят, който би бил в състояние да осигури нейната безопасност. Именно поради това периодът на тия смутове свършва, когато със смъртта на императора Константин Копроним, непримиримият и неуморим враг на българската държава, и с появата на силни личности на българския трон, като Кардама и Крума, нейното бъдеще изглеждало вече напълно осигурено.

Ако през дадената епоха може да се говори за течения или „партии“ в българското общество, техният произход следователно няма нищо общо нито с аспирациите на прабългарското болярство за преобладание в държавното управление, нито пък с желанието на хановете да сподавят тия аспирации, като използуват стремежа на българското славянство и неговите първенци към равноправие с прабългарите. Появата на тия „партии“ е била предизвикана единствено от нееднаквата преценка на опасностите, които имало да се

отбиват, а оттук и от различните схващания относно начините и средствата за тяхното преодоляване или отстранение. Съвсем неправилно е да се счита, „че войнствената партия“ в тогавашна България е била партия на буйното и неспокойно прабългарско болярство, когато пък партията на мира изразявала настроенията на тукашното болярство и се опирала на него. Да се предполага, както това вече е прието у нас, че в тия вътрешни борби едни срещу други стояли прабългари и славяни със свои кандидати за престола, значи да не се разбира същността на тогавашните събития. Ако славяните наистина се борели за надмощие, то самата логика на тая борба би предизвикала у тях опитите да посегнат и овладеят *сами* върховната власт в държавата. Неспособността у прабългарите да се справят със задачите за държавната сигурност би била предостатъчно оправдание на подобен стремеж. Всъщност виждаме, че всички тогавашни боричкания са ставали едничко в средата на прабългарското болярство. Из неговите редове излизали през тоя период случайно издигнати начело на държавата личности и нито един случай не е отбелязан, при който не даже като владетел, а като претендент за престола да се е явявал някой славянин. Предположението[4], че такъв славянин бил хан Сабин (Σαβίνος), е погрешно. Сабин е произхождал от същите прабългари, които бяха дали всички държавни глави на Първото ни царство[5]. А че не само прабългарите са представяли войнствения елемент в държавата и че течението за поддържане на добросъседски отношение с Византия е било застъпвано от славяните — за това свидетелствуват много факти. Прабългари напр. са били и ония между хановете по време на въпросната криза, които искали на всяка цена да живеят в мир с империята и затова с главите си плащали грешките на миролюбивата си политика с нея. И обратно. Както е случаят с познатия ни Славун, славянски князе са били тия, които създавали най-много неприятности на Византия и представяли най-голяма пречка на завоевателните ѝ планове срещу тогавашна България.

Силата и значението на един обществен или етничен слой във всяко държавно цяло невсякога зависи от неговата численост. Както вече споменахме, те се определят от мястото на подобен слой в съответното общество, от службата, която там изпълнява и по-нататък от неговото съзнание и способността му за организация. Само когато се има предвид всичко това, може правилно да бъде обяснен процесът, който у нас е довел до държавноправното

[4] Гл. З л а т а р с к и. История на бълг. държава в сред. векове. I. С., 1918, с. 216, бел. 1.

[5] Гл. моята работа „Българи и румъни в историята на дунавските земи“.

изравняване на славяните с прабългарското малцинство, а след това и до пълното претапяне на това последното.

Съществуването на българската държава зависеше от способността ѝ да отбива нападенията на Византия. Тая задача се оказа възможна само поради това, че там, гдето опасността бе постоянна и най-голяма, се издигаше Балканът и че отбраната на неговите проходи бе поета от славяните. При тогавашните условия те не бяха единствените, които можеха успешно да я вършат. Колкото повече зачестяваха и по-сериозни ставаха опитите на Византия да унищожи българската държава, толкова по-силно е трябвало да изпъква в самата нея значението на славянските ѝ поданици. На тяхната жертвоготовност тя нееднаж е дължала спасението си. Тоя факт не е могъл да не бъде почувствуван и достатъчно оценен от прабългарите, особено през критическите години от втората половина на VIII в., когато военният натиск на империята срещу България достига крайните си предели. Заслугата на славяните за запазването на общата държава тогава вече никой не смеел да оспорва. Прабългарите, чиято конница през тоя период нееднаж търпяла поражения от императорските армии, за да се откаже накрай от всякаква среща с тях, са били осъдени в много случаи да останат прости зрители на борбата, чийто единствен театър по онова време били тесниците на Хемус.

При тая тъй важна и сполучливо изпълнявана държавно-охранителна служба на славяните невъзможно е било да се държат те в състоянието на подчинена маса. Промяната в държавноправното им положение е трябвало да настъпи по един естествен начин и като необходимост. На прабългарите навярно не ще е било леко да се откажат от положението си на господствуващо племе. Но още по-малко са смеели те да изстъпят като непримирими защитници на своите привилегии. Защото подобна непримиримост е могла да има само една последица: да разслаби защитата на държавата тъкмо тогава, когато тая защита е била най-нужна, и по тоя начин да изложи на гибел собственото им дело. До тъй дълбок кризис обаче вътрешните отношения в тогавашна България никога не стигат. Въпреки всички смутове през тежкото време на VIII в. никакви указания няма, от които би могло да се заключи, че отбраната на Хемус даже за един момент е била съзнателно занемарявана от онези, на които е била възложена. И това е най-доброто доказателство, че тия смутове са били предизвикани от онези, които нямат нищо общо с взаимните отношения и племенните аспирации на прабългари и славяни от онова време. Тия отношения никога не се развиват до степента на истински антагонизъм. Различните стремежи са били примирявани и възможните съперничества отстранявани

от съзнанието за общия интерес. Изглаждането на противоречията е ставало чрез постепенни отстъпки от едната страна и бавни завоевания от другата. Значението на славянския елемент в държавата напрестанно расло и се разпространявало във все по-нови области на нейния живот.

От това гледище никак не е чудно, гдето именно от царуването на Крума са първите известия за настъпилата промяна. Тогава българската държава едва-що бе преодоляла критичния период на първоначалното си закрепване. Нейните славянски поданици бяха издържали бляскаво изпитанията, които това тежко време им беше наложило. И пред тоя *факт* е трябвало да отстъпят всички сили на съпротивата на законния им стремеж да заемат в общата държавна положение, каквото са имали и нейните създатели — прабългарите. При Омуртага реакцията се опитва да възпре тоя почти завършен процес. Тоя опит обаче е представял сетното безплодно усилие да се възкреси един ред, който, отречен от развитието, отдавна вече е бил погребан. И там е трагизмът в делото на тоя последен измежду видните представители на прабългарската традиция. Славянското влияние, срещу което той е считал за необходимо да се бори в областта на държавните отношения, вече се е било настанило в собственото му семейство. И трите Омуртагови синове — Нравота, Звиница и Маламир — са носели славянски имена.

Всичко това обаче е представяло късни фази на един процес, чиято главна движеща сила е била службата, поета от славянството за опазване на създадената от туранците държава, там гдето опасността за тая последната бе постоянна и най-голяма — при Балкана. Нему и на ролята, която бе му се паднала, да бъде щит и закрилник на старата ни държава, се дължеше и политическото издигане на славянския елемент в нея, изравняването му с прабългарския и като резултат на това пълната асимилация на туранското малцинство от славянската маса.

Тъй през средните векове Балканът се яви не само хранител на българската държавност и на политическата независимост на народа ни. Нему се пада и най-значителният дял от заслугата за образуването на българската народност. Без условията, създадени от него, славянството не само че мъчно би извоювало тук равноправие с туранците, но и държавата, която той закриляше, не би преживяла век след своето раждане. А без българска държава създаването на българския народ би било немислимо.

V. ТЕРИТОРИАЛНИ СЪДБИНИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

1. ПОСОКИ НА БЪЛГАРСКОТО ДЪРЖАВНО РАЗШИРЯВАНЕ

През течение на цялата ни средновековна история се набелязва едно основно явление, с което досегашните ни изводи на пръв поглед мъчно биха могли да бъдат съгласувани. Това е постоянният стремеж на българската държава към разширение на юг — в земи, над които Византия считаше, че има безспорни права. Как може да се обясни тоя стремеж, щом като българската държава е била основана върху отбраната именно срещу тоя неин силен съсед?

В историята, както и в биологията, животът на всеки организъм е обусловен от способността му да се развива. Едно политическо цяло, у което нагонът или силите за развитие са сподавени, задръстени или изчерпани, е безусловно обречено на смърт. Моментът, от който неговото развитие спира, е начало на упадъка му — първи предвестник на един по-близък или по-далечен край.

От това гледище битието на средновековна България е проникнато от едно необоримо жизнено начало. Ако българите биха се задоволили да останат в границите на първоначалната си държава, съдбата на последната рано или късно би била решена: тя не би смогнала да устои срещу напора на Византия. Пасивната отбрана на едни позиции, колкото и да са те, рядко свършва с успех. Сполучливо се брани само тоя, който не пропуща и най-малката възможност, за да мине в настъпление. И тая истина изглежда, че е била добре разбрана от нашите далечни прадеди.

Балканът запази първоначалната ни държава през периода, когато тя имаше да крепне и се урежда вътрешно; пазеше я и покъсно, през времена, когато народните ни сили секваха и ние трябваше да спасяваме своята независимост. Но тъкмо поради това, че тая естествена крепостна ограда се явяваше там и единствена нейната сигурност изискваше, щото тя да не бъде изложена на непрестанна заплаха и неприятелят да се държи на по-голямо разстояние

от нея. За да не бъде изложена на изненади, на средновековна България бе необходимо да владее други позиции *пред* Балкана, или, иначе казано, нейната държавна граница да лежи колкото е възможно по-далеч на юг от него.

Тъй става обяснимо защо още при първия Аспарухов приемник, Тервеля, българите заемат Източната Подбалканска област между Сливен и Бургаския залив. През нея минавали пътищата, които от Тракия през широките и ниски разклонения на Източния Хемус стигали в Източна Мизия, ядка на тогавашната ни държава. Някогашните крепости около южните подножия на планината са могли да бъдат, а по-късно и наистина са били използувани от византийците като отлична база при настъпателните им войни срещу България. Владени от българите обаче, тия крепости се явявали едновременно и като първа пречка, която неприятелят е трябвало да преодолее, за да проникне в балканските проходи, и като места, под чиято закрила българите са могли да развърнат силите си за нови настъпления към юг. Именно поради това си значение Източната Подбалканска област през течение на цялото средновековие остава земя, за чието владение българи и византийци постоянно се бореха.

Но стремежът на българите към разширение на юг е бил предизвикан и от друга не по-малко жизнена нужда. Средствата за съществуване и самозащита, които българската държава могла да черпи в своята първоначална земя — малката област между Дунава и Хемус, си оставали твърде ограничени. Едничката възможност да бъдат увеличени тия средства е лежала в разширението на държавната територия. Това разширение е могло да бъде извършено в три посоки — на север към заддунавските земи на днешна Румъния, на запад — към Моравската област и по-нататък към планинските краища, заети от сръбски племена, и най-сетне на юг — към Тракия и Македония.

В онова време днешно Влашко и Трансилвания са представлявали една негостоприемна страна. Нейните равнини са били покрити с лесове и блата, а още по-неблагоприятни за поминъка са били планинските ѝ части. По тая именно причина никой от народите, които през дългия период от края на древността та до късното средновековие се явяваха в тая земя, не се задържаха там и след по-дълъг или по-къс престой в нея се вдигаха, за да търсят ново отечество. Тъй бе с германците, които след унищожението на римското господство в някогашна Дакия първи се настаниха в нея, тъй бе по-късно и със славяните, печенегите, узите и куманите. През интересуващата ни епоха власите като народ още не бяха се явили в ония земи. Там живееше рядко славянско население — остатъци

от племената, чиято маса вече бе минала голямата река и заела по-голямата част от Балканския полуостров. Тия дакийски славяни сега останали тук разпилени и политически неорганизирани. Това обстоятелство, както и близкото им родство със славяните в Мизия, вече поданици на българската държава, улеснило присъединяването на отвъддунавските земи към нейните територии. Известни данни свидетелствуват, че наскоро след като българската държава била основана, в нейните предели била включена и цялата южна половина от днешната влашка равнина. Още по-късно, по времето на Крума, държавната граница на българите опряла до Северните Карпати, като обхванала всички земи между реките Тиса и Днестър.

Тия пространни заддунавски владения обаче поради техните природни особености, рядкото им население и липсата на пътища, които лесно и бързо да ги свързват с областта, гдето се е намирал държавният център, не са били в състояние да увеличат чувствително военната и стопанската мощ на българската държава. За отбраната на своята южна граница тя не е могла да разчита на бърза помощ от тях. От друга страна, издаденото положение на тия отвъддунавски земи, всред неулегналия, подвижен и затова пълен от неизвестни изненади варварски север, ги е излагало на опасности, които не са могли да бъдат предвидени, нито предупредени. При тия условия владението им е представяло за българската държава извор на слабост; връзките ѝ с тях с течение на времето все повече намалявали. Тя все по-малко държала да ги запази в пределите си и това именно обстоятелство обяснява загубата на по-голямата част от ония земи в началото на X в., когато маджарите се настаняват в тях.

През ранната епоха след създаването на българската държава нейното разширение би могло да бъде извършено и в друга посока, гдето противодействието е било по-слабо — към Балканския запад. Поради това много рано, навярно още в първите десетилетия на VIII в., тя успява да присъедини земите край Тимок и Морава. Но това разширение имало също тъй опасни страни. С него тясната ивица на владенията и в полуострова се удължавала прекомерно. Южната българска граница ставала тъй още по-уязвима, а поради обстоятелството, че държавният център си оставал в източните окрайнини на тъй разтегнатата територия, задачата за нейната отбрана се явявала още по-трудна. Поради всичко това естественият стремеж на българоката държава към самозапазване, а оттам и към увеличение на собствените ѝ сили е можел да бъде осъществен само чрез разширение на юг. Това обстоятелство в още по-голяма степен превърна борбата ѝ с Византия в необходимост — наложена от самата съдба. Българите трябваше или да се откажат от желанието да живеят свободно, или да се обрекат на непрестанно неприятелство с империята. Те не можеха да не следват внушението на жизнения си инстинкт. И поради това цялата им средновековна история протече в кървави борби с нея.

Големите сблъсквания между българи и византийци ставаха обикновено из равнините на Тракия. Там се решаваха и споровете за владението на полуострова. Но въпреки победите, които щастието понякога отсъждаше на българите, неизменим бе един основен факт: трайното разширение на българската държава се извършваше *не тъкмо на юг*, а на югозапад към Македония. С редки и временни изключения Тракия, особено нейната южна и западна част, оставаше византийска. След дълги и кървави напрежения българските дружини накрай се оттегляха из нейните полета, превзетите от тях тамошни крепости биваха напущани и над възстановените им стени отново се издигаха знамената на византийските императори. Тъй бе при Крума и Симеона, при Асеня I, Калояна и Иван Асеня II. Това, което Византия по-мъчно смогваше да си възвърне, бяха земите на българокия югозапад. А случваше се Македония да си остава в българските държавни предели дори и тогава, когато Византия владееше всички тракийски покрайнини и границите ѝ на север опираха в самия Балкан.

Кои и какви бяха причините за всичко това?

Сведенията ни за политическото положение на македонските земи през периода на IV—VII в. са много оскъдни. При все това доста данни свидетелствуват за това, че тогава Византия още не бе успяла да възстанови напълно господството си над тях. С големи усилия тя бе си осигурила владението само на побрежията на Егея. Извън тая зона нейните държавни права си оставали теоретически. Славяните в Македония, Албания и по-нататък в Епир, Тесалия и Южна Гърция запазвали временното си устройство, а повече или по-малко — и своята политическа независимост. Македоно-албанският запад по онова време се наричал от тогавашните византийци с името „Славинии“ — страна на славянските княжества. Заета с много грижи в други страни, империята през целия тоя период не бе намерила време и нужните средства, за да подчини отново тая някогашна нейна област и да превърне славянското ѝ население в свои поданици. Отлагайки тая задача за по-благоприятни времена, тя се задоволявала само да държи тамошните славянски племена под своя културен и политически натиск. Големият център, от който идел тоя натиск, бил градът Солун. Той служел и като главна военна база на империята в ония земи. За да отстранят заплахата, която идела от него, македонските славяни са имали само

едно средство — сами да станат господари на тоя град. И наистина през течение на сто и петдесет годишния период от преселението им, та до средата на VIII в. на четири пъти се опитвали да го превземат. При някои от тия нападения участвували и племената от Тесалия и Епир. Всички тия кървави опити се разбивали обаче в яките солунски стени. Солун продължавал да се издига все по-застрашителен, а опасността от него расла и поради това, че от края на VIII в. империята вече се готвила да мине тук в решително настъпление. В последните години на тоя век една византийска военна експедиция прониква в земите на тесалийските славяни; десетилетия по-късно бива сломена силата и на славянските племена в Пелопонес. Явно било, че не е далеч времето, когато ударът ще бъде насочен срещу многобройното македонско славянство.

Разпокъсано на отделни независими едно от друго и вътрешно недостатъчно добре организирани племена, то не е представлявало сила, която с успех и за дълго време би могла да се съпротивлява на една добре подготвена военна акция на Византия. Поради това при дадените условия само една възможност е имало то, за да избегне подчинението си под византийската власт: самò да потърси закрилата на българската държава, като присъедини земите си към нейните територии. Ние вече говорихме за близкото родство между славянските племена зад Хемус и тия от балканския югозапад. Изглежда, че още в първите десетилетия след появата на българската държава чувството за това родство, засилено може би и от съзнанието за общност на интересите, създава между нея и тия нейни славянски съседи връзки и от политическо естество. И двете страни са имали един и същ неприятел: Византия, срещу която поотделно мъчно са могли да се борят. Стремежът за самозапазване им е подсказвал нуждата от сътрудничество в отношенията си към нея. Всеки успех на Византия срещу славянството на юг е увеличавал опасностите за българската държава и обратно: толкова по-обезпечено се е явявало положението на последната, колкото по ограничен е оставал обсегът на византийската власт в южните балкански земи. Тая е причината, загдето на всеки опит от страна на империята да разшири или затвърди властта си над тях българите отговориха с неприятелски действия срещу ѝ от север. Такъв характер са имали всички нападателни войни на българите против Византия през тая ранна епоха. Тия войни, които започват още при Тервеля и изпълнят по-голямата част от царуването на Крума, следователно съвсем не са били предприемани за грабеж и разрушения, както обикновено ги представат оскъдните съобщения на тогавашните византийски летописци. Обстоятелството, че походите на Кардама и Крума към Софийско и Македония съвпадат по време с решителните опити на Византия да сломи съпротивата на славяните в далечните югозападни области на полуострова, свидетелствува, че тия походи не се явяват като нещо случайно, а са били предизвикани от желанието да се попречи за изпълнението на византийските планове. Същият смисъл са имали в други случаи военните действия на българите в Тракия през онова време. Те са представяли диверсия, чиято цел е била да се облекчи положението на югозапада, като се отвлекат оттам действуващите византийски военни сили. Още през онази далечна епоха следователно българската държава бе поела своята мисия като политически представител и обединител на целия югоизточен дял от балканското славянство и изпъкваше като негов защитник рано преди то да бъде прибрано в нейните предели.

Тая мисия, която определи не само цялата по-нататъшна съдба на българската държава, а се яви решаващо условие и за формирането на българската народност в нейните широки първоначални граници от трансилванските Карпати и Дунавската делта, та до равнините на Тесалия и Албанските побрежия на Адриатика — тая мисия не изникна като слаучен плод на политическите спекулации на българските ханове, колкото удивителна да бе проницателността им. Тяхната заслуга се състоеше главно в това, че бяха схванали ясно пътищата, по които бе тръгнала и единствено можеше да се развива създадената от прабългарите държава, и я поведоха по тях въпреки всички жертви, каквито господствуващото в нея племе трябваше да понесе. Пред повелите на собствената си племенна традиция те предпочитаха тия на създаващата се нова национална традиция тъй като последната зависеше от съзнанието и числеността на организираните в нея славянски маси, а също и от възможността и да ги увеличи чрез присъединяването на останалите, родствени тям славянски племена.

Буйното разширение на българската държава към юг започва при Крума, бива възобновено при наследниците на Омуртага, за да стигне своя връх при Симеона. Началото на тоя възход следователно съвпада с времето, когато значението на славянския елемент в самата нея бе утвърдено, а завършекът му — с епохата, когато с разцвета на славянската книжнина средновековна България вече бе се превърнала в една напълно славянска държава. Връзката в тоя двоен процес — териториалният ръст на държавата и ръстът на славянското влияние в нея — става още по-ясна, когато се има предвид и кратковременният обрат по времето на Омуртага. Тогава на острата противославянска реакция в официалната *вътрешна* политика на държавата отговаря нова ориентация във *външната* ѝ политика, най-характерно в която е спряното разширение към юг.

Не подлежи на съмнение прочее, че именно от значението, което било признавано на славяните във вътрешния живот на българската държава, се определяли и нейните външни прояви. Стремежът за разширение към южните балкански земи от същото славянство, което обитавало първоначалната ѝ територия, се явявал за тогавашна България естествен израз и последица от ръста на славянското влияние в нейния вътрешен живот.

От друга страна, след като славянският елемент е представял вече значителен фактор в българската държава, тая последната вече се е явявала политическа формация, близка на останалата част от източнобалканското славянство не само по етническия състав на масата от своите поданици, но и по вътрешната си уредба. Славянските институции в нея и по-рано са съществували безредно за себе си с донесените от туранците форми на управлението. Сега те навярно са били признати наравно с тия последните. А освен това самите тия турански форми са се явявали за славянството извън българската държава много по-малко непонятни и чужди, отколкото другите, които характеризирали византийската държавност. Същите причини следователно, по силата на които някога славянските племена в Мизия бяха предпочели властта на прабългарския хан пред тая на византийския император, са подбуждали и сега техните сродници, сред които опасността от Византия е била чувствувана не по-слабо, да дирят самозапазване в присъединението си към българската държава. Ако в това отношение у тях са могли да съществуват някакви колебания, те сега са били навярно много по-незначителни, отколкото у мизийските им сънародници по времето на Аспаруха. Защото българската държава имаше вече зад себе си един сто и петдесет годишен живот, през течение на който свободното развитие на славянството в нея е било напълно обезпечено.

Но тежненията на населенията от земите около Вардара, Охрид и Пинд към далечната българска държава не произтичали само от посочените досега връзки. През същата епоха, когато Аспарух довежда своя народ в равнините на Източна Мизия и Малка Скития (дн. Добруджа), друг един прабългарски вожд се явява с нова маса свои сънародници в областта на Прилеп и Битоля. Това бил Кубер, в чието лице някои съвременни учени са склонни да видят четвъртия син на Кубрата. Опитът на Кубера да създаде тук отделна държава останал несполучлив, както било осуетено и намерението му да овладее Солун. Но доведените от него прабългари останали в ония места, гдето се сливат с тамошните славяни. По тоя начин вътрешноасимилационният процес, от който произлезе българският народ, започва едновременно в двете противоположни краища на полуострова. И нищо не е било по-естествено от общия

стремеж на тия два дяла от създаващото се етническо единство да се съберат и в едно политическо цяло.

Към средата на IX в. българската държава вече е обхващала почти цяла Македония със земите отвъд Преспанското и Охридското езеро до бреговете на Адриатика. Извън българските държавни предели оставала тогаз само Сръбската област с областта около Солунския залив. Ние и днес не знаем обаче нито обстоятелствата, при които е било извършено присъединяването на ония земи, нито пък неговата по-точна дата. У византийските летописци, доста грижливи, когато отбелязвали сблъсканията с българите, тоя тъй голям исторически факт е отминат в пълно мълчание. Но именно в това мълчание се съдържа отговорът на интересуващата ни загадка. По-голямата част от Македония по онова време си оставала фактически извън обсега на византийската държавна власт, а следователно и извън зрителното поле на византийското летописание. В широките кръгове на византийското общество не са се интересували от онова, което става там, защото тя е била за тях една чужда страна. Официална Византия наистина никога не бе се отказала от правата си над нея, но тия права в продължение на два века и половина си оставали само теоретически. Ако при все това обаче към присъединяването ѝ от българите би било пристъпено чрез въоръжено насилие, империята не би пропуснала да изстъпи срещу него и се опита да му попречи. Самият факт, че подобен опит не бил направен, показва, че нейната намеса в случая се е оказала излишна или безполезна. А това значи, че присъединението на македонските земи към тогавашна България е било извършено доброволно със съдействието на славянските им жители. Само тъй може да се обясни обстоятелството, гдето Византия останала в бездействие: тя трябвало да се примири с онова, което не била в състояние да предотврати. Тъй и сред нейните поданици е било създадено впечатлението, че през даденото време в полуострова не е ставало нищо необикновено, което заслужавало да остави диря в тогавашното летописание. В запазените до наше време паметници из оная епоха намираме само две известия, които, изглежда, се отнасят към интересуващите ни събития. В първото — едно житие на византийски светия — се разказва съвсем неопределено и смътно за някакви брожения сред славяните в областта на север и запад от Солун през 30-те години на IX в. От другото се знае още, че византийски военни сили все по онова време били съсредоточени в Сръбско. От един български надпис е познато при това, че все през това десетилетие — първите години от царуването на Прссияна — към същите земи между долните течения на Струма и Места е била насочена и една военна експедиция на българи-

те. До въоръжено сблъскване между двете страни обаче не се е стигнало. Българите нямали никакъв интерес да започнат война с империята; достатъчно било да следят, щото нейните войски да не настъпят към вътрешните македонски земи и да попречат на започнатото обединително дело. При дадените условия сама тя е била далеч от желанието да предизвика подобен конфликт. Пред явната безполезност на всеки опит да спаси теоретическото си върховенство над по-голямата част от Македония, Византия е имала сега една грижа: да запази поне своите югоизточни окрайнини — Сръбската област и Солунско, гдето още век и половина по-рано тя бе сполучила здраво да се затвърди.

Основната причина, която стимулира стремежа на българската държава за разширение на югозапад, е съзнанието на етническо единство между населението в първоначалната ѝ територия и това в земите край Морава, Вардара и Охрид. Леснотата пък, с която тоя стремеж бил осъществен в IX в., се обяснява с това, че византийската власт в ония земи още не е била възстановена и че техните жители сами са съдействували на българските държавнообединителни стремежи.

Непрекъснатата принадлежност на Македония и Поморавието към българското държавно цяло през периода от IX до XI в. още повече засилва връзките им с останалите български земи на север и окончателно оформя у тяхното население българско народностно и държавно съзнание.

Но тогава през първата половина на средновековието населението на Тракия не е ли било в своето мнозинство също тъй славянско? И тамошните славяни не представяха ли част от същото етническо единство, към което принадлежаха племената в Мизия, Моравско и Македония? Щом като пък тая принадлежност не може да бъде оспорвана, защо тракийските земи, особено тия към Одрин и Беломорието, никога не се задържаха трайно в границите на средновековна България?

Още през първия век след преселението си тракийските славяни подлегнаха на съдба, съвсем различна от тая на техните сънародници в останалите балкански земи. Тракия лежеше пред Цариград, държавен център на могъщата Византия и огнище на нейната култура. Оградена от близките крайбрежия на Черно, Мраморно и Егейско море, отгдето византийското влияние проникваше във вътрешността ѝ, разположена в непосредствено съседство и с Мала Азия, от която византинизмът през средните векове черпеше главните си духовни и материални сили, Тракия свръх това бе и главната военна база на империята в Балканския полуостров. При своето преселение славяните не бяха овладели нито една от нейните

многобройни и яки тукашни крепости, а в откритите полета те не можеха да намерят някаква естествена защита. Поради това, изложено на всестранния и постоянен натиск на империята, славянството, особено в южните части на Тракия, не можеше дълго да противостои. Както изглежда, наскоро след преселението си то загубило племенната си организация, а заедно с нея и политическата си независимост. Тази е навярно и причината, загдето във византийските текстове от онова време липсват всякакви указания за племенни политически организми у тракийските славяни. Последните са били превърнати в обикновени поданици на империята. Изчезването на племенния им строй неизбежно е водило към разпадане на техния бит и постепенно унищожение на етническата им индивидуалност. Тоя процес е бил засилен и от въздействието на византийската култура. Нигде в полуострова пулсът на византинизма не е биел тъй силно, както в гръцките центрове на Балканския югоизток, и — поради споменатите по-горе причини — нигде неговата асимилационна сила не се е проявявала тъй непреодолимо, както над тракийското славянство. Под нейния натиск то непрестанно се топяло, а поради честите войни, на които Тракия бе театър, притокът на негови съплеменници из съседните планини не всякога е бил достатъчен да запълни понасяните загуби. Общата несигурност, предизвикана от тия войни, гонела славянското население из откритите равнини в укрепените градове, гдето то в още поголяма степен се подлагало на византийската асимилация.

У своите съплеменници в Тракия следователно българите от север далеч не можеха да намерят онова съдействие, което улесняваше държавното им разширение на юг и запад — в Македония и Моравско.

Но разликата в положението на тия две области не се изчерпваше само с казаното. Ние вече знаем, че по организация и изобилие на средства Византия много превъзхождаше средновековна България. Кризите, които империята през едно или друго време преживяваше, биваха накрай преодолявани от нея и старото съотношение на сили между нея и българите оставаше все същото. През известни моменти, когато енергични и одарени царе поемаха ръководството на българските съдбини и хвърляха стегнатите народни сили в настъпление на юг, българските дружини нерядко стигаха бреговете на Егея. Но да се удържи завоюваното беше винаги помъчно, отколкото да се дойде до него. Защото тогава се явяваше нуждата от дълговременна издръжливост срещу неприятеля, който въпреки понесените от него поражения тепърва трябваше да бъде обезвреден. А българското завоевание не бе в състояние да засегне богатите извори на средства, с каквито империята разполагаше

на изток в азиатските си владения. Тя не можеше да бъде уморена, тъй като времето работеше за нея. И тогава българите се виждаха в завладяната с кървави усилия Тракия като в една обсадена крепост. Нейните пространни линии не можеха да бъдат отбранявани от тях, тъй като липсваха по тях всякакви естествени опорни места, когато неприятелят владееше моретата с крайбрежните твърдини, гдето можеше да чака и по воля да избира времето и посоките за настъпленията си.

Ето защо спечеленото тук оставаше винаги несигурно, нетрайно и скоро биваше загубвано. Загубвано не поради военни поражения, а просто изоставено поради невъзможността да бъде задържано. Одрин напр., сърцето на Източна Тракия, нееднаж падаше под напора на българите, но него не успяваха да задържат и тия наши царе, от които Византия и след това продължаваше да трепери. Тя си го възвръщаше въпреки пораженията си по бойните полета. Тъй бе при Крума, Симеона и при Калояна. Завладяван всред гърма на българските победи, той биваше загубван до такава степен незабелязано, че никога тая загуба не е бивала считана за събитие, заслужаващо да остави помен в писмените паметници на времето си.

Ако при все това българите биха били винаги в състояние да се мерят със своя южен съсед в откритите битки из Тракия, съдбините на тая земя навярно биха били по-други. В действителност обаче при борбите из Тракия империята имаше на своя страна предимствата и на силата. Тракийските полета бяха особено пригодни за действието на византийските армии, съставени предимно от конница. Във военното изкуство и тактика, плод на многовековен опит, византийците стояха много по-високо от българите, гдето освен от използуването на някои най-обикновени правила и хитрости победата е зависела главно от храбростта на войници и военачалници, едно условие, само по себе си не особено надеждно пред добре обучените и дисциплинирани византийски стратиоти. По въоръжение българите също са отстъпвали на своя противник. А свръх всичко това при нормални условия Византия разполагаше срещу им с предимството на числеността: българите рядко можеха да излязат срещу ѝ с тъй големи армии, каквито тя бе в състояние да събере из своите пространни владения.

Всичко това обяснява и друго явление, което се набелязва през течение на цялата ни средновековна история: честите военни действия на българите в Тракия. Истински войни повечето от тях не бяха. Най-често те представяха бързи набези, които разчитаха да намерят неподготвен и чрез неочаквани удари да разстроят противника, чието преодоляване обаче бе малко възможно. Тъкмо по тая

причина обаче и независимо от дълбочината им в неприятелска територия тия набези имаха един и същ край: отстъпление към север, при което границата между двете страни почти винаги оставаше там, гдето бе и по-рано. От дългия си опит българите знаеха предимствата на противника си в откритите сблъсквания из равнините и поради това обикновено ги избягваха. От друга страна, чувствуваха това свое превъзходство не само византийските пълководци, но и техните войници. Крайно боязливи, когато трябваше да бъдат поведени към стръмнините на Балкана, те със самоувереност очакваха изхода на битките в полетата. Твърде характерно известие в това отношение намираме в разказа на един византийски автор за една битка между войските на Крума и тия на императора Михаил I две години след гибелта на Никифора в балканските теснини. Сега Крум вече бил навлязъл в Тракия и двете неприятелски армии застанали една срещу друга в равнината негде на север от Одрин. Тоя път въпреки пресния спомен за недавнашната катастрофа настроението у византийските войски било повишено и византийският автор предава това, което се приказвало сред тях. Българите, говорели те, „не победиха, когато бяхме навлезли в мъчнопроходимите места на България, но вън от тях, в полето, нашата победа е сигурна“[1]. Колко пък несигурни се чувствували българите в равнината и изобщо как мъчно се решавали да приемат сблъскване с неприятеля в открити места, гдето никакъв естествен заслон не намалявал неговите предимства по численост, въоръжение, техника и изкуство, се вижда от един случай по времето на Кардама. Тоя български владетел имал за противник бездарния император Константин VI, срещу когото в 792 г. при Маркела (до Карнобат) бе удържал бляскава победа. Четири години по-късно войната между двете страни отново почнала и Кардам повел войските си на юг. Насреща му потеглил с армия, набрана в Мала Азия, и Константин. Императорът, разказва по тоя случай летописецът Теофан, „стига до Версиникия, а Кардам до гористото Авролево, но като се уплаши, остана в тамошните лесове. Тогава императорът, като насърчи войските си, продължи до голото Авролево и оттук в продължение на 17 деня предизвикваше Кардама на бой. Но той не се осмели и като беглец се завърна в земята си“[2]. „Гористото Авролево“ (δάσυς Ἀβρολέβα) това е навярно някоя местност в Странджа или Сакар. Въпреки поражението, което наскоро преди това бе нанесъл над съ-

[1] Script. incert., p. 338_9. Въпросът е за битката при Версиникия. Тя и сега свършила с победата на българите, но последната се дължала, както изглежда, на предателското държане на един от византийските военачалници — Лъв Арменеца, който чрез това си подготвил възможността да загради престола.

[2] Theoph., p. 470_{17}.

щия свой противник, Кардам сега не се решавал да напусне удобната си позиция в планината и да приеме битката в една открита местност, гдето всички предимства са били на страната на императора.

При това тъй неизгодно за българите съотношение на сили и средства между двете страни никак не е чудно, че равнините на юг, които българският селянин бе завладял чрез своя плуг, трябваше обикновено да остават вън от териториите на българската държава. Ако тук нещо наистина заслужава удивление, то не е нейното безсилие да излезе пълен победител в кървавия спор за владението на Тракия, а обратното, че въпреки всичко българите смогваха понякога да вземат надмощие в тая борба и да изтръгнат от противника си поне за известни моменти властта над тракийските земи. Но всички тия успехи — свидетелство за страшна упоритост и жизнена енергия у нашия народ — биваха постигнати само с цената на грамадни напрежения. Изразходваните сили не можеха да бъдат лесно и бързо възстановени, както с тая възможност разполагаше Византия. След подема неизбежно идваше умората.

При тия условия значителна печалба бе това, гдето българите можеха да удържат през по-дълги периоди владението на северните тракийски земи. Обяснението на тоя факт обаче трябва да се търси в особеното положение на Северна Тракия. Отдалечена доста от военните бази на империята и разстлана надлъж пред подножията на Балкана, тя мъчно можеше да бъде отбранявана от византийците тъй, както подобна защита бе възможна относно земите отвъд Родопите, Странджа и Сакар.

2. ПЛАНИНИТЕ В ДЕЛОТО ЗА СЪХРАНЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА НЕЗАВИСИМОСТ

Невъзможността да бъде изтласкана Византия из равнините на Тракия насочи разширението на средновековната българска държава в посока на по-малката съпротива — към Моравско и Македония.

Що се отнася до Моравско, неговата политическа съдба бе решена още във времето, когато българите за пръв път проникнаха в земите около Витоша. С това те пресякоха големия военен друм от Цариград през Одрин и Средец за Белград. И тъй като тоя друм образуваше едничка пряка връзка между средищните византийски провинции и Балканския северозапад, по-нататъшното запазване на Моравската област в пределите на империята вече се явяваше немислимо. От друга страна обаче, владението на Софийско и на земите около Горна Струма откриваше на българите пътищата към Македония. Ето защо, когато в края на VIII и самото начало на IX в. българската държава вече бе излязла обновена из епохата на вътрешните смутове и големите опасности за съществуването ѝ бяха отстранени, нейната експанзия започна с експедициите на Кардама и Крума именно на югозапад, към Средец и долината на Струма.

Но българското настъпление към Македония бе улеснено не само от обстоятелството, гдето византийската власт там по онова време още не бе възстановена и българските държавни стремежи намериха съдействие у тамошните славяни. Разширението на българската държава към югозапад, както и сравнително много поголямата трайност на владението ѝ в македонските земи, бе облагоприятствано главно от положението на тия земи и на географския им строеж. На тия две условия дължеше собствено и самото македонско славянство това, гдето избягна участта на тракийските си сънародници. Ако то успя да запази сравнително тъй дълго време своята независимост спроти Византия, племенната си организация и да остане в своята цялост незасегнато от културната асимилация на византинизма, това то дължеше не толкова на своята компактност, колкото на отдалечеността си от държавния център на империята и на планинския характер на своите земи. Разхвърлените по всички посоки македонски планини служеха като естествени крепости на тукашното славянство и пречеха на византийското военно, политическо и културно проникване да се развърне в западните части на полуострова с такава сила, с каквато то действуваше в равнините на балканския югоизток.

А същият тоя планински характер на Македония бе, който улесни и нейното присъединяване към българската държава, и сравнително по-лесното и много по-дълготрайното ѝ запазване в пределите на последната. За да бранят срещу Византия македонските земи, на българите бе достатъчно да използуват прийомите и средствата, вече изпитани от дългия опит в Балкана. Както на север, тъй и тук, на юг, те дирека опора или убежище главно в планините и там чакаха срещите с неприятеля, когото в полетата не можеха да възпрат.

Това значение изобщо на планините в делото на българската държавна защита изпъква особено ясно при събитията из живота на Западното българско царство, когато центърът на борбата с Византия вече бе изместен от мизийския север към македонския югозапад.

Първото голямо и едно от най-важните по своите близки последици събитие през тая епоха бе походът на Василий II в 986 г.

С многобройна армия от Пловдив по долината на Марица императорът се запътил към Средец, който обсадил. Градът успешно се бранил, но това, което обрекло на несполука предприятието на Василия, била не толкова съпротивата на обсадените, колкото опасното положение, в което се озовали самите обсадители. Подвозът на нужните им припаси от останалата далеко зад тях Тракия се оказал невъзможен, тъй като за връзка със своя тил те трябвало да разчитат главно на водещия през планински места и следователно твърде несигурен път през Траянова врата. Необходимо било армията да се продоволства из околностите на обсадения град. Но български отреди, разказва при описанието на тия събития византийският летописец Йоан Скилица, заели височините на съседните планини и, избягвайки истински и открит бой, дебнели навсякъде враговете си, готови всеки момент да връхлетят над тях[3]. Друг византийски автор, който сам участвувал в похода, дава по-конкретни сведения: българите устройвали засади на византийските отреди, които били изпращани да дирят фураж, изтребвали ги и отвличали много коне и товарен добитък. Най-сетне, след като всички атаки срещу стените на Средец свършили без успех и в обсадената армия се явила оскъдица от храна, Василий се принудил да потегли назад[4]. Но българите приготвили на това дръзко нашествие в своята земя край, който по последици едва ли не се равнявал на катастрофата, която постигнала Никофора в 811 г. Когато императорът с войските си поел стръмнините на Ихтиманска Средна гора и достигнал една гориста и пресечена с урви долина, българите, продължава разказа си Лъв Дякон[5], го нападнали и изтребили по-голямата част от тях, пленили императорския багаж и целия военен обоз. Погинала и всичката византийска конница. Василий се спасил само поради това, че арменската му пехота го прибрала в средата си и с големи жертви успяла да си проправи път през някакви странични планински пътеки.

Тоя злополучен край на похода отсрочил най-малко с десетилетие и половина края и на Западното ни царство. Но ако то тъй дълго смогна да устои на ударите, които неуморимият и мощен противник сипеше върху му от всички страни, това бе само защото българите знаеха да използуват закрилата, която македонските планини можеха да им окажат. Там поражението чакаше врага, за да превърне в нищо всички негови по-раншни успехи, дори и тогава, когато той вярваше, че българската съпротива е съвсем сломена и че сам вече е постигнал заветната си цел.

[3] G. Cedr., p. 436_{23} sq.
[4] L. Diac., p. 171_{14} sq.
[5] Пак там, с. 172_{12} сл.

Така бе и след съдбоносната битка под Беласица в 1014 г. Пленена или унищожена била почти цялата армия, с която Самуил отбивал тук настъплението на Василия II. Съвсем естествено било да се очаква, че българите, сломени и вцепенени от безпримерното нещастие, не ще са в състояние да окажат никакъв по-нататъшен отпор на победоносния си противник и че пътищата на тоя последния към сърцето на тогавашна България са отворени. При дадените условия за самия Самуил, който по чудо се спасил, било невъзможно — преди всичко с време не разполагал, за да събере достатъчно нови войски, та във втора и последна битка да опита да склони военното щастие на своя страна. Поради всичко това Василий се готвил пред Солунско да продължи настъплението си към централните земи на царството. От Струмица, която била заета от него, той изпратил напред един корпус под началството на солунския стратег Теофилакт Вотаниат със задачата да мине през западните разклонения на Беласица, да изгори засеките (τά δέματα) низ тогавашните теснини и да разчисти тъй пътя за движението на останалата армия.

Но тук се случило нещо, което след току-що спечелената битка императорът най-малко могъл да допусне. Страшната катастрофа не сломила духа у българите. Ако там долу в полето съдбата обикновено била тъй неблагосклонна към тях, на верните си планини те могли да разчитат. Може би оцелели части от разбитата Самуилова армия, може би други набързо събрани малобройни отреди заели местата, през които трябвало да мине корпусът на Вотаниата. Той бил пропуснат без всякаква спънка да навлезе в гънките на планината. Но когато, след като изпълнил възложената му задача, византийският военачалник рекъл да се върне при императора, той, минавайки през някаква дълга теснина, се видял обкръжен от всички страни. Върху войската му полетели град камъни и стрели, от които никой не можел да се защити. Паднал сам Вотаниат, а заедно с него погинала и голяма част от войската му. При вестта за това нещастие, завършва разказа си Скилица, Василий бил обхванат от такова малодушие, че изоставил плана си за по-нататъшно настъпление и се повърнал назад[6].

Две години по-късно гибелта повторно надвиснала над тогавашна България. На нейния престол седял вече Ив. Владислав и след несполучливия си опит да го премахне, Василий отново повел войските си срещу българите. Положението на страната било извънредно тежко. Убийството на Гаврил-Радомира раздухало пожара на враждите; вътрешното сцепление, което досега едничко поддър-

[6] Cedr., p. 459_{20} sq.

жало българите в неравната борба, вече изчезвало; сред народните първенци съзрявало настроение за примирение със съдбата; измяната свивала гнездо в средите на боляротвото. Явно било, че съпротивителната сила на българите се намирала пред своя край; отбраната им вече била съвсем разстроена. При тия условия през Острово и Леринско императорът нахълтал в Битолската област и оттам стигнал пред Охрид. Иван Владислав, може би защото бил изненадан от бързината на нападението, отстъпил от столицата си. Лишена от защитници, тя без усилия била завладяна от неприятеля. На Василия оставало да преброди областта между Охрид и Драч, в която Иван Владислав изглежда, че потърсил убежище, и по тоя начин да довърши подчинението на цялата страна.

Но и сега, при невъзможността да се противопоставят с открита сила на нахълталия в земята им завоевател, българите подирили спасение в партизанските действия низ планините. При похода си към Охрид Василий оставил за прикритие на своя тил част от войските си под началството на двама свои пълководци — Георги Гониciат и протоспатария Орест. Но за нещастие те забравили урока, даден преди това на Вотаниата в Беласица. Българският войвода Ивац дебнел византийския ариергард и навярно негде в планинския край между Битоля и Охрид връхлетял на него и го унищожил. Императорът, който вече се готвел да настъпи към Албания, и тоя път бил тъй изплашен от вестта за тая злополука, че се видял принуден да изостави цялото си предприятие и веднага да отстъпи назад[7]. Така били изгубени всички плодове на победоносния му поход, който иначе още сега, в 1015 г., би сложил край на българската държава.

Няколко години по-късно, когато след смъртта на Иван Владислав умора и отчаяние овладели всички среди на българския народ и изчезнала всяка надежда за спасение на държавата и когато запазените дотогава български крепости една след друга отваряли вратите си пред завоевателя, а изпитани и побелели в битки пълководци го посрещали с приведени глави и уверения в покорността си, намерили се все пак отделни войводи, които — едни между всички и срещу всички — поискали да останат докрай верни на националните завети. Ние не знаем дали те са вярвали, че е възможно да бъде спасена свободата на един народ, който вече бил изчерпал сетни сили в съпротива срещу неуморимия си неприятел. Може би не надежда във възможна промяна на щастието ги е вдъхновявала при отчаяното им решение да водят борба докрай, но едничко неспособността им да споделят робската участ на своя народ. Вярно-

[7] Cedr., p. 62_{22} sq.

то е само едно: че тия сетни воини на българската независимост подирили убежище все в планините, гдето тържествуващият победител не смеел да ги подири. Там, на недостъпния Врохот в Албания, пада от вероломна смърт един от последните великани на Самуиловата епопея — „Ивац непокорни".

Като обширни естествени крепости, гдето намирали убежище всички ония, които бранели срещу чужденеца политическата независимост на българските земи, се явяват и други от нашите планини. В това отношение особено ясно изпъква значението на Родопите през епохата на Второто българско царство.

Известно е, че убиецът на Асеня I, Иванко, след като не успял да се задържи в Търново, избягал във Византия, гдето бил обсипан с почести. Наскоро след това той бил назначен за началник на Пловдивската област. Византийското правителство имало многооснователни съображения за тоя избор. В Цариград ценели качествата на смелия и способен български болярин и се надявали, че — след като вече бил скъсал връзките си със своя народ — той ще им бъде послушно оръдие; познавайки добре сътечествениците си, техните сили и начини на действие, Иванко най-умело би могъл да пази византийските провинции на юг, гдето българските нападения, особено през последните години от царуването на императора Исак Ангел, били твърде зачестили.

Всички тия надежди обаче скоро се оказали измамени. След като поел властта над Пловдивско, Иванко почнал много умело да подготвя достигането на своите планове. Той набирал войници измежду своите сънародници, като оправдавал тая си мярка с това, че те били по-дисциплинирани и представяли по-надежден материал, отколкото необузданата и негодна сган, с която се пълнели по онова време византийските армии. Съответно с това той намалявал числеността на контингентите, съставени от други народности. Тъй подбираните си войници Иванко привързвал лично към себе си с различни щедрости. Освен това в планинската част на провинцията си, в Родопите, той издигал непристъпни крепости. Императорът бил възхитен от дейността, която развивал неговият служител, обсипвал го с все по-големи награди, вслушвал се в съветите му и с удоволствие изпълнявал неговите желания, считайки, че всичко, което Иванко предприемал, било за сигурността на дадената му област. Напразни били предупрежденията на някои близки до трона сановници, които се догаждали за намеренията на Иванко и настоявали пред императора да го отстрани от неговия пост.

Най-сетне, след като се почувствувал достатъчно приготвен, Иванко престанал да крие своите замисли. Той скъсал връзките си с Цариград, като едновременно, ако не и преди това, сключил съюз с българския цар Калоян.

Императорът, който отначало не искал да повярва на вестта за отмятането на пловдивския си стратег, скоро се убедил колко основателни били предупрежденията да не му се повярва. Сега вече било твърде късно. Опитите да се върне Иванко към послушание оставали съвсем напразни и в Цариград трябвало да говорят с него чрез силата. Срещу бунтовника била изпратена блестяща армия, началството на която било поверено на императорските зетьове; с тях тръгнал и най-видният тогавашен византийски пълководец Мануил Камица. Въодушевени от взаимно съревнование, императорските военачалници в късо време и без особен труд успели да завладеят всички градове и крепости в низината на Марица; паднал и самият Пловдив. Иванко, чиито военни сили били ограничени, разбирал безполезността на всяко усилие да задържи срещу противниците си равнината и затова се оттеглил в Родопите.

Тогава, разказва съвременникът на тия събития, византийският историк Никита Акоминат, по-буйните измежду византийските военачалници „предлагали да преследват Иванка, като тръгнат по дирите му в планините, гдето той избягал. Но по-предпазливите не били съгласни с това, защото то значело да се гони орелът, който лети над скали и лесове, да се преследва змията, която не оставя никакви дири по камънаците, или пък да се предизвиква нападението на глигана, който в яростта си може да изложи гърди срещу изстрелите. Поради това те предлагали да се обсадят крепостите, които Иванко издигнал и въоръжил, и да ги приведат в подчинение на императора.“[8]

Мнението на мъдрите надделяло. Първата крепост, която ромеите обсадили, била Кричим, построена от Иванко ниско в склоновете на Родопите. Тя била превзета, но, както изглежда, с това се свършили и всички техни успехи. Тогава, след като напразно очаквал противниците си да нахълтат в планината, Иванко решил да се справи с тях в нейните подножия. За тая цел си послужил с една хитрост. Той заповядал да съберат в Родопите голямо стадо добитък, предал го на свои сънародници заедно с част от пленените византийци и им поръчал да го поведат на север към Хемус, за да го предадат на съюзника му, търновския цар, уж като съответен дял от военната плячка. Иванко, който добре познавал грабителските инстинкти и липсата на дисциплина у ромейските войници, знаел още и това, че когато те видят своите пленници, ще се увлекат и не ще се досетят да вземат никакви предпазни мерки. И той не се измамил в очакванията си. Протостраторът Камица с войските си се намирал във Ватрахокастрон („Жабя крепост“), вероятно негде

[8] Nicetas., p. 680$_8$ sq.

около бреговете на Марица. Когато до него стигнал слухът, навярно нарочно разгласен от самия Иванко, за приготвения мним транспорт, той нямал търпение да дочака да навлезе дълбоко в равнината и побързал да го пресрещне при крепостта Баткун, непосредствено под стръмните склонове на Родопите. Без и наум да му мине за скроената от противника хитрост, той дал воля на войниците си всеки да граби това, което вижда, като останал сам да се любува на зрелището, което се разиграваше пред очите му. Именно това чакал Иванко. Скрит с войските си негде наблизо, той сега излязъл от засадата и връхлетял над противниците си. За битка с нападателите, разбира се, никой от тях не могъл и да мисли. Оцелели от войниците на Камица останали само ония, които овреме успели да помислят за бяг. В плен паднал и самият византийски военачалник.

„Тая тъй хитро скроена и сполучливо изпълнена маневра, завършва разказа си византийският автор, съвсем сломила духа на останалата част от ромейската войска, като заедно с това окуражила извънредно много метежниците. Ромеите вече загубили всякаква вяра във възможността да мерят сили с Иванко и да го преодолеят. Те се прибрали към Пловдив, считайки, че трябва да се радват, ако Иванко там ги остави на мира. А сам той, както следвало да се очаква, след като устроил малките градове и крепостите в планинската област, защитени еднакво поради височините, на които се издигат, и поради труднопроходимите места, не оставил на спокойствие и останалите части на тая земя. Той подбудил към въстание и отцепване от ромеите всички земи от Мосинопол [при дн. Гюмюрджина — б. а., П. М.] чак до Ксанти, планината Пангей [Кушница, Пърнар-даг — б. а., П. М.] и до Абдера [южно от дн. Ксанти — б. а., П. М.]. Той не се забавил да подчини и областта на смоляните, подобно на чумна епидемия се разпространил и в съседните провинции, като пленявал и убивал ромеите или пък вземал откуп от тях, а сънародниците си, които доброволно минавали на страната му, оставял спокойни по местата им. Така, разширявайки все повече властта си, той станал по-опасен от много по-раншни отстъпници.“[9]

Така покрай Търновското царство, създадено чрез въстанието в 1185 г., сега, тринадесет години по-късно, в широката Родопска област изникнала една нова българска държава. Нейна опора бяха също тъй планините, а съществуването ѝ зависеше едничко от отбраната им срещу Византия, която и сега си оставаше господар на околните полета. И известно е, че не със сила византийците успяха да турят бърз край на това Родопско княжество. Никита Ако-

[9] Пак там.

минат, който разказва, че императорът Алекси III Ангел събрал нова армия срещу Иванко, добавя, че дълго време се бавел да потегли с нея. „Обхванат от съзнание за безпомощността си, той виждал, че е извънредно трудно да се преодолее отстъпникът; а при слуха за неприятеля и самата войска, начело на която той застанал, треперела от смъртен страх.“[10] При това положение на Алексия вероломството оставало единствено средство, за да се освободи от тъй опасния български княз. Императорът се престорил, че е съгласен да приеме всички условия, които Иванко му поставил: с договор и тържествена клетва се отказал от всички завзети от Иванка земи. След като по такъв начин бил установен формален мир, императорът поканил за свиждане своя бивш служител. Като поръчителство за чистотата на своите намерения и за светостта на обещанията си той заповядал на пратениците си да се явят пред Иванка с евангелие в ръце. Простодушният българин повярвал на царската клетва, но когато се явил на уречената среща, той бил заловен и окован във вериги. След това на византийците било вече лесно да си възвърнат родопските земи: след Иванка липсвал нужният човек, който би знаел да продължи неговото дело. Каква стара опора намираше българската независимост в планинския лабиринт на Родопите и как местното население умеело да използува техните пространни лесове, та и самò да се разправя с чужденците завоеватели, се вижда и от събитията, които настъпват тук полустолетие по-късно.

В 1246 г., използувайки смутните дни в България след смъртта на Иван-Асеневия наследник Коломан I, императорът Йоан Ватаци завладял всички български земи южно от Марица — от Черно море до Вардара. Но византийците останали спокойни тук едва едно десетилетие. Когато на византийския престол седнал синът на Ватаци, болнавият Теодор II Ласкарис, българският цар Михаил II Асен поискал от своя страна да се възползува от това обстоятелство и си възвърне загубеното. Българските войски потеглили на юг и появата им в Родопската област била достатъчна, щото тя да се освободи от чужденците.

У тогавашния византийски летописец Георги Акрополит намираме следните подробности за станалото през онова време. „Като тръгнал от Хемус и минал Марица, Михаил Асен в късо време усвоил много земи и без особени усилия завладял много крепости. Защото жителите, бидейки българи, минавали на страната на сънародниците си и стръсвали чуждото иго. Крепостите пък с ромейски гарнизони, които при тия условия не били в състояние да

[10] Пак там, с. 685_{15}.

се съпротивляват, лесно били взети от българите: едни от защитниците им, обхванати от страх, сами ги предали срещу обещанието да бъдат оставени свободни да се завърнат по огнищата си; други, изненадани от неочакваното българско настъпление, не могли да измислят нищо по-полезно от това — да избягат и изоставят и крепостите, лишени от защитници, и най-сетне трети, може би защото били изморени и службата им се видяла твърде дълга.“[11] Когато вестта за всичко това стигнала до императора, мнозина от близките му изплашени считали, че станалото е начало на по-големи бъдещи беди. „Защото те знаеха, добавя Акрополит, че по-голяма част от западните земи се обитава от българи, които някога се бяха отметнали от ромеите. И макар недавна да бяха подчинени от императора Йоана, ромейската власт там още не беше затвърдена и те хранеха дълбока ненавист към ромеите.“[12]

Но тия български успехи се оказали съвсем ефимерни. Въпреки очакванията на всички Теодор Ласкарис проявил качества на енергичен владетел и даровит пълководец. Той незабавно събрал всички войски, с които в дадения момент империята разполагала, и стигнал Одрин. След като тук узнал, че негде наблизо около Марица бил спрял с войските си и Михаил Асен, императорът бързо потеглил срещу него и връхлетял на българския лагер. Изненадани от тая съвсем неочаквана атака, българите, оставяйки всичко, отстъпили на север.

Така Михаил Асен изоставил цялата Родопска област на собствената ѝ съдба. Теодор Ласкарис имал да се разправя сега само с малобройните гарнизони на тамошните крепости и с местното българско население. Нему не било трудно да завладее отново земите по долното и средното течение на Арда и крепостите около северните подножия на Родопите. Недостъпни за византийците останали обаче Средните и Западните Родопи с прочутата крепост Цепина[13]. Императорът, който поради това останал в равнината около Марица няколко месеца, е решил да настъпи срещу тая планинска област едновременно от север и юг. Изпратено било нареждане до двамата пълководци Алексия Стратигопул и Константина Торник, които началствували над войските, събрани около Серес, за да се запътят оттам срещу Цепина, когато императорът от своя страна щял да потегли за крепостта откъм низината на Марица. Южната армия, на която предстояло да преброди цялото пространство на Югозападните Родопи, тръгнала на път. Но с какви настроения навлязла в тия места и как изпълнила тя заповедта на императора,

[11] A c r o p., p. 107_{24} sq.
[12] Пак там, с. 109_{1}.
[13] На един час северно от чепинското село Дорково.

се вижда от по-нататъшния разказ на същия византийски автор. Без да срещнат тук какъвто и да било неприятел, пише Акрополит, и „само като чули някакъв шум, викове и звуци от тръби, всички се втурнали в бяг, оставяйки на българските овчари и свинари целия обоз и по-голямата част от конете. Така като истински бегълци без оръжие и без коне се върнали те отново в Серес. Императорът поради това бил преизпълнен с негодувание и в гнева си заповядал, щото те, гдето и да се намират, да бъдат повърнати за същото военно предприятие. Това обаче бе невъзможно."[14]

Ние не знаем дали това стремглаво бягство на императорската войска е било предизвикано от усета, че българите следят отблизо нейното движение и дебнат сгодата да се нахвърлят върху ѝ, или пък сами родопските планинци, недостатъчно уверени във възможността да отбият иначе и с други средства вражеското нашествие, са искали чрез нарочно диган шум да изплашат напрегнатото въображение на византийските войници, като им внушат, че неприятелят плете около тях невидимата си мрежа. Несъмнено е само това, че паниката, която разстроила цялото предприятие на Теодор Ласкарис, била рожба на ужаса, отдавна вдъхнат на византийците от многото им нещастия в българските планини. Ласкарис след това не се решил да навлезе в Родопите и да пристъпи към обсадата на Цепинската крепост. Тя заедно с цялата планинска област от Перущица и Кричим та до Серес била отстъпена на византийците от Михаил Асеня при мирния договор, сключен по-късно с тях. Тая жертва била сторена, за да се спасят от завоевание или плен земите, които българите още владеели в Северна Тракия, но които не тъй лесно могли да бранят от неприятелите си. Защото същият Ласкарис, чието оръжие бе се оказало безпомощно в родопските дебри, още в самото начало на тая война бе успял да превземе и разори Боруй, днешната Стара Загора.

По време на Михаил Асеня от величието на Търновска България бе останал само един спомен. Но през епохата на Второто царство мъчно можеха да задържат българите властта си над равна Тракия дори и тогава, когато националните им сили бяха в буен възход. Най-добър пример за това представя времето на Калояна. Тогава за южен съсед българите имаха Латинската империя. В знаменитата битка при Одрин през пролетта на 1205 г. Калоян с помощта на многобройни кумани бе нанесъл страшно поражение на латинците. Но тоя случаен успех, който се дължел главно на това, че латинците много подценявали своя противник, не бил използуван умело. Едва изтекла една година от тая битка, латинците успели да се окопитят и отново минали в настъпление. Цяла Източна и Южна Тракия била повторно заета от тях. При все това, използувайки липсата на достатъчно латински войски, българският цар нахлувал от време на време в тия земи, някои от тамошните градове и укрепени места бивали отново превземани от него, но при появата на по-големи неприятелски сили той бързал да се оттегли. Тогава латинците от своя страна нахълтвали в Северна Тракия, която още оставала в пределите на българската държава, превземали и рушели нейните селища и крепости. Населението им търсело спасение в Балкана и Средна гора. При редките сблъсквания, на които българите тук се решавали, окованите в желязо рицари оставали винаги победители над лековъоръжените български конници. През тия усилни години, когато разорението и смъртта вилнеели из полетата на Тракия, единствено Родопите оставали като издигната от самата природа твърдина, гдето самонадеяните латинци мъчно се решавали да проникнат. Тук железните им брони се оказвали недостатъчни, за да ги спасят от българските стрели. И две години след одринската битка в Родопите бе нанесен на латинците вторият удар, след който тяхното господство в полуострова бе обречено на неизбежен край.

Окуражен от своите по-раншни успехи срещу българите в Тракия, наследникът на Балдуина, новият латински император Хенрих, замислил срещу им действия в широк размер. За тая цел той поискал да си осигури помощта на втория по сила латински владетел в полуострова, маркиза Бонифаций Монфератски. Като солунски крал Бонифаций заповядвал над цяла Западна Тракия, Южна и Източна Македония и почти над цяла Гърция. През лятото на 1207 г. двамата монарси се срещнали в гр. Кипсела и тук било уговорено помежду им, щото през есента да съберат войските си при Одрин и оттам да се отправят срещу България.

След срещата Хенрих потеглил за Цариград, а Бонифаций за Солун. На път за столицата си той спрял в Мосинопол, при днешния Гюмюрджина. Изглежда, че близостта на тоя град до Родопите, гдето въпреки всички латински успехи в Тракия българите оставали пълни господари — безпокоели местните гърци и затова по тяхна молба кралят решил да ги освободи от страховете им. С отреди, които водел, Бонифаций навлязъл в Родопите. Цял ден българите оставили неприятеля да продължава движението си в планината, без да му окажат никаква съпротива, без дори да се вестят пред погледа му. Тогава, може би защото не срещнал никакъв противник или пък защото счел задачата си за изпълнена, Бонифаций заповядал отредът му да потегли назад. Солунският крал нямал опита, който византийците бяха добили с цената на толкова много

[14] Acrop., p. 114_{10} sq.

кръв. Той не знаел, че истинската опасност за него и войниците му започвала едва сега. Защото, както винаги, лесно било да се навлезе в българските планини — всичката мъчнотия се състояла в това да се излезе невредимо из тях. Когато маркизът, разказва летописецът Вилардуен, се готвел да се връща, българите от тая земя се събрали и като видели, че войската му е малобройна, нападнали от всички страни неговия ариергард. „И когато маркизът чул викове, той се метнал върху един кон, съвсем невъоръжен (desarmé) и само с едно копие в ръка. И когато дошел там, гдето се биели с неговия ариергард, той без броня (sus) се втурнал срещу им и ги преследвал на голямо разстояние. Там маркизът Бонифаций Монфератски бе тежко ранен от една стрела в мишницата под рамото, така че започна да губи кръв. И когато хората му видяха това, те започнаха да се смущават, да се обезкуражават и да се държат зле. Тия, които бяха около него, го подкрепяха, а той губеше много кръв и взе да се задушава. И когато хората му видяха, че не може вече да си помага, те почнаха да се плашат и да го изоставят. Тъй те бяха съвсем разбити в това нещастно приключение, а ония, които останаха с него — те бяха малцина — бяха избити. Главата на маркиза Бонифаций Монфератски бе отрязана и хората от тамошната земя я изпратиха на Калояна. И това бе една от най-големите радости, които той някога бе изпитал."

Калоян наистина имал защо да се радва: след Балдуина, пленен две години по-рано при Одрин, сега в борба с българите падал и вторият признат вожд на кръстоносците. С това била решена участта на неговото „Солунско кралство"; десетилетие и половина по-късно то завинаги изчезна.

Съдбата попречила на българския цар да събере плодовете на кървавите си усилия срещу латинците: както е известно, измяната го настигнала под стените на Солун, гдето той се запътил веднага след Бонифациевата смърт. След Калояна по-голямата част от Македония останала под българска власт, но на изток латинците запазвали своите позиции: войната между тях и Борила се водила вече в Северна Тракия, из чиито полета те сега свободно шетали. Тук при Пловдив в 1208 г. спечелили те и първата си голяма победа над българите.

През целият тоя период пространните Родопи си останали област, която латинците не успели да овладеят. По времето, когато на търновския престол се издигнал узурпаторът Борил, в Родопите намерил убежище Калояновият племенник Алексий Слав. Създаденото тук негово княжество в скоро време обхванало и земите около Пирин, чак до течението на Струма. Поради положението на тия земи Слав станал за латинците съсед, много по-опасен от търновския цар. Императорът Хенрих, за да го примири към себе си, бил принуден да му даде дъщеря си за жена и титлата деспот, най-голямото отличие, за което в ония времена могъл да мечтае един областен господар. Всичко това обаче малко можело да обвърже родопския княз, който продължавал да пази ревниво независимостта си спрямо всички свои съседи. Не сполучил да го подчини и епирският деспот Теодор II Комнин, който през последните години от царуването на Борила завладял цяла Македония, а непосредствено след това отнел от латинците Солун и Беломорска Тракия с Одрин. Сред южните български земи едничко Родопската област останала незасегната от чуждото завоевание през целия период от смъртта на Калояна до битката при Клокотница, след която тя отново влязла в състава на обединеното под скиптъра на Иван Асеня българско отечество.

Изложеното досега ни позволява да се спрем по-отблизо на въпроса за териториалния състав на средновековната българска държава. Тъй ще ни стане ясна и пълната с превратности *политическа* съдба на земите, обитавани от нашия народ.

На първо място стои тук значителният факт, че средновековна България никога не смогва да обгърне трайно в своите граници всички области, населени с българи. По-големи или по-малки части от тях винаги оставаха извън тия граници. Изключение от това не правеше нито времето на Симеона, нито онова на Иван Асеня II. При Симеона властта на българския цар на юг, в Тракия и към Беломорското крайбрежие се простираше дотам, догдето през един или друг момент достигнаха неговите дружини. Оттегляха ли се те, обикновено преставаше и тя: противникът заемаше изцяло или отчасти това, което бе изгубил. Установена и твърда граница тук липсваше, тъй като никога Симеон не успя да застави Византия да признае неговите широки завоевания. Отношенията между двете страни бяха уредени едва след Симеоновата смърт, но при сключения тогава мирен договор българите трябваше да се откажат от всички беломорски земи, включително и Одринска Тракия. Някои съображения дори правят допустимо заключението, че при Симеоновия син Петър извън българските граници е останал и черноморският бряг на юг от Хемус — с Месемврия, Анхиал и Созопол[15]. Още по-чувствителни са били загубите на север. През царуването на Симеон България загубила по-голямата част от своите заддунавски владения, чието население — ние казахме това по-горе — в голямото си множество се състояло от български славяни. С изключение може би на днешното Западно Влашко вън от българските

[15] Гл. за това напр. R u n c i m a n, S. A History . . . .

пределите останали тия северни земи и по времето на Иван Асеня II. При тоя български цар, в чието царуване държавата ни достигна най-голямото си разширение в полуострова, извън нейните територии лежаха още и българските земи в Тесалия и Епир,както и цялата Солунска област. А времето на Симеона и Асеня II, когато властта на българските царе тук на полуострова се разпростираше над най-обширни земи, представя в сравнение с целия ни средновековен живот един съвсем незначителен период — изцяло едва три десетилетия[16]. През всичкото останало време върху по-голямата част населени с българи земи тежеше чуждо, предимно византийско господство.

Данните, с които днес разполагаме, за да определим где точно е вървяла и кои именно покрайнини е обхващала българската държавна граница през едно или друго време, са недостатъчни и непълни. Все пак обаче от тях може да бъде нарисувана една поне приблизително вярна картина за нейната териториална съдба. През целия 546-годишен период, когато в миналото е съществувала българската държава (Първото ни царство трае 339, Второто — 207 години) нейната власт е траела:

в Мизия с Добруджа . . . . . .524 години[17]
във Видинско и Тимошко . . . . . .495 години[18]
в Софийско . . . . . .404 години[19]
в Източната Подбалканска област . . . . . .363 години[20]

[16] Широките завоевания на Симеона започват при втората му война с Византия в 913 г. и приключват с неговата смърт в 927 г., когато син му Петър при мирния си договор с Византия се отказал от цяла Южна и Западна Тракия, Източна Македония, Солунска Тесалия и част от Албания. При Ив. Асеня II българите стават господари на Балканския юг едва след битката при Клокотница в 1230 г. След 16 години, при възшествието на Михаил II Асен (1246) България загубва цяла Македония и всички земи на юг и изток от Марица.

[17] Българското господство над Добруджа изчисляваме от 679 г., която се счита за начало на българската държава, макар че Аспарух се е настанил в северната ѝ част няколко години по-рано. Към българския период отнасяме естествено и времето, през което Добруджа се намирала под властта на князете от династията на Балика.

[18] При предположението, че тия две области са влезли в състава на българската държава към началото на Тервеловото царуване. Горната цифра е дадена, като са приспаднати годините, когато през епохата на Второто ни царство Тимошко и Видинско били владени от маджарите.

[19] Завладяването на Софийската област от българите отнасяме към 812 г., а не към 809 г., когато след превземането на София Крум се оттеглил от тоя град. В пределите на Второто ни царство той навярно минал към 1193—1194 г.

[20] Между завоя на Тунджа и Бургаския залив, но без самото крайбрежие. Изхождаме при това от възгледа, че тая област, която Тервел получил от Юстиниана II в 705 г., била отново завладяна от византийците още при първия поход на Константина V в 756 г., след което българската власт над нея трайно се установила едва след поражението на Никифора в 811 г.

в Моравско . . . . . .285 години[21]
във Велбъждско . . . . . .238 години[22]
в Пловдивска Тракия . . . . . .222 години
в Родопска област . . . . . .113 години[23]
в Македония . . . . . .221 години[24]
в Черноморското крайбрежие около Бургаския залив . . . . . .138 години[25]
в Албания . . . . . .130 години[26]
в Одринско . . . . . .284 години[27]

[21] Неговата северна част, Браничевската област, за пръв път ще да е била заета от Крума към 805 г. През периода на Второто ни царство тя влязла в българските държавни предели към 1203 г. След смъртта на Ив. Асеня II тя била завладяна от маджарите, които с прекъсвания оставали нейни господари около двадесет години. През последното десетилетие на XIII в. тя била завинаги загубена за българите: завземат я сърбите. Земите около Ниш останали по-дълго време в пределите на българската държава — около 340 години. Под сръбска власт паднал Ниш навярно след Велбъждската битка, 1330 г. Срещу всичко това северната част на Моравско била владяна от сърбите само 165 години (1294—1459), когато пък Ниш се намирал под властта им едва 102 г. (от 1189 до 1191 г. и от 1330 до 1430 г.)

[22] Завладяно заедно с Македония по времето на Пресияна. През епохата на Второто ни царство присъединено навярно към 1194 г., когато ще е било зато и Софийско. Загубено в 1246 г., когато Ив. Ватаци го завладял с цяла отсамвардарска Македония. Опитите на Михаил Асеня в 1254 г. и на Константин Асеня в 1273 г. да го възвърнат останали несполучливи.

[23] Дадената цифра представлява времето, когато българите са владеели по-голямата част от Родопите, тъй като техните източни окрайнини към Долна Арда и южните им склонове към Западна Тракия обикновено оставали византийски. Изцяло заедно със споменатите си дялове Родопите били под българска власт не повече от три десетилетия: може би при Крума (812—814) и при Симеона (917—927), а също тъй и при Ив. Асеня II (1230—1246). Северните и западни дялове на Родопите срещу това били владени от българите около 220 години.

[24] В тая цифра са включени периодите, когато българите владеели по-голямата част от македонските земи.

[25] Данните, с които разполагаме по тая точка, са неясни. Някои считат напр., че Месемврия, след като била завладяна от Крума, останала в границите на българската държава чак до края на Преславското царство. Това е твърде съмнително: след Крума българите едва ли са я задържали. Известия от времето на Петра навеждат също тъй на заключението, че Месемврия ще да е била византийска и при неговото царуване. Навярно отстъпена била тя на византийците при мира в 927 г.

[26] Тук е взето предвид само времето от Симеона (904) до края на Западното българско царство (1018) и това от битката при Клокотница до възшествието на Мих. Асеня (1230—1246), когато (с изключение на гр. Драч и една малка област около него) при Симеона в границите на българската държава лежала *цяла Албания*. Иначе над значителна част албански земи, на югозапад и запад от Охридското и Преспанското езеро, се е разпростряла българската власт още по времето на Пресияна. Като се вземе в съображение и тоя период, българите са владеели Албания близо 200 години.

[27] Само по времето на Крума (813—814), на Симеона (917—927), на Калояна (1205—1206) и на Ив. Асеня и Коломана I (1230—1246).

в Беломорска Тракия (Одринско и Гюмюрджинско) . 27 години[28]
в Източна Македония (Серско-Драмската област) . . 27 години[29]

От горното се вижда, че Добруджа и Мизия са били постоянна съставна част на българската държава. Вън от нея оставали те само няколко години през времето на Западното българско царство. Срещу това на най-големи колебания била изложена и най-нетрайна била българската власт в Южна Тракия, в Родопската област и в земите около Бургаския залив. Тия покрайнини оставали извън държавните ни граници и тогава, когато тия последните се простирали далеко на югозапад в Македония и Албания. Ето защо дори в епохите на най-голямото могъщество на българската държава нейната граница с Византия е представяла дъга, отворена на югоизток. Държавната територия се е състояла от земи, разтегнати в широкото пространство от Дунавските устия до Пинд и Адриатика. Извън нея обикновено оставали равнините на балканския изток. Откъм тая страна нейните очертания следвали изобщо посоката на планинските вериги — Западните Родопи, Пирин, Беласица и планините на север и запад от Солунската низина, които отделят вътрешна Македония от Беломорската низина. Най-характерни в това отношение се явяват границите на Самуиловска България през периода 976—1002 г.

След като вече знаем, че във вековната борба със своя южен съсед българите трябваше да дирят опора в планините, тия териториални очертания се явяваха и единствено възможни: българската държава можеше да се крепи по-трайно само в земи, природно защитени откъм посоката, гдето опасността за нея бе постоянна и най-голяма. Ако Родопите, общо взето, оставаха извън линията на тая отбрана, а следователно и извън държавните ни граници, това се дължеше на изолираното географско положение на тия планини. Сами по себе си те даваха отлични условия за защита и ние видяхме как на тях не само еднаж разчитаха стремежите към независимост в българския юг. Но и това е най-характерно в случая, тия стремежи, както бе и при Иванка и при Слава, се подемаха отделно от държавнообединителните усилия сред народа ни, а донегде и против тях. Издадени твърде много на югоизток всред равнините на Тракия, гдето всички предимства бяха на страната на противника, Родопите се явяваха откъснати от блока на земите, върху които можеше да се крепи средновековната ни държава. Именно това

[28] По времето на Симеона, от 917 г. (битката при Ахело) до 927 г.; след това — на Калояна, след Одринската битка (1205—1206) и на Ив. Асеня и Коломана I, от битката при Клокотница до възшествието на Михаил Асеня (1230—1246).

[29] През същите периоди, когато българите владеели и Беломорска Тракия.

обстоятелство ги правеше област, особено годна за сепаратистични движения, каквито бяха тия на споменатите двама български велможи. Самото българско население в тая планинска земя при невъзможността да я види прибрана трайно в пределите на общонародната държава с готовност даваше подкрепата си за всеки почин, който обещаваше да го отърве от игото на чужденците. Не току-тъй, едва-що цариградското правителство беше свършило с Иванка, все тук избухва ново въстание, начело на което се издига един византийски първенец — началникът на Смолянската област (Западните Родопи с покрайнината около Места). И не е случаен фактът, гдето все в същите земи век и половина по-късно изниква княжеството на Момчила.

Отделени от основните територии на българската държава чрез широката низина на Марица, принадлежността на Родопите към българското държавно цяло зависеше от владението на Северна Тракия. А както видяхме, именно в последната област българската власт бе изложена на чести колебания. И винаги, колчем българите загубваха Пловдивската равнина, или когато положението им в нея ставаше несигурно, опасността се надвесваше и над Родопите. Но в такива случаи те не можеха да очакват непосредствена закрила от войските на българския цар; съдбата на тая планинска покрайнина се решаваше в битките из околните полета. Свършваха ли въоръжените сблъсквания там неуспешно за българите, Родопите се озоваваха в положението на блокирана твърдина, чиято защита бе предопределена само на жителите ѝ. Ние вече знаем, че тъй бе по времето на Михаил Асеня, когато войските на Теодора Ласкарис настъпваха в Родопската област едновременно от север и откъм юг. Наистина суровите планинци не посрещаха с преведени глави завоевателя. Но оставена единствено на техните сили, широката родопска земя не можеше да се брани и безкрайно дълго. Тъй като не е в състояние да предотврати падането си и никоя крепост, останала сама сред завоювана от неприятел земя.

Но планините, които очертаваха българската държавна граница на юг, колкото и умело да бяха използувани за отбраната ѝ, *сами по себе си* не бяха в състояние да осигурят трайността на българското владение в заградените от тях земи. С по-големи или помалки прекъсвания Македония цели триста години оставаше извън териториите на средновековна България, а с изключение на времето от Калояна до Михаил Асеня (1201—1246) под чужда власт се намираха македонските земи през цялата епоха на Търновското царство. Балканът също тъй не помогна да бъде запазена Дунавска България в пределите на Охридското царство. Освободена от Самуила, тя бе завладяна от византийците рано преди то да бъде

унищожено. Достатъчен е един бегъл поглед върху живота на средновековната ни държава, за да се забележи колко бе нестабилна тя в териториално отношение. За истинско развитие — „същественото в което е постепенният териториален ръст и осигуряването на еднаж направените придобивки" — тук може да се говори само през IX в. През всичкото останало време българската власт над много провинции се оказваше несигурна и нетрайна: бързо подчинявани, те също тъй бързо биваха и загубвани.

Причините на тая териториална нестабилност могат да се търсят в много посоки. Преди всичко тя произтичаше от нееднаквото и непостоянно съотношение на сили между нас и Византия. В различни времена то бе различно. Както вече нееднаж бе изтъкнато, ние българите мъчно можехме да се мерим с нея. Но когато тя преживяваше години на упадък или пък когато за нас започваха периоди на подем, промяната не закъсняваше да се отрази и върху владението на земите, за които двете страни тук в полуострова спореха — нашите държавни граници тогава се спущаха далеко на юг. И оставаха там, докато обикновеното съотношение на сили помежду нас и империята не бъдеше отново възстановено.

Липсата на постоянство в териториалния състав на средновековната българска държава се дължеше по-нататък и на колебанията в целия ни вътрешен живот. За тия колебания, техните причини и последици, между които може би най-незначителната беше променливостта на държавното владение, ние ще има да говорим във връзка с други въпроси. Независимо обаче от всички тия условия и фактори, чието влияние бе в една или друга степен косвено и преходно, съществуваше и друг *особен* фактор — географският. И неговото въздействие тук бе колкото непосредствено, толкова и трайно. Териториалната нестабилност на българската държава през средните векове се дължеше главно и преди всичко на крайно неблагоприятното ѝ положение. Нейните първоначални граници наистина осигуряваха запазването ѝ в Мизия — областта, гдето тя първоначално възникна. Но тъкмо тия естествено укрепени граници ѝ пречеха да излезе от тях и се превърне в едно по-широко политическо цяло. Балканът, който я закриляше, се превръщаше в първата спънка за нейното разширение. Земите, към които това разширение, следвайки посоките на най-малката съпротива, можеше да бъде осъществявано, не образуваха с нейната първоначална територия сключено географско единство. С присъединението им българската държава се превръщаше в една безформена и прекомерно разтегната от североизток към югозапад териториална маса, без естествен център и без необходимата връзка между отделните ѝ съставни части. Следователно независимо от всички други противодействия

които имаше да преодолява, за да постигне и поддържа териториалната си цялост, средновековна България трябваше да се бори и срещу особености, създадени от самата природа.

Единствената област, която заемаше централно положение спроти тъй разхвърлените български земи и при тогавашните условия можеше да ги спои в едно териториално цяло, бе Одринска Тракия. По-близко или по-далеко от нея, разположени радиално около ѝ, лежаха и Мизия, и Софийската област с Моравско, и Родопските покрайнини с вътрешна Македония зад тях. При дадената историческа обстановка само там в Балканския югоизток можеше да се намира и естественият политически център на средновековната българска държава. Но непосредствената близост на Цариград, а оттук и беззащитното положение на Тракия спрямо него изключваше за българите всяка възможност да се задържат тъкмо в тая земя. Ако там негде между Босфора и низините от Долна Марица, от Черно море до Мраморно или до Егея природата бе създала една непрекъсната верига от планини, политическата съдба на средновековна България, а с това и съдбата на полуострова може би щяха да бъдат съвсем други. Както това бе на север, при Балканa, българите може би биха се опрели и на тая естествена преграда, за да възпират всяко настъпление на изток. Но такъв заслон тука липсваше. Тракия се разстилаше до самите стени на Цариград и можеше да принадлежи само на тогова, който заповядваше в него. Немислимо бе обаче българите да останат господари на босфорската столица. Тя можеше да бъде сериозно заплашвана само от неприятел, който владееше моретата, а за средновековна България те винаги оставаха недостъпни, толкова поради нейното географско положение, колкото и поради характера на нейното стопанство. Откъм сушата пък за средновековното въоръжение и военна техника Цариград беше неуязвим и всички усилия срещу му можеха да имат тук само един резултат — пълното изтощение и разбитване на неприятеля. Не е случаен фактът, гдето упадъкът на Преславското царство настъпи след времето, когато Симеон поиска да овладее приказния босфорски град. А същата съдба подготвяха подобни опити не само за нас. От нея бе сполетяна някога и могъщата аварска империя, чието неудържимо падение започна от голямата несполучлива обсада на Цариград в 626 г. Арабите не бяха по-щастливи. След всяка тяхна голяма експедиция срещу столицата на източното християнство в халифата започваха сътресения и депресии, които с мъка биваха изживявани.

Но ако дори стечението на особени благоприятни обстоятелства би помогнало на българите да сложат ръка над Цариград, с това проблемата за стабилитета и външната сигурност на държа-

вата им не само не би намерила разрешението си, но би станала още по-сложна и неразрешима. Защото без да се гледа на това, че световният град на Босфора би се превърнал за българите в извор на неизлечимо разложение — владението му би представяло за тях и непоносимо бреме. Над Цариград можеше да господарува при тогавашните условия само тоя, комуто принадлежеше Мала Азия. Византия го загуби, а заедно с това изчезна и самата тя само след като османските турци бяха я изтласкали всецяло из азиатските земи. В тия земи обаче ние не можехме да се настаним. Ние имахме държавни владетели, които не виждаха несъразмерността между своите честолюбиви мечти и известни, исторически обусловени възможности. Но никой български цар и не бе помислял, че може да хвърли силите на своя народ в завоевания към Азия.

През епохата, когато средновековна България обхващаше в Балканския полуостров само земите северно от Хемус — от Дунавските устия до Тимок или до Морава, нейните територии можеха да бъдат защищавани от Източна Мизия. Оттука българите бяха в състояние еднакво лесно и бързо да посрещнат и варварите, които от понтийските степи Византия хвърляше срещу им, и експедициите, които изпращаше към черноморските брегове, и тия, които насочваше към проходите на Източния Хемус. Ние знаем, че през цялата епоха, в която се формираше и крепнеше Първото ни царство, пък и по-късно единствено от тия посоки идеха за него всички външни опасности. Поради това не бе съвсем случаен фактът, че когато Плиска изпълни ролята си като столица на българските езически ханове, новото държавно средище бе установено все в същата област. Преслав беше възелът на най-важните тогавашни проходи на Източна Стара планина. Тяхното значение се дължеше не само на това, че през най-ниските части на планината водеха направо в областта, която образуваше първоначалната ядка на българската държава, но и защото пътищата през тях бяха най-късото разстояние между Балкана, главната защитна линия на българите, и Одринско, гдето Византия събираше войските си за походи срещу България.

Но Плиска и Преслав можеха да отговарят на назначението си като политически и военни центрове на българската държава само докато тая последната не бе минала в настъпление към югозапад. Когато тя едно след друго обхвана Родопските покрайнини, земите около Витоша и Морава, а подир това и Македония, положението коренно бе променено. От Източна Мизия бе вече невъзможно да се брани Българският югозапад. Разстоянието от Преслав до Средец по права линия е еднакво с това от Одрин до Средец. Но поради различния географски строеж на земите северно и южно

от Хемус от Одрин през равнината на Марица византийските войски можеха в тогавашно време да се явят в Софийското поле, а оттам и в Моравско много по-лесно и по-бързо, отколкото българите от Преслав през набраздените с напречни долини планински окрайнини на Мизия и през Западния Балкан. А стигнали еднаж тук, армиите на империята вече разделяха на две българската държавна територия, като откъсваха от северните ѝ земи областите към Струма и Вардара.

Още по-големи бяха в това отношение предимствата на Византия при действията ѝ направо срещу Македония, гдето Солун ѝ служеше като незаменима опора. За да привлече от изток и събере тук около него необходимите военни сили, тя с еднакво удобство можеше да използува и водния път по Егея, и стария военен друм през Западна Тракия. И двата тия пътища, особено първият, бяха не само неуязвими за българите, но и недостъпни за наблюдението им, а от Солун или даже от Серес на византийците бе възможно да се озоват в сърцето на македонските български владения, преди още вестта за неприятелското нашествие да стигне до столицата на царството в Плиска или Преслав. Господар на Одринска Тракия и Егейско море, империята можеше свободно да действува и по радиални вътрешни линии да се явява със събрани сили и неочаквано за българите срещу всеки пункт на тяхната територия. От това гледище положението на Търново като държавен център не бе поблагоприятно. Чрез Западна Стара планина и разхвърлените планински вериги на запад от нея Търново, също като Плиска и Преслав, в географско отношение е отделено от Софийската област, Моравско и Македония. При тогавашните условия от бреговете на Янтра тия земи мъчно можеха да бъдат пазени. В сравнение с предшествениците си столицата на Второто българско царство имаше единственото предимство, че представяше естествена крепост, която сама по себе си би могла да бъде защитавана от значителни средства. Но срещу това предимство тя имаше големия недостатък, че лежеше много настрана от източните балкански проходи, през които империята обикновено насочваше експедициите си срещу Дунавска България; от Търново отбраната на тия проходи бе задача, не тъй лесно разрешима. Поради това не е чудно, че докато през епохата на Първото ни царство византийците нито еднаж не успяха да достигнат Подунавието, през периода на Второто те на няколко пъти се явяваха тук, заплашвайки независимото ни съществуване[30].

[30] Такива бяха случаите в 1186 г., когато императорът Исак Ангел нахлул в Дунавска България и принудил Петра и Асеня да се спасяват при куманите; в

Свръх всичко друго, само заслонено зад високата Средна Стара планина с нейните пространни разклонения, дълги и тесни долини, Търново не даваше и онця удобства за настъпателни действия на юг, с каквито разполагаха царете на Плиска и Преслав. Градът на Асеневци можеше да изпълнява службата на един провинциален център, главен град на областта между Дунава и Балкана, но нему липсваха всички естествени условия, за да бъде столица на една държава, която се стремеше да обгърне в своите граници тракийския и македонския юг. Именно това обстоятелство трябва да се има предвид, когато искаме да си обясним защо през 3/4 от времето на своето съществуване Търновското царство бе ограничено само в земите северно от Хемус.

Но от далечните югозападни части на българските земи бе още по-малко възможно да се брани нейното политическо единство. Пресечена по всички посоки с планини, Македония се разпада на много затворени в себе си, а в някои случаи и труднодостъпни една от друга области. Поради това и при тогавашните неразвити съобщителни средства тя бе може би пригодна, за да вирeят в нея отделни дребни образувания, но не можеше да послужи за ядка на едно по-обширно териториално цяло. Специално за българите Македония не бе в състояние да изиграе подобна роля и поради други обстоятелства и причини. Преди всичко българската власт в Македония почти никога не смогна да се разпростре до естествените географски граници на тая област, които на юг се чертаят от браговете на Егея. Над онця побрежия там Византия беше постоянен владетел. Солун оставаше извън държавните ни предели. Поради това откъм юг и югоизток Македония лежеше открита за византийското нашествие. От друга страна, макар и предимно планинска земя, нейните планини не образуват навсякъде сключени планински вериги. Ниски долини и широки полета отварят на някои места лесен достъп към нейните вътрешни области. За да проникнат в тях, византийците можеха да използуват долините на Струма и Вардара или равнините към Воден и Лерин. Здравата едновременна охрана на един тъй широк и разпокъсан фронт, а оттук и защитата на Македония там се явяваше невъзможна. Ала освен това недостатъчно защитена бе Македония и откъм запад и север. Побрежието на Адриатика, особено през първата половина на средновековието, си оставаше под твърдата власт на империята. Оттам през Албания, а също тъй и откъм север през Тракия, Софийско или Моравско, както бе случаят еднаж по времето на Самуила в 1002 г., нейните войски можеха да стигнат в земите около Охрид или Скопие.

Ако тъй неизгодно бе положението на Македония, когато въпросът бе да се брани тя сама като средище и опора на българската държава, работата ставаше още по-сложна и тежка, когато наред с това от Македония трябваше да се ръководи отбраната и на останалите български земи, от които я отделят с цяла редица планини. Същите природни особености следователно, които обричаха на несигурност българското владение на Македония тогава, когато държавното ни средище лежеше в Мизия, правеха още по-трудна задачата да се задържи в държавните ни предели мизийският север тогава, когато политическият център на средновековна България се намираше в македонските земи. Ако от Търново, Плиска или Преслав бе мъчно да се брани Охрид, много по-трудно бе защитата на Преслав, Плиска и Търново да бъде напътвана от браговете на Охридското или Преспанското езеро. Преди всичко защото — лишена от естествена закрила, каквато представяше Балканът за Мизия, — Охридска България трябваше да се грижи, на първо място, за сигурността на земите около своето политическо средище.

Едничкото време, когато средището на българската държава лежеше в македонските земи, бе времето на Самуила. Ала тъкмо трагичната съдба и късият живот на Самуиловска България въпреки героизма на нейните представители показаха не само колко невъзможно бе трайно обединение на българските земи около един македонски център, но и колко недълготрайно можеше да бъде съществуването на българската държава в тесните граници на самата Македония. Северна Тракия и Родопите останаха винаги извън пределите на Охридското царство. Мизия, включена в неговите граници през първите години от съществуването му, бе областта, която то най-рано загуби. Още при първата експедиция на Василия II срещу и нейната източна половина с Плиска и Преслав падна под византийска власт. Две години по-късно същата участ постигна и нейната западна окрайнина с Видин. Нито при един от тия случаи Самуил не бе в състояние да довтаса навреме и пресрещне неприятеля на позиции, отгдето настъплението му би могло да бъде спряно. Балканът, който по-рано, пък и по-късно пазеше Мизия, сега можеше да бъде прехвърлен от византийците, преди още в Охрид и Преспа да са узнали, че византийските войски се намират пред неговите проходи. Тогава, за да се притече на помощ на връхлетяната дунавска земя, българският цар трябваше да поеме пъти-

1197 г., когато обсадил Ловеч и заставил българите да искат мир; в 1190 г., когато от Месемврия през Източна Стара планина нахълтал в Източна България и оттам достигнал Търново. През втората половина на XIII в. имаме известия за друга експедиция на византийски войски през Балкана. Императорският пълководец Михаил Глава превзел тогава редица български градове по северните склонове на Хемус и при Дунава.

щата през широката планинска област, да мине Балкана и да дири неприятеля в равнините на север, гдето военното щастие мъчно можеше да бъде благосклонно към българите.

Докато центърът на българската държава лежеше отвъд Балкана, в борбите ѝ срещу Византия по други, далечни военни театри можеше да се решава въпросът за владението на полуострова, можеше най-малко да зависи политическата участ на една или друга българска покрайнина, а следователно и териториалният състав на средновековната ни държава, но не и съществуването ѝ. А затвърдена тук, при Хемус, тя бе в състояние да влияе върху съдбините и на останалите български земи, между другите и на Македония. За да възпрат византийското настъпление срещу последната, българите от север разполагаха с едно, обикновено доста ефикасно средство: нападение над Тракия към Одрин и Цариград. Пред опасността да видят тракийските си провинции изложени на българското нашествие, византийците невсякога се решаваха на завоевателни действия в Македония.

Съвсем различното геополитично значение на Мизия и Македония, двете тъй отдалечени едно от друго огнища на българската държавност, изпъкна още по-ясно, когато се съпоставят някои познати събития из нашето минало.

През течение на цялата си история средновековна България на два пъти видя борбите ѝ с нейния южен съсед да вземат характер, съдбоносен за нейното съществуване. Пръв път това бе по времето на Константина V Копроним, през втората половина на VIII в., и по-нататък в началото на XI в., при Василия II. И двамата тия императори бяха еднакво проникнати от желанието да сложат край на българската държава, и двамата бяха даровити пълководци, еднакво неуморими и безогледни в подбора на средствата, които биха могли да ги доведат до еднаж поставената цел. Общо погледнато, в VIII в. българската държава представяше за тогавашните византийци противник доста малоценен: незавършила още детския период на съществуването си, тя вътрешно бе още неуредена, а по територия и население различието между нея и империята бе несъизмеримо. В това отношение условията за Охридското царство бяха далеч по-благоприятни: неговите владения обхващаха поголямата част от Балканския полуостров, то имаше при това зад себе си значително историческо наследство, а в сравнение с ефимерните ханове на Плиска от VIII в. несъмнено по-богато одарена бе и личността на Самуила. Защо въпреки всичко това България през VIII в. излезе читава из отсъдените ѝ изпитания, а в XI в. тя падна под ударите на своя противник? Защото след като държавното ѝ средище бе пренесено в Македония, ней вече липсваше една

естествено крепка позиция, от която би могла да брани останките на своята независимост: българската територия сега бе достъпна за нападение от всички страни и следователно незащитима.

Съответно на все по-голямата светлина, която бъдещето ще има да внася в историята на Охридското царство, ще расте и почудата от неуморимата енергия на Самуила, който, за да закръгли неговите граници или да отбие надвисналите над него опасности, се хвърляше с войските си на всички посоки: към Средец и Одрин, към Далмация и Тесалия, към Албания и Солун, към Скопие и Беласица. Никое политическо цяло, принудено да се крепи с тъй големи усилия, не би могло дълго да изтрае. И удивително е не това, че Самуиловска България накрай падна, но обратното: че въпреки своето неблагоприятно положение, което ѝ предреши нейната съдба, тя все пак бе способна тъй продължително да се бори и че след всяка несполука намираше у себе си сили, за да се навдигне и с още по-голяма стремителност да брани съществуването си.

В тая неравна борба тя изчерпа всички свои възможности и средства. Заради нея бе пожертвуван и стегнатият централизъм — основа на старобългарския държавен строй. Днес обикновено се вярва, че административната и военната децентрализация на Самуиловска България е представяла отстъпка, направена на древнославянските политически начала, които в българо-македонския югозапад са били много по-силни, отколкото в придунавския север. В тоя възглед, построен върху теоретически догадки, изглежда, че последицата е счетена за причина. Действителността навярно е била малко по-друга. Децентрализацията на Охридското царство се дължеше на невъзможността за централната власт при дадения териториален състав на държавата и неблагоприятното ѝ географско положение да направлява непосредствено живота в отделните провинции и да бди върху военната им защита. Именно поради това тая задача е била възложена на провинциалните наместници. За да могат по-успешно да я изпълняват обаче, необходимо е било да им бъдат предоставени права, каквито навярно не са имали областните управители и войводи на старото царство. Но тоя нов ред, единствено на който държавата можеше при дадените условия да се опре, разслабваше още повече връзката между отделните ѝ провинции. А тая връзка поради вече изтъкнатите географски особености и без това мъчно можеше да бъде поддържана. Така централната власт се оказваше лишена от възможността да разполага при случай на нужда с всички отбранителни средства на държавата: участта на последната бе вложена не в ръцете на нейните върховни представители, а в тия на провинциалните войводи и наместници. Не всички те обаче се явяваха дорасли до отредената им, пълна с

отговорности роля, както и не всички имаха дарбите или пламенното родолюбие на един Драгшан, Ивац и Кракра.

В сравнение с Мизия неблагоприятното геополитично положение на Македония като средище на усилията за образуване и съхранение на средновековната българска държава изпъква още по-ясно от други събития из нашата история.

През XI в. в Македония плamват две въстания — едното под началството на Самуиловия внук Петър Делян в 1040 г., и другото, начело със скопския български болярин Георги Войтех в 1072 г. И в двата случая под въстаническите знамена бе се стекло цялото население на македонските земи. Византийската власт тука бе бързо пометена, а в 1041 г. дружините на Деляна шумяха под стените на самия Солун: тогавашният византийски император Михаил IV, когото въстанието бе заварило в тоя град, трябваше бързо да го напусне и по море да бяга към столицата си. Въпреки всичко това Византия успя в късо време да удави в кръв борбата за независимост и да възстанови напълно господството си над въсталите земи.

След повече от век избухва ново въстание — тоя път в областта зад Хемус. Неговите водачи Петър и Асен отначало поне далеч не разполагаха със средствата на своите предшественици в Македония. По тая причина и първоначалният размах на движението им бе много по-ограничен. При все това то свърши с възобновяването на българската държава — Търновското царство. На мизийския север следователно и сега се удаде да извърши онова, което бе се оказало непостижимо за македонския югозапад. Где лежеше предимството на единия над другия?

Безспорно по времето на Асеневското въстание Византия се намираше в пълен упадък. Но не по-добро бе нейното състояние и към средата на XI в., когато безпринципността в управлението и разхищаването на държавните ѝ средства бяха стигнали невиждани дотогава размери, а нейните военни сили бяха всецяло занемарени. При това една година преди въстанието на Войтеха тя бе сполетяна от военна катастрофа, равна на която по значение и последици тя не познаваше от времето на Великото преселение на народите. Сега в Мала Азия бяха се явили селджукските турци и след една съкрушителна победа над византийското оръжие под тяхна власт бе паднала почти цяла Мала Азия. Едновременно с това империята бе загубила и последните си владения в Южна Италия, гдето господството ѝ бе траело цели шест века. Нещастният край на въстанията в 1040 и 1072 г. се дължеше следователно не на зле избрани моменти за тях, също както и щастливият край на Асеневското въстание не може да се обясни само с благоприятните за

него външни условия и тежкото положение за тогавашна Византия. Още по-неоснователно обаче би било да се дири тайната на тоя успех в някакви особени качества на мизийските българи. По духовна сила и издръжливост тия последните тогава стояха много по-назад от сънародниците си от времето на Деляна и Войтеха. Там в земите около Морава, Вардара и Охрид българският елемент представяше тогава маса, много по-компактна и вътрешно здрава, отколкото по времето на Асеневци, и Подунавието, гдето в продължение на век и половина преди това (1048—1185) бяха вилнели печенеги, узи и кумани, чиито отломъци или останки продължаваха да живеят в запустелите полета на Мизия. Най-сетне по времето на Деляна и Войтеха там при Беласица, Бабуна и Охрид, които само няколко десетилетия по-рано бяха свидетели на кървавата Самуилова епопея, българското национално съзнание бе несъмнено по-ведро и по-живи се пазеха спомените на българската държавна независимост, отколкото тук при Хемус и бреговете на Дунава, цели два века след като Цимисхий заедно с короната на преславските царе бе отвел като пленници в Цариград двамата недостойни внуци на Симеона. Нали тъкмо поради това, докато делото на Деляна и Войтеха бе поето без колебание и със стихиен ентусиазъм от македонските българи, Петър и Асен, за да събудят заспалата народна съвест у българите зад Хемус и ги поведат след себе си, трябваше да повикат на помощ религиозното им суеверие и чрез съчинени легенди да представят св. Димитрия Солунски като закрилник на освободителната борба?

При все това, предоставени на собствените си сили, северните българи едва ли биха могли да завършат успешно тая борба. Решаваща роля за създаването на Търновското царство изиграха куманите. Верни съюзници на Асеневци, тяхната помощ бе от особено значение в случаите, когато съпротивата на въсталите българи се огъваше под военния натиск на империята. Тъй бе напр. през лятото на 1186 г., когато Исак Ангел бе нахлул с войските си в Дунавска България, а Асен и Петър трябваше да дирят спасение зад Дунава. Куманските подкрепления, с които те се върнаха тогава, им дадоха възможност да подновят освободителното движение. От такава помощ бяха лишени водачите на националноосвободителните движения в Македония. Но това обстоятелство, колкото и значително, едва ли може да обясни различието в резултатите тук и там. Защото, общо взето, и с изключение на споменатия случай в 1186 г., Асеневци използуваха куманите не за отбраната на освободената територия зад Хемус, а при настъпателните си действия на юг, когато от игото на чужденците трябваше да се изтръгват други български земи. Както през това време, тъй и по-

късно, през целия период, докато Търновското царство съществуваше, защитата на областта, в която изникна то, бе и си остана дело на българите. А щом като всичко това бе тъй, то значеше, че при условията, сред които нашият народ имаше да живее и се бори само за съществуването си, съзнанието и жертвоготовността му или суровата енергия и издръжливост, вложени в него, не бяха достатъчни, за да може да бъде извикана на живот българската държава и да бъде крепено нейното съществуване. С империята, чиито извори на сили и средства бяха тъй изобилни, ние не бяхме в състояние да се мерим, разчитайки само на себе си. Нужна ни бе и друга опора вън от нас. Там на север подобна опора българите намериха в Балкана. И само липсата на един щит за македонската земя бе причината, загдето въпреки всичко из нея не можеше нито да изникне българската държава, нито пък да бъде спасена тя, когато съдбата издигаше над нея немилостивата си ръка. Лишена от естествените условия, за да поеме ролята на земя, от която би могло да се организира и поддържа политическото единство на цялото българско отечество, Македония все поради същите непреодолими особености не можеше да бъде и трайно запазена в състава на средновековната ни държава тогава, когато центърът на последната лежеше другаде. Превратностите в политическата съдба на македонските земи зачестиха особено през втората половина на средновековието, когато тук се явиха норманите от Южна Италия, а подир тях латинците от Цариград, никейците и епирците от изток — югозапад и когато най-сетне започна сръбското държавно разширение на север. Попаднала в средата на тъй много чужди и враждебни една на друга сили, тя се превърна в постоянна стръв за техните апетити и готова плячка на всеки ефимерен победител.

Измежду териториите, населени в миналото с българи, средищно положение заемаше днешната Югозападна България, по-точно Софийската област. Разположена в самия път на Балканския полуостров, тя представяше географски възел, в който се съединяват далечните една от друга покрайнини — към Дунава и Вардара, към Морава и Марица. И ако разрешението на проблемата за трайното държавно обединение на всички български земи би зависело само от наличността на един географски център, тая проблема би била лесно разрешима. За нещастие за това нужни бяха още цял ред други съществени условия, които тук напълно липсваха. Спрямо земите около Витоша всички останали български покрайнини представяха от себе си области, в географско отношение съвсем откъснати и затворени в себе си. Между Софийско и Мизийско Подунавие се издига широко разстланата Западна Стара планина, в миналото лишена от всякакви удобни проходи. Балканът затваря

дунавските земи откъм Софийско много по-пълно, отколкото към Тракия, гдето лежат ниските източни проходи на планината. От Тракия към Витошката област се отделя чрез широката маса на Ихтиманска Средна гора, през която в първата половина на средновековието водеше един-единствен сносен път — тоя през Траяновите врата. А в същото време самата Северна Тракия лежи съвсем отворена на югоизток към Одринско, отгдето опасността за средновековна България бе най-постоянна и най-голяма. Най-сетне от Македония и Моравско Софийската област е отделена чрез редица напластени една зад друга планини, през ония времена много повече лишени от пътища, отколкото днес. Следователно въпреки централното положение на Средецката област всред останалите български земи достъпът от нея към тях се оказваше по-мъчен, отколкото бе той за чужденците, наши съседи, от териториите, които те владееха. От Одрин, Серес или Солун настъплението на византийците към Македония, Северна Тракия или Мизия нямаше да преодолява толкова и тъй големи естествени препятствия, с каквито би имали да се справят българите, ако трябваше да бранят тия свои покрайнини от Средец. За маджарите, както и за сърбите, Моравско и Браничевско бяха също тъй много по-открити и лесно достижими, отколкото за нас, когато от околностите на Витоша трябваше да пазим ония краища. Така въпреки положението си на географско средище днешната Югозападна България даваше твърде малко обективни възможности, за да се поддържа от нея политическото единство на останалите български земи и сигурността на държавната ни власт над тях. В това отношение Мизия, а донегде и Македония разполагаха с по-големи предимства. Защото, докато от Плиска или Преслав можеше да се пази цялото Подунавие, а наред с това да се владее Югоизточната Подбалканска област, докато и от Охрид или Преспа при известни условия би могла да бъде защищавана цялата страна западно от Средния и Горния Вардар, Средец при тогавашните средства за водене на война и даденото съотношение на сили можеше да брани само своята ограничена област. Не е случаен фактът, че тоя град, който изглежда да е бил избран за столица на Западното българско царство, бива скоро изоставен от Самуила заради Воден, Преспа и Охрид тогава, когато това царство трябваше да поеме решителната борба за своето съществуване.

От изложеното досега се вижда, че над средновековния исторически живот на българския народ тежеше една корава и непреодолима съдба, която обричаше на безплодие всичките ни усилия да се утвърдим държавно в земите, които етнически ни принадлежаха и всички жертви, давани за политическото ни обединение.

Тая съдба бе определена от близкото ни съседство с Византия, която не бяхме в състояние да обезвредим. А след това обусловена бе тя от факта, гдето обитаваните от народа ни земи не представяха едно сключено териториално единство. Всяка една от тях бе географски обособена, т. е. малко или много откъсната от останалите, като в същото време повечето от тях оставаха открити и следователно лесно достъпни за въоръженото настъпление на нашите съседи. Естествена и удобно защитена граница имаше не цялото, а отделните му части една спрямо друга. По отношение към Византия, най-опасната от всички тогавашни враждебни нам политически сили, природно достатъчно защитена се явяваше само Дунавска България. Поради това единствено в нея на българската държава бе отсъдено сравнително най-дълго да съществува. Но естествено защитена бе тая българска земя само откъм юг и изток. Към север тя оставаше открита. Ето защо оттам през X в. дойде ударът, който с нашествието на Светослава сложи край на Първото ни царство. Все оттам идваха по-късно и татарите, чиито нападения разнебитиха силите на Търновското царство и улесниха задачата на османските турци, чието завоевание идеше от юг.

Но Дунавска България представяше само една от земите, в които тук на полуострова живееха българи. Поради това, с редки временни изключения, държавата ни никога не смогна да стане политическа организация на целокупния български народ. Независимо от шествековното ни всенародно робство под византийци (1018—1185) и турци (1393—1877) през по-голямата част от времето, когато средновековната държава съществуваше, масата от народа ни оставаше извън нейните предели под властта на чужденците. По тая причина, когато от средата на XIII в. южната ни политическа граница рядко слизаше от линията на Балкана и Средна гора, българите, пък и чужденците, усещайки несъобразността да зоват държавата ни България, почнаха да я наричат Загора — земя зад планината, а владетелите ѝ — царе загорски. Тъй понятието българска държава не смогна да се покрие с понятието българска земя. Големи части от българското отечество, откъснато от националната ни политическа ядка, трябваше да споделят чужди политически съдбини. Историята на българския народ поради това течеше в много случаи настрани и извън историята на българската държава.

VI. НАШАТА ПОЛИТИЧЕСКА И КУЛТУРНА СЪДБА

1. ВЪЗХОДИ И ПАДЕНИЯ

Когато човек поиска да вникне в историята на българския народ и да разбере смисъла на най-характерните явления в нея, той остава с впечатлението, че тя представя странна смесица от несъвместими крайности и противоречия. Всичко в нея изглежда неестествено и парадоксално. Постепенността, съществен белег на всяко нормално развитие, тук почти изцяло липсва; като че ли едничката неизменна черта в целия исторически живот на българите се явява отсъствието на всяко постоянство и приемственост.

Тая особеност изпъква еднакво отчетливо във всички периоди на историческото ни битие — в далечното минало, както и в ново време — и във всички области на националния ни живот. Равномерно движение не се забелязва нигде в него, липсва и трайност в постиженията. Поради това истинско *развитие* тук няма: всичко е само скокове и поврати, бързи и буйни подеми, последвани от още по-неочаквани и дълбоки падения и от периоди на пълна неподвижност и немощ.

Най-ясно изпъква това непостоянство в политическата ни съдба. Епохите на величие и могъщество в живота на средновековната българска държава не настъпват като последици от бавен и следователно естествен възход. Те идват стремително, изумяват с развърнатите в тях сили и осъществените успехи, за да завършат *винаги* със огромолясвания толкова по-неочаквани и страшни, колкото по-трескави са били предшествуващите ги подеми и по-големи достигнатите при тях висини.

Освен това тук наблюдаваме и друго, не по-малко характерно явление. Едва ли има народ, чиято история да се е повтаряла с тъй удивителна последователност, както нашата. През средните векове народът ни едно след друго създаде две свои царства. И двете пропаднаха, за да бъдат последвани от многовековно робство под чужденците. И при единия, и при другия случай обществото ни се разлагаше и държавата ни гниеше поради противоречия и недъзи, кои-

то в основата си бяха едни и същи. А още по-удивително е, че по едни и същи пътища и при еднакви с миналото болезнени явления потече животът и на Третото ни царство.

Тия паралели, а оттук и изводите, на които навеждат, стават още по-ясни, когато се проследи от най-далечно време до днес държавният живот на българския народ.

Изникнала като незначително териториално цяло — убежище на доведените от Аспаруха туранци, българската държава, както и много други варварски формации преди нея в тукашните земи, е изглеждала осъдена на ефимерно битие; обективно погледнато, нейните дни са могли да се считат за преброени. Оказва се обаче тъкмо противното: едва изминал четвърт век от появата ѝ и тя изпъква като решаващ фактор при събитията в полуострова. Известно е, че още при първия наследник на Аспаруха българите се намесват във вътрешните дела на Византия и възстановяват на престола детронирания император Юстиниан II. От тоя момент значението на младата българска държава нараства необикновено бързо. Няколко години по-късно българите нанасят в Тракия тежко поражение на арабите, които държаха в обсада Цариград, и тъй ускоряват оттеглянето им от стените на босфорската столица. Не е чудно, че наскоро след това въоръжената подкрепа на българския владетел търси един друг претендент за византийския престол: в средата на византийското общество вече се бе сложило убеждението, че успехът на всяко предприятие от тоя род зависи от поведението на повелителя зад Хемус.

При все това българската държава в даденото време още не бе изминала опасностите, които спътничат затвърдяването на всеки нов политически организъм. Те тепърва имаше да се явят. Кризата за нея настъпи, когато скиптърът на цариградските самодръжци бива поет от неуморимия и неукротим Константин V. След като бе сломила завоевателния напор на арабите, на империята сега предстоеше да възстанови властта си и на Балканския полуостров. Изпълнението на тая задача изискваше, на първо място, да бъдат смазани българите и Константин се обърна срещу им с всички средства на възроденатa византийска мощ. В тая борба на живот и на смърт българската държава обаче имаше да се справя освен със страшния натиск на своя южен съсед и с междуособици, които я раздрусваха из основи. Въпреки всичко това обаче тя не само че издържа докрай, но излезе из изпитанията прочистена, обновена и много по-крепка, отколкото бе преди. И едва приключен за нея тоя период на самоотбрана, когато тя минава в неудържимо настъпление към всички страни. Тогава при Крума българите едно след друго унищожават аварската държава, като включват в пределите

си всички нейни земи от Тиса до Днепър и Северните Карпати, завладяват на запад цялата Моравска област, проникват на югозапад към Македония, а в Тракия след редица блестящи победи над императорските армии спират до бреговете на Босфора.

Тоя възход продължава и при близките Крумови приемници, когато българските граници се разширяват към областите около Сава и Драва, а на юг обхващат почти цяла Македония. Върхът на това стихийно нараснало могъщество бива достигнат през епохата на Симеона, при когото България се издига като първа политическа сила в Източна Европа.

Но едва тоя цар слязъл в гроба и изградената с толкова усилия и жертви велика България се залюлява из основи, очаквайки удара, който би я довършил. Явяват се тогава руските дружини на Светослава и азиатските полкове на Цимисхия и тя пада пред тях безславно, почти без съпротива — прегазена, а не повалена. Пред картината на тъй настъпилата поруха човек би могъл да помисли, че един народ, който се оказал до такава степен неспособен да защити наследството на своите деди, е приключил със своята историческа мисия, обречен да прекара остатъка на своето битие под игото на чужденците. Оказва се обаче тъкмо противното, след първата изненада настъпва друга, още по-неочаквана. Още неизтекли десетина години от гибелта на Преславското царство и същите българи, които тъй малодушно бяха превили врат под ярема на чужденеца, сега се навдигат и заради независимостта си развръщат сили и проявяват жертвоготовност, които изумяват. Цели десетилетия кипи борбата им със страшния Василий II. След трагичната кончина на Самуила те не с по-малка издръжливост и себеупование продължават съпротивата си, като превръщат в поражение всеки успех на своя противник. Наглед всичко остава непроменено. Въпреки това обаче все тъй неочаквано идва моментът, когато всичко повторно се сгромолясва: българите отпущат ръце и остават да паднат мечовете, с които бяха бранили родната си земя, отварят сами вратите на крепостите, които неприятелят дотогава напразно бе се опитвал да овладее.

Известно е, че тоя преврат настъпва със смъртта на Иван Владислава. Но нима тоя цар, който бе достигнал престола чрез престъплението, а в късото си царуване не бе оставил примера нито на един подвиг — нима той въплъщаваше в себе си последните останки на българската издръжливост и сетното упование на народа ни в отчаяната борба за независимост? Истински създател на Охридското царство бе Самуил. Неговата могъща личност бе и знамето, под което тогавашните българи се бореха и мряха. И толкова крепка бе волята им да останат господари в земята си, че тая

воля не бе поколебана от смъртта на великия цар — едно нещастие което се чувствуваше двойно по-тежко, защото бе дошло след катастрофата при Беласица. Не бе разклатена тая воля и когато чрез измяна и престъпление бе погубен Гаврил-Роман, син на Самуила и негов верен сътрудник. Отгде тогава промяната, която настъпва веднага след Иван Владислава? Нали от рода на охридските царе все още оставаха мъже, като напр. Владисловавовият син Фружин, които зовяха на борба докрай? Нали освен това и мнозина от старите войводи на Самуила, презирайки всички лични изгоди, които им обещаваше примирението с чуждата власт, оставаха верни на заветите на царствения си вожд и сами със свои средства се опитаха да продължат съпротивата срещу завоевателя. От друга страна, през четиригодишния период от смъртта на Самуила до тая на Иван Владислава (1015—1018) военните сили на тогавашна България не бяха понесли що-годе чувствителен удар; ненакърнени оставаха през него и нейните материални средства. Областите, които образуваха ядката на Охридското царство, още не бяха загубени и то здраво се крепеше в земите около Витоша, Брегалница, Морава и почти цяла Задвардарска Македония. Скършен е могъл да бъде само националният дух. Коя бе причината на тоя прелом?

Може би българите бяха вече загубили вяра в своите водачи и което е най-важно — вярата в себе си, в своята способност да опазят държавната си независимост от един противник, какъвто бе тогавашна Византия? Но в такъв случай защо едва две десетилетия по-късно същите българи из земите от Дунава и Сава до Адриатика и Пинд се вдигнаха като един човек, за да се наредят под въстаническите знамена на Петър Деляна? Нали много по-малко усилия са нужни, за да се запази нещо, което все още съществува, отколкото да се възстанови то, след като е било вече всецяло загубено? И как може да се обясни тоя стихиен ръст на националното и държавно съзнание и на предизвикаката от него готовност на жертви едва ли не у едно и също поколение на един народ, което преди това бе се показало напълно примирено от робската си участ?

След като тоя първи опит за освобождение пропада, три десетилетия по-късно българите на запад отново се вдигат. И колко далечни са били полюсите, между които се е люшкало народното ни съзнание, се вижда от тоя факт: след като неотдавна при провалата на царството ни българите бяха останали глухи към зова на верните си водачи — да бранят със сетни сили държавната си независимост, сега те сами търсят човека, когото биха могли да поставят начело на освободителната си борба. Тем дори не е бил нужен вожд, в когото безусловно да вярват; достатъчно е той само да бъде лице с известно име. И тъй като не го намират в собствената си среда, те издигат един чужденец — Константина Бодин, син на сръбския княз Михаила.

Повече от век изтича, след като и това въстание бива удавено в кърви. През тоя период обаче животът ни се озовава в противоположната крайност. Все по-големи напасти се стръпват през това време върху нашата земя. На север и изток вилнеят печенеги, узи и кумани, на запад и юг — кръстоносци и нормани. Византийското иго става все по-сурово и тежко. Въпреки това народът ни почти безропотно носи бедите си. И никакъв знак не дава, от който би могло да се съди, че е способен на нов опит, за да се отърве от гнета на чужденците. Сега той вече не само че не търси водачи, след които да тръгне на нова борба. Такива избраници сами се явяват, но толкова голямо е вцепенението му, че те се виждат принудени да си послужат с изкуствени средства, за да го събудят и раздвижат. Познати са обстоятелствата, при които Петър и Асен вдигат знамето на новото въстание. За да увлекат масата след себе си и да ѝ вдъхнат вяра в сполуката на замисленото дело, не е било достатъчно да се позоват на спомените за някогашната българска държавност; не е било достатъчно да раздухат и тъмното недоволство срещу потисниците чужденци: трябвало да бъде използувано и религиозното суеверие на робите. Само тъй двамата братя смогват да ги увлекат в новата борба за национална независимост.

Още погледнато, от един народ до такава степен примирен със своята съдба, едва ли би могло да се очакват бранни подвизи. Поради това и първите стъпки на въстанието не са му предричали особен успех. Няколко месеца след избухването му изглеждало дори, че то напълно е потушено.

Но и тоя път става нещо необикновено. Въпреки несъмнените духовни и материални предимства на империята срещу въстаналите българи движението им разръща сили и взема размери, с които ней било невъзможно да се справи. След като Дунавска България бива напълно освободена и всички пристъпи на императорските армии срещу ѝ отбити, още през първото десетилетие на освободителната си борба българите минават линията на Балкана, завладяват Софийско, в Тракия техните дружини достигат Беломорието, като с натиска си повалят и пилеят всички изпращани срещу им императорски войски. Тъй едва-що родена, българската държава изстъпва като съперник на Византия на владението на полуострова. Едно след друго тогава българите на Калояна изхвърлят маджарите из Моравската област, нанасят под Одрин смъртен удар на Латинската империя, ускоряват края на Солунското латинско кралство, пресичат сръбските опити за разширение в югозападните земи, а при Иван Асеня II унищожават и Епирската империя на Тео-

дор Комнина. Само няколко години бяха нужни на тоя народ, минал в тъмно битие близо две столетия под чуждо иго, за да се превърне в необуздана и всепомитаща стихия. Животът на само едно ново поколение бе достатъчен, за да създаде той от нищо една държава, която се разпростираше почти над целия Балкански полуостров.

Друг пример на тъй гръмотевичен възход европейската история не познава. Но ако има нещо още по-удивително и необикновено от това стихийно нарасnало могъщество, то е бързината, с която се проваля. Едва изтекли пет-шест години от смъртта на Иван Асеня II и създадената от него велика България се проваля. Тя загубва три четвърти от пространните си територии и — което е още по-забележително и странно — загубва ги, без да бе загубила нито една битка за запазването им. Тъй може да рухне делото на една национална общност, вътрешно съвсем парализирана или разглобена, с пресушени източници на жизнена енергия. Но ако именно в това състояние бе изпаднал тогава българският народ непосредствено след епохата, в която бе развърнал толкова много физически и нравствени сили, на какво се дължеше то? Вече изчерпани ли бяха тия сили и какво ги бе тъй бързо изхабило?

Към втората половина на XIII в. от първа по мощ държава в полуострова Асеневска България бе вече станала последна. Обхванатa от неизлечима слабост, тя неудържимо вървеше към своя край. Отсега нататък късите периоди, през които изглеждаше, че се съвзема, представяха само моменти, в каквито всеки гаснещ организъм събира сетните си жизнени запаси и ги изразходва в напразни усилия да преодолее загнездения в него смъртен недъг. Ако това състояние продължи за нея още цял век, то бе само защото не се явяваше ударът, който щеше да доведе до неизбежната развръзка.

Навярно ще се възрази при тоя случай, че всред тогавашния европейски свят едва ли имаше народ, който би могъл да устои срещу османския натиск. Той сложи край не само на средновековна България, но и на държави, много по-стегнати, жизнени и силни. Какво чудно, че тя се събори пред него, когато същата участ постигна и всички нейни съседи?

Чудното наистина не е това, то е другото. Всички останали, чиито земи лежеха върху пътищата на турското завоевание, му оказаха дълга и ожесточена съпротива. Тя не спаси държавите им, но в нея те паднаха достойно и с чест, тъй както пада всеки народ, който скъпи своята независимост и заради нея е готов да жертвува всичко. Сърбите паднаха, след като завещаха на историята си името Косово; власите оставиха след себе си имената Ровине и Раковица; маджарите — Никопол, Белград и Мохач. Дори и албанците

създадоха епопеята на Скендер бега — Георги Кастриот. Всички тия имена ще греят винаги в миналото на ония народи, за да сочат на поколенията им на какво са били способни техните деди, когато е трябвало да бранят родината си; в тия имена лежи нравствен капитал, който никога не може да бъде изчерпан, и завети, каквито не се забравят. В тъмите, които тогава се спущаха над нашата земя и обричаха народа ни на многовековно робство, блесна ли поне едно подобно име с трагично сияние за изпълнен докрай дълг? За гърците никога не ще потъне в забрава подвигът на последния византийски император Константин XI, през чийто труп минаха ордите на Мохамед II, за да забият полумесеца на „Св. София“ в Цариград. У сърбите още по-малко ще бъде заличен споменът за княз Лазара, паднал на Косово, гробницата на средновековната им държава. Знаем ли ние как и при какви обстоятелства бе изигран последният акт от трагедията на нашето племе и где трябва да търсим гробовете на Шишмана Търновски, Срацимира Видински или на добруджанския княз Иванко — тримата сетни представители на средновековната българска държавност? Един паметник из тая епоха съдържа благочестив помен за неколцина може би български боляри, които „мъжествено се борили с безбожните турци и пролели кръвта си за православната вяра християнска“[1]. Освен имената им ние не знаем нищо повече за тях, нито пък где и при какви обстоятелства са паднали в защита на родината си. Техният пример и саможертва, също както някога и ония на неколцината верни Самуилови войводи не са били в състояние да посочат пътя към дълга на сънародниците им.

Несправедливо би било да се вини народната памет за това, гдето не е запазила никакъв що-годе ясен спомен за борбите, всред които се провали средновековната ни държава. Трайни дири оставят в съзнанието на народите само събития, които са поразили съвременниците си със своето величие и кървав блясък. Сигурно не такива са били събитията, които ни обрекоха на многовековно робство. Родено сред светкавичния блясък на бранни подвизи, Търновското царство завърши съществуването си, както Преславското, дори много по-безславно от него.

Но тая трескавост в развитието и предизвиканото от нея люшкане между крайности отличава не само някогашното ни държавно битие. Същите особености изпъкват и в целия ни тогавашен живот — материален и духовен.

Българският народ е започнал историческото си съществуване при стопански условия и битови форми, много по-примитивни. Ста-

[1] Синодик царя Борила (изд. Г. Попруженко). С., 1928, с. 99.

рото българско общество е живяло от земеделие и скотовъдство, като всяко семейство задоволявало нуждите си от онова, което само произвеждало. Макар нашите земи да лежеха на предела между тогавашния варварски Север и цивилизования Средиземноморски юг и поради това да вземаха още доста рано, през IX—X в., живо участие в международната стокообмена, капитализъм, подобен на тоя, който познаваме напр. у някои републики в средновековна Италия, у нас никога не се появи. Доколкото международната търговия засягала националното ни производство, нейното влияние винаги оставало повърхностно: то никога не поставя масата на производителите в зависимост от пазара. За богатствата, каквито напр. не бяха редки в съседната ни Византия, у нас и дума не е могло да става. Колко ограничена е била тогава ролята на паричния капитал, се вижда от простото обстоятелство, че през епохата на Първото ни царство ние не сме имали собствени монети, а през Второто такива се явяват едва по времето на Иван Асеня II. Затвореното самозадоволяващо се стопанство си оставало през течение на цялото средновековие господствуваща форма в народния ни бит.

Също тъй прост е бил и вътрешният строеж на тогавашното ни общество. Дълбоко социално разчленение в него отначало поне изглежда, че не е съществувало. Наистина още твърде рано, в текстовете из VIII—IX в., у прабългарите се споменуват боили и багаини, но нямаме никакви данни, от които би могло да се заключи, че те са заемали изключително социално положение или разполагали с особени политически привилегии, права и власт над останалото население. Още по-погрешно би било да си ги представяме като затворени в себе си групи, изключващи всякаква възможност за преход от една към друга или от отделни елементи из простата маса към тях. Боилите са били навярно влиятелни първенци на родовете, на каквито са се разпадали доведените от Аспаруха прабългари, когато пък богаините може би са представяли категория заслужили войници. Що се отнася до местните славяни, най-доброто доказателство, че съсловно деление сред тях първоначално не е съществувало, е това, гдето в езика им липсвал и терминът за означение на знатен човек. Името „болярин“ у тях е произведено от прабългарското боил. Князе наистина се споменуват у българските славяни още в епохата на преселението им в полуострова, обществено съсловие обаче тия князе не са могли да представят, тъй като са били началници на отделни независими, а понякога враждебни едно на друго племена.

С течение на времето тия първоначални отношения се променят. Постепенно възниква социално неравенство, а наред с него и съсловно разграничение. При запазените в старото българско об-

щество патриархални отношения обаче болярите в него и до първите десетилетия след покръщението си оставали наистина заможни и политически влиятелни люде, но не са разполагали нито с особено големи привилегии, нито пък са представяли съсловие, разполагащо с изключителна политическа власт.

В това отношение развитието у западните романо-германски народи представя съвсем друга картина. Под въздействието на късноримски традиции и поради редица особености на дребногерманския бит общественото разчленение там се е извършвало посилно и последиците му са били по-дълбоки. Така изниква в Западна и Средна Европа феодализмът. Неговата същност бе съсловната йерархия и съединението на земевладението, т. е. на социалната сила в политическата власт, а изразът му *пълното* господство на един слой привилегировани над масите обикновено и обезправено население.

У нас феодализмът едновременно като система на политическо господство и социално потисничество и като строй на строга съсловна йерархия никога не се създаде. Липсваше той и по-късно, когато свободното и стопански независимо селячество бе на изчезване. Тогава голяма част от земите в държавата принадлежеше на болярите, но феодали те не бяха, тъй като не разполагаха с политически права над зависимото от тях в стопанско отношение селячество. От друга страна, през епохата на Второто ни царство се явяват областни князе, разполагащи с пълна власт над подчинените им области. Но феодали те също не бяха, понеже в стопанскоправен смисъл владелци на земята в тия области те също тъй не бяха. Докато освен всичко това в романо-германския свят всевъзможните феодали представяха елементи в една стройна политическа система, почиваща на йерархията и взаимните задължения на сюзеренство и васалитет, тук във Византийско-славянския югоизток появата на областни княжества бе резултат на отстъпничество и следователно означаваше разложение на съответните държавни организми.

У нас следователно липсваха обективните исторически условия, които пораждат дълбоки социални противоречия, а оттук и остри антагонизми. При все това, докато във Византия и западноевропейските земи, гдето тия противоречия бяха по-големи, цареше пълен социален мир и едва към края на средновековието почнаха да се навдигат там движения на обществено потиснатите маси срещу привилегираните слоеве, у нас тая реакция се явява столетия порано, още през X в. Не по-малко забележително е, че още тогава това недоволство добива идеологичен израз в цяло учение — богомилството, което отричаше целия тогавашен обществен и поли-

тически строй. Въпреки това, че едва-що бяхме поели пътища, по които други отдавна вървяха, ние преди тях се озовахме в състоянието на презрели общества, гдето наслоените противоречия са тъй изострени, че отстраняването им е възможно само чрез революционни методи. Тъй духът на отрицанието и разрушението се възземаше у нас, преди да имаме що-годе исторически опит и време за положително творчество. И събираше онова, което още не бяхме успели да изградим.

Но необикновеното и странното в нашето историческо битие избиваше и в други негови области.

Покрай старата Византия ние първи измежду народите на Европейския югоизток започнахме устроен политически живот. Първи ние създадохме своя държава. В културно отношение ние стояхме по-високо от останалите си съседи, а имайки в сравнение с тях по-дълго държавно съществуване, трябвало би държавната традиция да бъде у нас по-силна, отколкото у тях. В продължение на цели векове ние бяхме господарски народ, спрямо когото те, где частично, где изцяло, представяха подчинена маса. Поради всичко това у нас най-рано се пробужда държавно и национално съзнание; следователно би трябвало това съзнание у нас да бъде по-дълбоко и по-крепко, отколкото у тях, а преживените нещастия и превратности да не изличат от паметта ни онова, което сме били и можем да бъдем. Трябвало би по-нататък като народ да чувствуваме своето превъзходство над съседите си и повече от тях да бъдем привързани към всичко, което е наше достояние и образува същественото в народността ни.

При все това действителността е съвсем друга. Пространни земи, в които някога са живели българи, днес са обитавани от чужденци. В повечето случаи това не е защото тамошното българско население е било прокудено или изтребено, а защото е било асимилирано от тия чужденци, загубило е сред тях своя език и националното си съзнание. Народ, който в продължение на векове е бил носител на култура, а при някои случаи и политически заповедник над някои от съседите си, ние днес виждаме спечелени от тях не само в държавно, ни в етническо отношение територии, които са влизали в състава на *етническата* му общност. Във Влашко, Банат, Трансилвания и Моравско простото съжителство на българите с чуждия етнически елемент е било достатъчно, за да се поддадат те на неговото влияние и загубят народността си. Как трябва да се обясни тоя факт? При общото и еднакво за всички времена и народи правило, че се топят народи, които исторически не са достатъчно утвърдени и, обратното, че са силни в това отношение и устояват на чуждата асимилация, другите, които имат зад себе си

едно по-дълго и по-богато минало и опората на по-богата културна традиция?

Всичката неестественост и болезненост на нашето развитие, при което отделни моменти на творчески подем се сменят с периоди на вековен упадък, може би нигде не се вижда тъй ясно, както в литературния живот на средновековна България.

До последната четвърт на IX в. българите са били безкнижен народ, който вместо писмо си служел с „черти и резки", както ни разказва Черноризец Храбър. След покръщението обаче идват тук с новата славянска азбука учениците на Кирила и Методия и в българската земя закипява трескава книжовна и просветна дейност. В едва-що християнизираната страна изникват училища, в един съвсем къс период се подготвят хиляди учители, проповедници и книжовници, които пишат книги или превеждат и преработват други на народния си език. В обществото, до тоя момент живяло с представите за едно примитивно езичество, бързо се явяват учени люде, запознати с тънкостите на християнското богословие и православната догматика. Независимо от църковно-литургичната и богословска книжнина, явяват се и сборници, в които е събрана голяма част от тогавашната мъдрост. Преди да бе минало полустолетие от покръщението, ние имахме литература, която тук, в Европа, отстъпваше само на гръцката и латинската. От книжовното богатство, създадено у нас в тоя къс период, се ползувахме не само ние, българите, но и целият славянски свят.

Тая творческа дейност се оказва обаче нещо съвсем преходно и нетрайно. Със Симеоновата смърт тя секва също тъй неочаквано и бързо, както бе почнала. И до края на Първото ни царство, като се изключи Презвитер Козма, който напразно спомняше заветите на миналото и се мъчеше да раздруса мисловността на съвременниците си, нито едно име не изгрява на българския литературен хоризонт. Почти в пълна книжовна летаргия протича животът на българите и през по-голямата част от съществуването на Второто ни царство. Изключение от това не прави и епохата на Асеневци. Преживяваният тогава национален и държавен подем не намира никакъв израз в литературната област и не остава там никакви следи.

Ще се каже може би, че по времето на Асеневци всичките сили на нашия народ бяха хвърлени в борби за национално обединение и държавно разширение и че поради това условия и възможност за духовни занятия са липсвали? Но нима също тъй смущавано от дълги войни не бе времето на Симеона? А при това не цялата епоха на Асеневци бе изпълнена с войни. При Иван Асеня напр., когато Второто ни царство достигна върховете на могъществото си и

българската държава опря до бреговете на три морета, дълги години протекоха в пълен вътрешен и външен мир. Защо набраната у българския народ енергия не намери израз в полето на книжовното творчество, както това бе през редките мирни години на Симеоновото царуване?

Но странното в случая не се изчерпва с всичко това. След Иван Асеня II започва най-тъмният период от средновековната ни история. Велика България се разпада и нейното разложение не е само външно. Дълбоко разядено е и самото българско общество, недъзите в което непрестанно растат. Тъй протича столетие и половина. Но когато през последните десетилетия на XIV в. българската държава, териториално намалена, а освен това разкпокъсана на няколко части, раздрусана от антагонизми, социални сътресения и политически крамоли, вече бе възправена пред окончателната си гибел, когато пред все по-нарастващата несигурност и страха от утрешния ден обществото ни бе загубило всяка вяра в себе си и всяко упование в бъдещето, а народните маси, обхванати от тъпо отчаяние, се оставаха да бъдат увличани от секти, които отричаха и държава, и ред, и морал, все тъй неочаквано и противно на всяка допустимост в земята ни се навдигаха вълни на духовно и литературно движение, чиито отблясъци прехвърлиха далеч границите на нашата страна. Това бе движението, вдъхновявано и водено от последния Търновски патриарх Евтимий. Известно е, че след провалата на Търновското царство учениците на Евтимия потърсиха убежище и възможност за работа у други народи, гдето дадоха тласък за тяхното по-нататъшно духовно и културно развитие. Тъй късните цветове на средновековния български дух изникват из почва, в която всичко гние, и се разпукват в атмосфера, пълна със зловредни изпарения. Чужденците посяха семената им. И те израстват там вече при по-благоприяни условия, за да се разцъфтят с пълното великолепие на своите багри. Едно общество, над което съдбата бе написала страшната си присъда, като че ли за да завърши противоречията, из които бе изхабило своето битие, в предсмъртните си гърчения даваше живот на онова, което в разцвета на жизнените си сили не бе в състояние да роди.

Религиозният живот на народа ни е текъл в миналото сред не по-малки противоречия и крайности.

Прабългари и славяни се явяват в историята с представите на едно примитивно езичество. Както изглежда, то още твърде рано почнало да се руши. Ако се съди по някои езикови заемки в църковната ни терминология (напр. комка, олтар), от християнската проповед славяните ще да са били засегнати още преди преселението им в полуострова. Що се отнася до прабългарите, знае се, че

още Кубрат, създателят на Велика България в Донско-кубанските степи, е бил християнин.

Разпространител на християнство всред тогавашния източноевропейски свят бе Византия. Измежду всички останали народи ние живеехме най-близо до нейния църковен център. Поради това трябвало би да се очаква, че византийското православие ще бъде възприето у нас в най-чистия му вид, че влиянието му върху масите ще бъде най-широко и че неговата догматика ще бъде пазена в средата на българското общество по-ревниво, отколкото гдето и да било другаде.

Известно е, че в действителност това не бе тъй. При все че православната проповед още дълго преди покръщението бе въздействувала тук върху съзнанията, достатъчни бяха само няколко десетилетия, след като новата религия бе възприета, за да се издигне срещу нея силна реакция — мирогледът на богомилството. Столетия подред то увличаше масите и против него оставаха безплодни не само всички църковни проклятия, но и всички преследвания на светската власт. Народът, който даде най-видните славянски богослови, първите славянски светци и най-богатата православна книжнина, се оказа най-малко способен да се проникне от догмите и мирогледа на православието и пръв го отрече.

Но странното не е само в това. Не по-малко характерен и интересен е фактът, гдето същото богомилство в Русия напр. не се появи. В съседната ни Сърбия пък, гдето бе прескочило, то бързо изчезна, задушено още в първите преследвания срещу му. Сърби и руси следователно, които получаваха от нас православната си просвета, се оказаха по-пригодни да се проникнат от нейния мироглед и догми, отколкото ние, техните учители. По-неподатливи се оказаха те през средновековието и на всевъзможни други враждебни на православието учения, които намираха винаги най-благоприятна почва в нашата среда. Накрай дори самото богомилство се оказа недостатъчно, за да побере загнездения у нас дух на отрицанието. Той дирещe израз във все по-нови крайности, каквито бяха адамитството, демонологията и др. И като че ли, за да изпъкнат още по-силно противоположностите, между които се разпъваше съзнанието на тогавашните българи, увлечението от тия учения съвпадаше с времето, когато се подвизаваше Теодосий Търновски, след Ивана Рилски най-видната православно-монашеска фигура на древна България.

Но казаното не е достатъчно, за да се добие пълна картина за нашата културна и политическа съдба. Наред с непостоянството и нетрайността, от които е проникнато цялото ни историческо битие, тук има и нещо друго, не по-малко характерно: периодичното

повторение на едни и същи явления в него. Би могло да се каже дори, че ако в нашия лишен от приемственост и трайност исторически живот има нещо неизменно и постоянно, то е именно ритмичното редуване на състояния и прояви, напълно сходни с преживените в миналото. При всеки един от големите периоди на своята история ние като народ сме повтаряли онова, което по-рано е било. Ако в това отношение при един или друг случай се явява известна разлика, тя е в подробностите, дължими на времето и условията, но не в същността. В основните си моменти историята на Второто ни царство е повторение на тая през Първото. Още по-забележително обаче е, че и най-новият период от нашето развитие се отличава със същите черти, които са ни познати от нашето средновековие.

Известно е какво представяше народът ни по времето, когато Паисий е замислял своята „Българска история" — една тъмна маса от роби, лишени от всякакви спомени за миналото си и от всяко съзнание за своята общност, от всякакви обединяващи идеали и стремежи, обречени сякаш да бъдат тор в нивите на другородците. И само един век бе достатъчен, за да се извърши тук истинско чудо. В разстояние на няколко десетилетия българската земя бе покрита с училища, създаде се нова книжнина и в упорита борба за национално обособение бе извоювана духовната независимост. С това бе достигнат и върхът на развитието ни през предосвободителната епоха.

Осъщественият в него ръст на постиженията не можеше да не роди идеята за политическото освобождение. И именно в опита да бъде извоювано то се прекърши линията на едва-що започналия ни възход. Станалото в случая не бе това, гдето не бяхме в състояние със собствени сили да отърсим от себе си чуждото иго. Всъщност никой от останалите балкански народи не бе извоювал сам свободата си. В една или друга степен и сърби, и гърци я дължеха на намесата на чужди сили или на стеченията на благоприятни външни обстоятелства. И едните, и другите обаче водиха заради нея героична борба и падаха само след като бяха дали всичко, изчерпали сетните свои възможности и средства. Не беше тъй и у нас. Това, което характеризира най-големия от нашите революционни опити, Априлското въстание, е толкова лекомислието, с което бе подхванато, колкото и проявените в него малодушие и страх. Не са само една патетична фраза думите на поета, че „сред многото подлост и общий позор", в които това въстание се провали, само отделни имена останаха да греят с кървавото сияние на подвига и доброволната жертва. На какво се дължеше това падение, настъпило непосредствено след една епоха, тая на духовното ни

възраждане, която блестеше с проявеното от народ и водачи съзнание, дисциплина и жертвоготовност.

Политическата си свобода ние получихме като дар от други. Поради това съвсем естествени бяха опасенията, че едва ли ще бъдем способни да я запазим и че държавата ни ще стане оръжие на нашата освободителка, а може би накрай и руска провинция. Именно съображения и страхове от тоя род бяха главната причина за разпокъсването на Санстефанска България: ограничено в областта между Дунава, Балкана и Рила, малкото българско княжество не представяше тъй голяма опасност за силите, които се бореха срещу руското разширение на юг.

Всички тия опасения в нашето бъдеще може би напълно оправдателни за народ, чийто живот следва обикновените пътища на развитие, се оказаха по отношение към нас съвършено неоправдани. Още през първото десетилетие на свободното си съществуване ние не само показахме, че скъпим независимостта си и заради нея сме в състояние да се отречем от всичко, но сме и народ, пълен с жизнени сили. Светът с учудване и възторг следеше усилията, които развърнахме, за да спасим срещу сърбите Съединението и да отбием посегателствата на официална Русия. Завършили тия първи свои задачи, ние и в областта на културното строителство проявихме дарования, каквито никой не предполагаше у нас. Дошли последни в семейството на свободните балкански народи, ние скоро и в много отношения ги опредихме, нашето първенство бе признато почти от всички, считаха ни за японци, прусаци и белгийци на Балканите и всеобщо бе убеждението, че нам принадлежи културната и политическата хегемония в Европейския югоизток. Ние сами вярвахме в това свое призвание и усърдно се приготвяхме, за да го осъществим. Настъпи обаче съдбоносното време и въпреки беззаветната готовност, с която целият ни народ даде всички поискани от него усилия и жертви, всичко бе провалено.

Кризата, в която изпаднахме оттогава насам, обхвана целия ни живот. Хвърлено в духовна и политическа безпътица, обществото се затресе и от вътрешни антагонизми. С разбити идеали и понизен морал, загубили поради това всяка вътрешна опора и вяра в себе си, ние се залутахме без цел и посока, за да се превърнем в обетована среда за чужди внушения и за увлечения от всевъзможни крайности, отричайки в себе си всичко, дори и правото си на съществуване като народ.

Не напомня ли всичко това последните години на Преславското царство, когато Презвитер Козма със страстно слово се мъчеше да извади от вцепенение сънародниците си? Не напомня ли то и десетилетията преди провала на Търновското царство, когато,

умъртвило у себе си живите струи на националната стихия, отрекло всякакви морални ценности и всякакви задължения или отговорности пред бъдещето, обществото ни търсеше и оправдание на тъпото си равнодушие пред гредущите опасности в ученията на мистицизма и на най-уродливи секти? И ако приликата в случая се налага, не означава ли тя всред предизвиканата от недавнашните катастрофи и още далеч непреодоляна криза, в която се гърчи нашият живот, че трагичната история на племето ни, изживяло досега на два пъти епохи на възход и падение, може всецяло да се потрети?

На читателите ще се стори може би, че в картината на нашия исторически живот, нахвърлена върху предидущите страници, багрите са твърде сгъстени, тъмните петна премного усилени и контрастите прекомерно подчертани. Възход и упадък, разцвет и немощ, казал бе някой, са състояния, каквито е преживявал всеки народ, и съвсем не е чудно, че те се срещат и в нашата история. В своето историческо битие всеки народ е имал периоди на сила и творчество и други, през които жизнените струи у него са намалявали, а понякога и почти съвсем пресъхвали. Преломите или големите завои в пътищата на историята не са нещо изключително и рядко; животът не само на един народ е бил връхлитан от кризи, при които той е трябвало да се бори за самото съществуване. Катастрофите, които са забавяли, прекъсвали или даже повръщали назад развитието на народите, защото не могат да бъдат считани като свидетелство за някаква обикновена съдба: те са нещо, от което една общност, чието битие се мери със столетия, едва ли може винаги да бъде застрахована.

Известно е, от друга страна, че всеки жизнен процес поражда болестотворни елементи. В биологията това са токсините, които се образуват във всеки жив организъм, а в историята и социологията — това са силите на разложението и отрицанието, които всяко движение напред събужда и всяко историческо съсловие откърмя в недрата си. Съществува даже цяло философско учение, което обяснява историческия процес и осъществяваните в него превръщания именно чрез тая вътрешна диалектика. Според това учение всяка фаза на историческото развитие още при зараждането си понася в себе си и своето отрицание. Това последното расте заедно с развитието на съответния исторически създаден организъм или на установения в него ред и не могат да се освободят от тъй създаденото противоречие, без да изменят на себе си, т. е. без да се самоотрекат. При това, след като изпълнят мисията, за която са били създадени, те губят своя смисъл и оправданието си, изчезват, за да отстъпят място на нови общности или нов ред, носители на

който са откърмените в недрата им сили на отрицанието. Всяко историческо достигнато съсловие се събаря следователно под тежестта на противоречията, които неизбежно понася в себе си. От степента на тия противоречия и силата на съответните елементи, които образуват положителната същност на всеки съществуващ елемент, зависи неговата жизненост и трайност. Както и обратното — от способността на силите на отрицанието да минат към творчество на нещо ново зависи дали даден колективен организъм ще спомогне да прекрачи прага към едно ново битие, или ще се разпадне.

Всички теоретични съждения от рода на горните обаче малко помагат да си разясним въпросите, които тук ни занимават. Истина е, че от противоречия и дълбоки кризи не е бивал пощаден организираният живот на никой народ. Но все пак тия, от които е проникната нашата история, са тъй необикновени по своята острота и дълбочина, а освен това и тъй еднакви по същност и ритмични в появите си, та би могло да се каже, че те са собствено, които образуват постоянното и съществено в нея. Тук липсва естествено движение и постепенност, липсва и устойчивост. Паденията са толкова внезапни и външно поне изглеждат тъй изненадващи, колкото и издиганията, които ги предхождат.

2. СРЪБСКАТА ИСТОРИЯ КАТО ПРИМЕР ЗА БАВНО, НО ПРОГРЕСИВНО РАЗВИТИЕ

За да ни станат по-ясни особеностите, които в това отношение характеризират нашия исторически живот, достатъчно е да го съпоставим с тоя на западните ни съседи — сърбите. Племената, от които се създаде сръбският народ, се явяват в Балканския полуостров през епохата, когато в него се настаняват и българските славяни. Военният и политическият натиск, упражняван от Византия върху Сърбия, никога по сила и продължителност не достигна тоя, на който имахме да устояваме ние. Поради особеното положение на земите си, отдалечени от политическото средище на империята, сърбите не бяха изложени както нас на нейните козни или въоръжени атаки, тъй както и в усилията си към държавно строителство и разширение те не се явяваха за нея тъй опасни, както ние. Външните пречки за политическото им организиране следователно бяха несравнено по-незначителни, отколкото за нас. И при все това цели векове сърбите живееха с най-примитивни държавнополитически форми — разпокъсани на племена, изтощавани от съперничествата на племенните си водачи и поради това принудени да тър-

пят игото на чужденците. Вътрешни антагонизми осуетяваха или обричаха на нетрайност всички техни опити за държавно обединение. Но постепенно и с цената на тежки мъки това състояние бива преодоляно, самосъзнанието у сърбите нараства, а заедно с това у тях се формира и закрепва идеята за единна държава. С дълги усилия, едва в края на XII в. тя бива създадена. Тъй организираният живот на сърбите всъщност започва едва тогава, когато ние вече имахме зад себе си цялата история на Първото ни царство и вече полагахме началото на Второто. Животът на тая сръбска държава и дълго време след това не блестеше с никакви особени постижения. С ясно съзнание на ограничените й сили и възможности нейните представители се приспособяваха към условията й, използувайки всяко благоприятно стечение на външните обстоятелства. Те знаеха да се примиряват с необходимостта и не считаха за несъвместимо на достойнството си да дирят покровителство и опора на един или друг измежду по-силните си съседи. Така бавно, но сигурно и безшумно, средновековната сръбска държава закрепва вътрешно, започва след това да се разширява и външно, докато най-сетне, към края на XIII в., става най-силната държава в полуострова. Наистина половин век по-късно тя се разпада. Но нейното разложение е само механическо. Поради различия от културен и етнически характер редица нейни области се откъсват и заживяват засебно, но всяка една от тия малки държавици представя организъм, вътрешно стегнат и пълен с жизнени сили. Доказателство за своята жизненост те дават в борбата с турците: единствено те бяха, които тук в полуострова оказаха истинска съпротива на завоевателите и направиха всичко, за да спасят свободата на своите народи.

Картина, подобна на тая, която представя външнополитическата история на сърбите, ни рисуват явленията и в техния вътрешен живот. И тук наблюдаваме едно развитие, бавно и лишено от блясък, но затова пък — постепенно и здраво. Удивителни постижения, каквито имахме ние, тук липсваха, но липсваха също тъй и противоречията, кризите и пълният застой, с каквито бе изпъстрен историческият живот на средновековна България. Тук всичко започва скромно и безшумно, но винаги със същата постепенност се разраства до значителни размери. Затова е и трайно. Характерен пример при тоя случай ни дава литературният живот на някогашните сърби. Първоначално те се задоволяват с трохите от книжовното богатство, които ние българите бяхме създали. Началото на тяхната книжовност идва доста късно, едва от първите десетилетия на XIII в. Но от тоя момент литературното развитие у сърбите не спира дори до последните години преди турското завоевание.

Както повечето средновековни държави, Сърбия също имаше

да страда от социалната и политическата сила на едно вироглаво болярство. Но и когато в своите увлечения излагаше на трусове държавата, то изобщо си оставаше проникнато от съзнанието за нейната ценност. И ако жертви на неговото недоволство ставаха няколко владетели, това най-често биваха такива, чиято политика зле пазеше държавните интереси. В самата маса на народа пък у сърбите никога не назряха отрицания, подобни на тия, с които бе тъй богата нашата история. Ние вече знаем, че богомилството в Сърбия никога не пусна корен. При все че средновековнатаословност там бе тъй силна, както почти навсякъде другаде, моралното единство у сръбския народ не бе разстроено от нея. Заедно с това обществената дисциплина и чувството за йерархия оставаха тук винаги особено силни. В това отношение твърде забележително е свидетелството на Константина Костенечки. Както е известно, Константин бил българин, един от по-младите ученици на Патриарха Евтимия. След като Търново паднало, той, както и мнозина други книжовници — българи, трябвало да дири убежище в чужбина и се настанил в Сърбия, гдето намерил благосклонен прием при двора на тогавашния сръбски княз Стефан Лазаревич. След смъртта на тоя последния той му написал биографията. В това свое съчинение Константин между другото отбелязва почитта, която сърбите хранели към своите първенци, дисциплината и послушанието у народа спроти неговите водачи. Изгнаникът, който наблюдавал тия черти в живота на обществото, гдето намерил сетно убежище, навярно си спомнял тъкмо противоположните тем явления, които бяха ускорили гибелта на неговата собствена родина.

Естествено е, че в тъй стегнатото сръбско общество привързаността към държавата трябваше да бъде особено крепка. Също тъй и националното съзнание у сърбите бе развито още тогава до степента на истинска държавно- и народоохранителна сила. Поради това сръбският народ през течение на вековете не само че не даваше жертви на чуждата асимилация, но претапяше маси другородно население в земите, из които се разпространяваше.

Същите характерни особености, както старата, съдържа и новата сръбска история. Изграждането на новата им държава струваше на сърбите многогодишни тежки усилия. Еднаж загубеното те повторно се бореха да отвоюват. През много завои трябваше да минат те, много горчивини и унижения да изпитат, много пречки и опасности да преодолеят, докато я закрепят. С такт и умение те се приспособяваха към обстоятелствата, примиряваха се с тях, гдето бе нужно, или търсеха да ги използуват, да си осигурят чуждото покровителство или снисхождението на по-силните от тях и така постепенно довършваха делото, започнато при борбата им за

национално освобождение. И тоя път сръбската държава заживя скромно, без да буди вниманието на света към себе си, погълната от грижите за вътрешно закрепване и за отбиване на външни посегателства, но винаги с ясното съзнание за своята историческа мисия. Нищо в живота на сръбския народ през течение на много десетилетия не излиза вън от рамките на обикновеното. Изключения правят може би само несполуките и военните поражения, които сърбите търпят, но които не са в състояние да убият вярата в собствените им сили. В културно отношение те също не отбелязват никакъв особен напредък. А притиснати от близкото съседство на една могъща и враждебна империя, каквато бе бившата Австро-Унгария, те и в стопанско отношение се задушаваха върху бедната си земя.

И въпреки това в тъмнините на своето невзрачно битие и всред хиляди несгоди те се готвеха за великия час, когато щеше да се решава съдбата на народите. Тоя час дойде и замина. И в него те, слабите и презрените, на които бяхме свикнали да гледаме с пренебрежение, се оказаха не само по-крепки, но и много по-зрели от нас, които живеехме с илюзията за своята сила и превъзходство.

Един руски учен, Хилфердинг, който към средата на миналия век написа знаменитите си „Писма върху историята на сърби и българи", пръв бе забелязал някои оттук изнесените черти в нашия исторически живот. „В цялото развитие на България, пишеше тогава той, има нещо скорозрейно и нетрайно, нещо болезнено и неестествено. Скорозрейността и болезнеността, това е може би най-съществената черта на българската история. . ."

Хилфердинг бе изучавал историята само на Първото ни царство. И въз основа само на тия изучавания бе стигнал той до горното заключение. Той не бе се занимавал с историята на нашето Второ царство и навярно не знаеше, че в нея същите черти са проявени още по-изразително и силно. Още по-малко можеше да предугажда той тогава през епохата на нашето Възраждане, че по същото такива пътища ще тръгне и най-новото битие на нашия народ. При това Хилфердинг бе само констатирал фактите, но не бе се опитал да ги обясни.

На какво се дължи тъй странната ни съдба, която не може да бъде случайна, щом като с такава закономерност се проявява през всички периоди на историческото ни съществуване?

Обикновено всеки народ е сам ковач на съдбините си. Но ако това е тъй, горните въпроси не засягат ли преди всичко самите нас като народ? С всичките ни духовни и физически особености и качества. Липсва ли ни способността за трайна организация? Не достига ли ни това, което наричат обществен инстинкт и държавнишки смисъл? Лишени ли сме от елементарната издръжливост, присъща на всеки жив огранизъм? Или пък бързото изтощение на творческите струи в народа ни се дължи на това, че запасите от сили у нас винаги са се оказвали твърде оскъдни?

Навярно мнозина ще са склонни да обяснят странностите и противоречията, всред които се е люшкал и продължава да тече нашият живот, а заедно с това да отговарят на всички поставени по-горе въпроси чрез една-единствена дума — расата. Нека разгледаме доколко това обяснение може да бъде задоволително.

Когато се говори за расата като фактор в историческото развитие на народите, подразбира се една различна при отделните случаи, а при това доста сложна съвкупност от особени духовни и физически качества, чиято същина или интензивност зависи или се определя от произхода, от кръвта. Според това гледище расата у един народ обуславя неговата способност за възприятие, за един или друг род творчество и развитие; расата определя естеството и величината на неговите духовни заложби, богатството на потенциалните му сили, неговата склонност към един или друг род самопроява, начина по който реагира към външния свят, силата на чувството му за себеопазване, податливостта му на дисциплина и организация, духовната му и физическа издръжливост, усета му за мярка и реалност и т. н.

Би било абсурдно да се твърди, че всички тия качества или особености, от каквито е сложена индивидуалността на всеки народ, не стоят в никакво отношение с явленията в неговия исторически живот. Въпросът обаче не е там, а другаде: сами по себе си действителните или предполагаемите „расови заложби" у един народ движеща сила ли са в неговата история, или сами са неин продукт.

Бихме се отвлекли много далеч от въпросите, които тук непосредствено ни интересуват, ако поискаме да подложим тук на подробно разглеждане схващанията на расизма. Ще се задоволим само да обосновем в общи линии становището си към проблемата за расата в нашата собствена история.

3. РАСАТА КАТО ФАКТОР В НАШАТА ИСТОРИЯ

Струва ни се, че е достатъчно да се разгледа по-отблизо комплексът от особености, които образуват духовната индивидуалност на кой да е народ, за да разберем, че те не представят от себе си нещо предвечно, т. е. неизменно, биологически дадено. Напротив, те са формирани в течение на времето, голяма част от тях през течение на историческия живот, и ако са различни при отделните

случаи, то е *главно* поради нееднаквите условия, всред които всеки народ независимо от расовия си произход е трябвало да живее. Влиянието на жизнената, т. е. на историческата обстановка може да даде преднина за развитието на едни заложби, като забави или спре това на други и тъй да измени даже един напълно сложен расов тип. Историческото минало на един народ значи е, което определя естеството и съотношението на елементите и качествата, чийто сбор образува неговата индивидуалност. В края на краищата следователно тая последната с всички присъщи ней черти е исторически продукт. Поради това тя не може да бъде считана за първопричина на историческите явления. Еднаж формирана, тя естествено не остава без влияние върху историческите самопрояви на съответните колективи. От нея могат да бъдат обусловени отделни форми на някои явления в живота на последните, но не е тя, която чертае пътищата на историческия им живот и техните съдбини. Защото тя сама е тяхна рожба и се изменя заедно с тях.

Да се обясни следователно историята на един народ с неговите расови особености, то значи да се допусне като основен двигател нещо, което само е последица от онова, що трябва да бъде обяснено. То значи, с други думи, да се попадне в затворен кръг, в който липсва начало и край, и чиято изходна точка е загубена.

Но разискванията относно ролята и значението на расовия елемент в историческия живот на народите ще си останат безпредметни и безполезни, ако не излязат из областта на общите теоретични разсъждения. Нека преди това се опитаме да ги поставим на конкретна почва.

На туранците, доведени от Аспаруха, с формираната от предишния им живот склонност към стегната организация несъмнено се дължи ранното създаване на българската държава. Чертата, унаследена от туранците, може би е агресивната... Защо явления от рода на тия, които образуват същността на нашето историческо битие, липсват напр. в това на сърбите?

Но въпросът, който тук ни занимава, има и друга страна. Ако се предположи, че своеобразните пътища, по които е текло нашето историческо съществуване, са се отделяли от комплекса на расови качества у народа ни, трябвало би тия последните да личат еднакво в колективните му прояви, тъй както и в частния и всекидневен живот на неговите членове. Очаквали бихме по-нататък тия присъщи нему и следователно постоянно унаследявани черти да се проявяват през всички моменти на неговото съществуване. А тъкмо в това отношение се натъкваме на най-обикновени противоречия и парадокси.

Характерното за българина като физически и психологически

тип е неговата тромавост и слаба подвижност. Бавен и ъгловат в движенията си, той е еднакво бавен и тромав в схващане и мисловен процес. Биволската кола е емблема не само на материалния ни бит; тя олицетворява и духовната ни природа. Но един народ, в чиято съвкупност преобладават такива черти, би трябвало и в своя целокупен исторически живот да се отличава с трудно възприятие на нови идеи и форми и с още по-бавно развитие. А ние вече знаем, че именно това не е тъй и че ако има нещо особено характерно в историята ни, то е именно трескавото и буйно движение и необикновената бързина на постиженията.

Но противоречието не се изчерпва само с това. На бавността, с която българинът, индивидуален тип, усвоява нещата, взема решение и пристъпва към тяхното изпълнение, съответствува, от друга страна, постоянството, което той обикновено проявява в едно започнато дело, упоритостта в преследване на еднаж поставената цел. Тия черти на безкрайната упоритост и постоянство в желанията и стремежите са оставяли най-дълбоко впечатление у всички, които са имали възможността да опознаят народа ни през течение на едно дълго съжителство или близко съседство. Заровете едно българско желание и под най-силната крепост, казват турците, и то ще я хвърли във въздуха. Поиска ли българинът да улови заека, той и с биволска кола ще го догони, говори друга турска мъдрост.

Из далечното минало е запазено едно известие, което дава също такава характеристика за нашия народ. Никита Акоминат, вече познатият ни византийски писател от края на XII и началото на XIII в., разказва, че през негово време в Состенския манастир в Цариград се намирала плоча с надпис, който съдържал завета на Василий II Българоубиец. Ако се случи някога българите да въстанат, говорел тук императорът, не са достатъчни само една или няколко победи, за да се сломи тяхната съпротива и се овладее страната им. Необходимо е да се завземе стъпка по стъпка тяхната земя, като се осигурява с достатъчно гарнизони всяка отнета тям крепост. Защото — и това именно убеждение искал Българоубиецът да втълпи на своите приемници — тъй голямо било упорството на българите, че да бъде преодоляно, нужно било да се лишат от всяка възможност и всяко средство за съпротива, да им бъде отнето и сетното убежище или крепост, гдето те могли да събират сили за нова борба.

В тия думи на императора, който бе посветил целия си живот на задачата да унищожи българската държава, е говорела несъмнено поуката от един тежък опит. Поради това и верността на представата, която те дават за народа ни, не може да бъде оспорена — поне за онова време. Но защо тая нравствена сила и издръжли-

вост, тъй характерна и постоянна черта у българина като отделен индивид, а понякога и тъй блестящо проявявана в държавния му и общонароден живот, тъй неочаквано се пречупваше, за да отстъпи място на пълно вцепенение и примиримост с нещастията, и то именно в случаи, когато тия нещастия не идеха със силата на една неотразима съдба? Примери на подобни преломи ние вече посочихме достатъчно и те далеч не изчерпват редицата печални явления, с каквито миналото ни е тъй богато. Едно събитие от тоя род едва не сложи преждевременен край на Търновското царство още рано, преди да се явят турците в Балканския полуостров. Във война със западните си съседи българите бяха претърпели тежко поражение в битката при Велбъжд. Царят бе убит и войската му разпиляна. Но обективно взето, нещастието, колкото и да бе голямо, не можеше да се счете за непоправимо. Сърбите дължаха своята победа на нападения, а не на военното си превъзходство. Велбъждската област се намираше тогава вън от границите на българската държава. При това армията, разбита при Велбъжд, навярно далеч не е представяла всичката военна сила на тогавашна България. Нови войски несъмнено са могли да бъдат събрани, преди неприятелят да приближи земите, които образуваха сърцевината на царството. За да стигне там, той трябваше да преброди широката планинска област на днешната Югозападна България, да прехвърли и Стара планина, гдето всяка височина би могла да бъде превърната в крепост, всеки лес в място за засада. Не даже цял народ, който би се вдигнал, за да брани земята си от чужденеца, а само малобройни и зле въоръжени воини биха били достатъчни, за да се стопи под стрелите им войска, по-многобройна от тая, която водел тогава сръбският крал. Защитата на застрашеното българско отечество е трябвало да започне следователно тепърва след велбъждското нещастие.

И при все това става тъкмо обратното, което и самите сърби най-малко очаквали. Едва-що кралят им с войските си пристъпил българската граница и навлязъл в Радомирско, той бил посрещнат от представителите на българското болярство начело с брата на погиналия цар: те идели при него с вестта, че цяла България слага пред нозете му короната на българските царе. Кралят се отказал от тая чест. Той се задоволил само с това да възкачи на българския престол своята сестра, бивша жена на починалия при Велбъжд цар.

Съществува друг един фактор, чието влияние върху историческия живот на народите изобщо не подлежи на съмнение. Това са географските особености, положението и устройството на техните земи. И в първия дял на настоящата книга биде достатъчно об-

ширно изтъкнато значението на тоя фактор за създаването, запазването и териториалната съдба на средновековната българска държава. Без благоприятните условия за отбрана, които й даваше нейното географско положение, българската държава не би могла да устои срещу своя многовековен и могъщ съсед — Византия. Както, от друга страна, без пречките, които произтичаха от географското положение и устройство на областите, обитавани от нашия народ, той може би не би бил осъден да мине по-голямата част от историческия си живот необединен в *своя* държавна организация и значителни дялове от него да остават под властта на чужденците.

Независимо от това и други обстоятелства, все от политико-географско естество, се отразяваха неблагоприятно върху историческия ни живот. Нашата земя както днес, тъй и в миналото лежеше на големите кръстопътища между изток и запад, север и юг. Принудени да водим тежки борби с империята, наш южен съсед, ние едновременно с това трябваше да се браним и от народи, които ни заплашваха от север. Маджари, печенеги, узи и татари не само еднаж налитаха страната ни, но имаше и цели периоди под знака на опасността или под тежестта на разоренията, които те сееха. А свръх това ние имахме да сдържаме и сръбския натиск от запад. Нашите балкански съседи в това отношение бяха поставени много по-благоприятно от нас. За Византия ние много често представяхме щитът, който поемаше ударите на северните варвари и ако не смогваше да ги отрази, все пак намаляваше силата, с която тия удари падаха върху й. Бедните земи на някогашна Сърбия пък никога не представяха особена съблазън за северните хищници, а неприветливите й планини бяха най-добра нейна защита срещу всяка външна напаст. При това облагодетелствуваха я границите, които имаше през по-голямата част от средновековието: тя лежеше настрана от големите пътища, по които се извършваше движението на народите. Затова тя не изпита нападенията нито на руси и маджари, нито на печенеги и кумани, а не вилнееше над нея и постоянната опасност от татарски нашествия, каквито в продължение на цели десетилетия заплашваха нашата земя. С Византия, най-сетне, през по-голямата част от средновековието живеехме в мир и турското завоевание не се стовари върху тях с такава разрушителна сила, както това бе у нас.

А когато един народ е бил принуден да живее всред непрестанна и сурова борба за своето самозапазване или за политическото си утвърждаване, развитието му не може да бъде нормално. В най-благоприятен случай то е едностранчиво. Защото там, гдето непреотанно се разнася звънът на оръжията, намаляват не само възможностите за културно строителство, но постепенно упадат и

склонностите към него. Не могат да се развърнат и дарованията, които то изисква. Усилията, давани в кървавата борба за съществуване, идат от общия запас на жизнени сили. А той у никой народ не е неизчерпаем. И изразходваното в тая борба става винаги за сметка на онова, което иначе би могло да бъде употребено в други посоки. Ако един народ с цената на много тежки жертви все пак успява да разреши външнополитическите си задачи и затвърди държавата си в граници, които й обезпечават сравнително по-спокойно бъдеще, той с това вече е създал първото най-съществено условие за едно плодотворно историческо битие. Ако ли обаче непреодолими географски и изобщо външни обстоятелства обрекат на неуспех тоя стремеж или пък доведат до резултати, които не отговарят на положените усилия, то животът на такъв народ остава отбелязан с печата на истинския трагизъм и на безплодието. Защото, от една страна, силите, потрошени в гонитба на непостижимото, систематично са били отнемани от области на дейност, гдето истински постижения може би не биха били невъзможни и, от друга — защото постоянните несполуки да се достигне жадно преследваната цел водят към хроническо изтощение на силите в даденото общество, убиват в него чувството на самоупование и вяра в себе си, а с това подготвят и почвата за вътрешното му разложение.

Това обяснява защо нашата история представя непрекъснат низ от войни, защо въпреки всички усилия и жертви, дадени от народа ни в тях, средновековната българска държава не смогна трайно да обгърне в пределите си всички земи, обитавани от българи, и защо последният век на нейното съществуване я завари почти в същите предели, които тя имаше още преди първоначалния стадий на своя живот. Нейното нещастие идеше главно оттам, че тя по необходимост трябваше да дири утвърждението си в земи, които бяха открити за посегателства от всяка страна, без при това в *целостта си* да разполагат с необходимите *естествени* условия за отбрана.

Върху тая фаталност, обусловена от географското положение и структура на българските земи, ние в предидните страници достатъчно говорихме. Това, което е нужно тук да бъде добавено, е, че същата основна причина простираше своето действие и върху друга една област на явления, тая на културното и вътрешнополитическото битие на народа ни. Неизгодното положение на земите, върху които държавата ни се стремеше да се разпростре, я обричаше на непрестанни и безплодни войни. Безплодни не само поради това, че обикновено не изменяха съществуващите териториални отношения в Европейския югоизток, но поради това още, че даже когато тя смогваше да осъществи част от своите стремежи, придобитията си оставаха ефимерни, тъй като накрай винаги се оказваше,

че е много по-трудно да се запазят, отколкото да се направят. Едничката постоянна последица от всичко това бе, че народът ни нямаше възможността да се предаде на дълготрайна мирна дейност и да развърне сили в полето на културното творчество. В това отношение започнатото през редките периоди на мир трябваше да бъде изоставено, а възвръщането към него невсякога биваше възможно. В такива случаи нужно бе да се започне отново. По такъв начин нашето развитие, както и вътрешното изграждане на държавата ни, не можеше да следва равномерния темп на един естествен процес, а се извършваше с поврати и скокове. И те носеха всички особености на хронически недъг.

От друга страна, същата непрестанна и тежка борба за държавно-териториално формиране и утвърждаване поглъщаше почти всички потенциални сили на народа ни. Продължителните и остри напрежения ги изтощаваха и така настъпваха състояния на немощ, толкова по-дълбоки, колкото по-интензивен биваше разходът на тия сили. Не е чудно, че в такива случаи периодите на повишена активност бързо биваха сменяни от други на вцепенение.

Всичко това, както виждаме, може да обясни в значителна степен много от явленията не само в нашата страна, но и в най-новата ни история. Неизменното географско положение и особеностите на нашите земи, еднакво в миналото, както и в настоящето, поставяше на народа и държавата ни мъчноразрешими задачи. Затова и събитията, преживени от нас последните две десетилетия, тъй изумително напомнят някои от ония, с които нашето минало е доста изобилно.

Но като се отдаде дължимото на географския фактор и се признаят всички преки и косвени последици от действието му в нашата история, нужно е да се изтъкне, че само чрез него съвсем не може да бъде обяснено особеното в нея. За да се убедим в това, достатъчно е да спрем вниманието си на някои от нейните добре познати явления и факти. Така напр. счита се, че дълбоката немощ, от която е била обхваната България по времето на цар Петра, е била естествен резултат от свръхнапреженията от епохата на Симеона. Срещу това схващане обаче биха могли да бъдат направени основателни възражения. Непохабените народи, както е и със здравите организми в биологията, могат да се почувствуват временно отслабнали и изморени от преживените болести или изпитания, обикновено и накрай те излизат от тях пречистени и възродени. Затова скоро набавят, дори увеличават запасите от жизнените сили. Ако следователно умората всред българския народ и материалното изтощение на страната са били едничките или поне главните нещастни последици от Симеоновото царуване, бедата не ще да е била

тъй голяма и непоправима. Дългото и протекло в дълбок външен мир управление на Симеоновия син би било напълно достатъчно, за да излекува добитите рани и се възстанови равновесието в народните сили. И наистина известни признаци показват, че ако през Симеоново време стопанският живот на страната ни е бил наистина твърде разстроен, а българското общество отслабено от многото изгубена кръв, покрусено и обезверено от усилията, разпилени за един непостигнат идеал, то всичко това през времето на Петра би било лесно и бързо превъзмогнато и изживяно. Преди да мине и десетилетие от възшествието на тоя цар, и срещу неговото управление почват да зреят заговори и никнат бунтове. Днес ние оме оскъдно осветлени относно техните причини. Но когато се има предвид, че още в самото начало на своето царуване Петър всецяло бе се отказал от държавните завети на своя баща и че цялото му управление бе вдъхновено от желанието за добросъседски отношения със същата Византия, срещу която Симеон бе водил непримирима борба, лесно е да се досетим, че основата на недоволството от новия владетел е било тъкмо неговото примирение с Цариград. А това значи, че въпреки вероятната умора от дългите войни на Симеона живата сила на народа ни не е била съвършено изчерпана и една добра част от българското общество още тогава, непосредствено след смъртта на великия цар, е считала, че борбата с империята не трябва да бъде преустановена. От друга страна, едно автентично свидетелство — думите на киевския княз Светослав, предадени от древната руска хроника, показва, че през Петровото царуване в българските земи е кипяла интензивна стопанска дейност и страната се е радвала на богатства, които могли да съблазнят жаждата на всеки варварин. Защо тогава, духом все още бодра и материално твърде крепка, същата Преславска България не намери в себе си достатъчно сили, ако не да спаси държавното си съществуване срещу завоевателя — чужденец, то поне за да не падне като труп пред нозете му? Срещу нашествия особено на север и юг нейните земи разполагаха с несравнено по-удобни естествени условия за защита, отколкото това бе изобщо със земите на Охридското царство няколко десетилетия по-късно. Ако решаваща роля тук имаше само географският елемент, защо Охридското царство при все това смогна много години подред да отбива ударите на един неприятел, не по-незначителен от тоя, който сложи бърз край на Преславското?

Че особеното географско положение на българските земи, колкото и неприятно да влияеше върху териториалните съдбини на държавата ни, не бе при все това *едничкият* елемент, от който тия последните зависеха, се вижда и от други случаи. Тъй напр. при

Иван Асеня II България обхвана цялото Източно черноморско крайбрежие от устията на Дунава до Мидия, целия тракийски и македонски бряг на Егея от устието на Марица до границите на Тесалия и най-сетне цяла Албания с побрежието на Адриатика от Епир до Шкодра. Тогава за пръв и последен път в своята история тя достигна напълно обособени и удобно защитими географски граници. При все това за съседи тя имаше държави, които, обективно преценено, не можеха да представят никаква опасност за нея. И при все това ние вече знаем, че тая обширна държава не преживя даже с едно десетилетие своя създател: от пространните си територии тя запази след него само своите северни области.

Но ако само чрез влиянието на географските условия не бихме могли да си обясним дълбоките превратности в политическото битие на народа ни и териториалната нестабилност на средновековната българска държава, още по-малко би било възможно тия географски условия да ни обяснят странната картина на духовния живот на българския народ с характерните и тук трескави и нетрайни подеми, от една страна, и продължителните периоди на упадък и безплодие, от друга.

Явно е следователно, че наред и покрай споменатите различни условия и фактори, които в един или друг случай, где по-силно, где по-слабо, са оказвали влияние върху историческия ни живот — трябва да се дири в тоя живот действието и на някакъв друг по-специален фактор. Явно е по-нататък, че това действие ще да е било особено силно и дълбоко, щом като се разпростирало еднакво върху нашата външна и вътрешна история, извиквайки и тук, и там явления, еднакви по същността си, а ще да е и особено трайно, щом като минало и настояще у нас тъй много си приличат.

Силата, която непрестанно тежеше върху нашия живот и чийто всестранен натиск не бе възможно да се канализира или отрази, бе *чуждата култура*. За да се разбере това, необходимо е да бъдат разяснени предварително някои общи понятия и въпроси.

4. ЩО Е КУЛТУРА?

Под понятието култура се разбира съвкупността от духовни и материални придобития и блага, без каквито не е мислим животът нито на едно същество. Затова във всяка култура се различават две страни—материална и духовна .Те се развиват паралелно,взаимно се проникват и си влияят и до такава степен са зависими една от друга, че много често едната обуславя другата. Елементи в духовната култура на един народ са неговият език, религията му,

изкуствата, правото, моралът, политическите и социалните форми на общежитието му, познанията, които има за себе си, представите му за външния свят и т. н. Материалната култура пък е също такава сложност от тясно свързани и взаимно обусловени постижения из областта на реалното. С тях се мери степента, до която членовете на дадено общество, като отделни индивиди или цяло, са се освободили от влиянието на природните условия и са станали господари на осезаемия свят. Към материалната култура спадат всички видове технически придобития, формите на собственост, начините и средствата на производството, количеството и естеството на богатствата, храната, жилищата и облеклото, съобщителните средства и мн. др.

Не е мъчно да се разбере, че културата на един народ е резултат на извънредно дълъг опит, дело на безбройни негови поколения. Своето културно богатство народите получават следователно като наследство от миналото. И движението напред се състои от това, че всяко поколение, като запазва тъй добития капитал, добавя към него нови ценности и увеличен го предава на поколенията, които идат след него. Самата дума култура значи развитие и когато се говори за културата на един народ, разбира се всъщност степента на развитието, духовно и материално, до което е стигнал.

От казаното следват няколко съществени извода. Първият и най-важен е, че културата на един народ е продукт на неговата история. А това значи от своя страна, че колкото един народ е имал на разположение по-дълго време, за да се развива като организирано цяло, колкото по-спокойно и равно е текъл неговият живот, колкото по-малко са били задръжките в него и по-благоприятни външните условия за развитието му, толкова по-високо е достигнатото от такъв народ културно стъпало. Оттука и фактът, че всяка култура в своята дълбока същност и основите си е национална, т. е. носи всички особености на историята, жизнените условия и творчеството на народа, у когото я намираме. Особено вярно е това за духовната култура. Поради това тя е може би и най-същественият елемент в понятието националност, а често пъти дори може да бъде отъждествена с нея. Липсва националността там, гдето не са създадени общите ценности — език, бит, изкуства, мироглед, форми на живота и т. н., които свързват сродените индивиди и превръщат механическия им сбор в сключено единство до степента, при която вече минава в съзнание. Тъй става лесно разбираем и фактът, гдето най-дълбоко е чувството за национална принадлежност и най-силно националното съзнание у народи, които имат сравнително най-дълго и плодотворно минало и следователно най-висока култура.

Щом като културата на всеки народ е продукт на миналия му живот, то нейните особености необходимо зависят от обстановката, сред която тоя живот е текъл, от естественото положение на земите, върху които е имал да се развива, и най-сетне от съвкупността на всички условия, които са благоприятствували, задържали или пък насочвали в една или друга насока неговото развитие. Поради това колкото по-близки или еднакви са били условията, при които отделни общества или народи са имали да водят своя живот, толкова по-подобни са преминатите от тях културни стадии и по-сродни по вътрешното си съдържание.

Но тук е важно да се изтъкне и едно друго, за нас особено важно обстоятелство: влиянието, което народите взаимно си оказват в културно отношение. Няма народ, който да е живял затворен в себе си и съвсем изолиран от всички други. И при най-изключителни случаи всяко етническо цяло поне през един период на своето битие се е намирало в близък досег с други, подобни нему. При такова съжителство или съседство то е възприемало от тях по нещо, което е било специфично тяхно, като им е предавало и нещо от своето. В по-отдалечените времена, когато съобщенията не са били тъй лесни, на подобно взаимно действие са били изложени само народи, които живеели в области, пространствено близки или пък образуващи обособено географско единство. Поради възможностите за по-непосредствено и често общуване такива народи се сближавали, влияели си взаимно в едно или друго отношение и са се изравнявали културно, като в същото време оставали чужди на народите, с които подобно общуване и взаимно действие е било малко възможно. По тоя начин са се създавали така наречените „културни кръгове“. Сближения и нивелации от тоя род пораждат напр. в древността средиземноморски културен кръг, образуван от народите, които тогава обитавали земите около Средиземно море. През средните векове все така изникват два нови културни кръга — романо-германският в Западна и Средна Европа и византийско-славянският в земите на Европейския югоизток и Предна Азия. В днешното време на бързи и лесни съобщения и на тясна стопанска зависимост не само между отделните земи, но и между цели континенти културната асимилация и изравняване обхващат все по-широки пространства и имат тенденцията да се разпростират върху цялото земно кълбо.

Обикновено културното взаимодействие между народите улеснява и ускорява тяхното развитие. Един народ получава от друг в много случаи наготово онова, което тоя последният е добил по пътя на бавно и трудно творчество, което от своя страна предоставя на останалите възможността да се ползуват от неговите собст-

вени постижения. Това е едно спонтанно взаимодействие и може да се каже — сътрудничество, при което всеки внася своя дял в общото достояние, като в замяна получава възможността да се ползува от това общо богатство. Разбира се, участието в тъй установеното сътрудничество не е еднакво и равно за всички. Народи и общества, които сами са създали малко, естествено не могат да ползуват другите в същата степен, в която вземат от тях. Такива изостанали в едно или друго отношение народи заемат, следователно живеят от съкровищата, натрупани без тяхното участие. По пътя на заимствуването те се стремят да догонят ония, които са ги изпредили, и се изравняват с тях.

Когато един народ притежава значително културно богатство и ценностите на това последното са осъзнати от него, той вече представя напълно формирана историческа индивидуалност, която мъчно може да бъде изменена. Всяко настояще у него почива върху миналото, подчинено е на неговите спомени, завети и предания. Той отъждествява себе си с това, което е наследил от бившите поколения, и не може да се отрече от него. Бит, език, вярвания, начин на живота, всичко това е стегнато в органическо единство, чието съществувание е мислимо само в неговата цялост. Развитието на такъв народ се състои в усъвършенствуването на полученото наследство, на неговото увеличение чрез нови постижения. От други народи или цивилизации той може да заема, но чрез такива заемки той не руши това, което има, а го допълва и доразвива. Без значение остава количеството на заемките, както е без значение дали те ще се извършват несъзнателно, или не. Характерно е само това, че се знае главно онова, което е нужно и което може да бъде нагодено към собствената среда. В такива случаи влиянието на чуждата култура засяга най-често само външните форми, но даже и когато прониква по-дълбоко, оставя непокътнати техните основи и същността им.

Класически пример на народ, чието развитие се извършва по такива пътища, ни дава съвременна Япония. През втората половина на миналия век тя излезе от многовековната си затвореност и почна бързо да се приобщава към западноевропейската цивилизация. Но това усилено европеизиране на японското общество представя от себе си нещо особено характерно и интересно. Преизпълнени със съзнанието, че сами са хранители на вековна култура, привързани необикновено силно към нейните ценности и убедени, че тия ценности представят най-доброто и най-хубавото от всичко, което човечеството е създало, японците дирят в Европа само онова, което може да укрепи и осигури бъдещето на тяхната култура, да я направи по-богата, могъща и съвършена, без да бъде в противоречие с нейните основни елементи и да съдържа каквито и да било опасности за нея. Те заемат от Европа техническите постижения, много от придобитията из областта на материалния живот, използуват и европейската наука, но всичко това за тях са само средства, които имат един-единствен смисъл — да помогнат за запазване и развитие на специфично тяхното. Всичко, което не може да бъде съгласувано с него или накрай би се превърнало в негово отрицание, старателно се отбягва. Ето защо европеизирани дори твърде много в известни области на интелектуалния си и материален живот, японците си остават народът, у който по-силно от всякъде другаде живее душата на Азия. Религия, мироглед, изкуство, морал, семеен бит, обществени и политически отношения — всичко това си остава у тях всъщност такова, каквото е било преди векове. Защото японците вярват, че с него превъзхождат европейския свят. И заемайки от последния това, с което той ги е изпредил, те налагат на заемките печата на своята собствена култура. Така те не стават роби на чуждото, а го използуват в смисъл и до степен, каквито и на самите тях са нужни.

Примерът с Япония обаче е нещо изключително. Извънредно редки са случаите — един народ през течение на много векове да се е развивал затворено в своя кръг, да е достигнал тъй до високо културно равнище и едва тогава, изправен срещу предимствата, носени от една чужда култура, да е схващал необходимостта да заеме от нея. Особеното тогава, както показва примерът с Япония, е, че заемането се извършва съзнателно, преднамерено и планомерно, като се възприема главно онова, което е полезно и само доколкото е потребно. Привързаността към всичко останало *свое*, което издържа сравнение с чуждото, е толкова голяма, че пази от всякакви модни увлечения и робски подражания. Заемките тогава не обезличават и рушат собствената култура, а я правят по-богата и по-съвършена.

Много по-обикновени, обаче може дори да се каже — мородавни, в историята са случаите от друг род: когато народи, изостанали във всяко отношение, идват в допир с други, културно много по-издигнати. Те не могат да се опазят от влиянието им, тъй както във всекидневния живот е невъзможно и на детето да не остане под влиянието на по-възрастните от него, в чиято среда е попаднало. Както за отделните индивиди обаче, тъй и за обществата подобно влияние невсякога може да бъде благотворно, особено пък, а това са най-честите случаи, когато се извършва стихийно и разликата в развитието между едната и другата страна е много голяма. Тогава се проявява действието на два закона, чието значение в историята е не по-малко, отколкото в биологията: законът за подражанието и тоя за самосъхранението.

Действието на първия от тях обикновено е подсъзнателно. И поради това то е толкова по-силно, колкото даден индивид или общество се намират на по-ниска степен на развитие. Именно тая е причината, загдето склонността към подражание е най-силна у децата и примитивните народи. Но характерно в случая е и нещо друго. По пътя на подражанието се възприема предимно онова, което най-лесно може да бъде забелязано, следователно — външното, повърхностното и най-често несъщественото за средата, която то носи в себе си. Хубавото и доброто са неща вътрешни и скрити. Те не се проявяват тъй ярко, за да направят впечатление на неразвития ум, който и без това не е достатъчно подготвен, за да ги разбере, оцени и усвои. Чрез подражанието нискокултурните народи пренасят у себе си обикновено външните, понякога и съвсем изкълчени форми, опакото на по-високата култура; те не могат да видят нейните истински ценности, а още по-малко са в състояние да се проникнат от тях.

При това тук трябва да се има предвид и друго обстоятелство. Както в биологията всеки жизнен процес поражда вредни за организма вещества, тъй наречените токсини или отрови, така и всяко обществено развитие заедно с положителните придобития *неизбежно* създава и понася в себе си собствените си отрицания. Те представят опаката страна на всяка култура и са толкова по-многобройни и големи, колкото по-висока, многостранна и богата е самата тя. Но както силата на биологичния организъм зависи от способността му да отделя и обезврежда отровите, пораждани в жизнените му процеси, така и всяко културно състояние предполага известен запас от средства, чрез които се неутрализира, отстранява или намалява действието на създадените в него болестотворни елементи. И една култура е толкова по-устойчива и съвършена, не колкото по-малко на брой и незначителни са нейните тъмни страни, а колкото по-голям е у нея превесът на положителното над отрицателното и следователно колкото по-големи са възможностите да съдържа, намалява и обезврежда проявите на последното. Достигат следователно залеза си и се разпадат не общества, на които е писано да умрат — подобно предопределение не съществува, — а такива, в чиято култура казаният превес на положителните и здравите елементи е загубен и тя вече не е в състояние да създава противоядия срещу родените в недрата ѝ токсини в същата степен, с която тия последните растат и се размножават.

А още по-съдбоносни се оказват те, когато проникват в едно недостатъчно издигнато общество. Неспособно да схване истински ценното и доброто в съдържанието на високата култура, то се явява среда, особено податлива за нейните отрицателни страни

То не е в състояние да вземе мерки срещу зловредното им действие, както в една или друга степен вършат обществата с дълъг исторически опит. Тази е именно причината, загдето народи, попаднали под непосредственото и стихийно влияние на една по-висока култура, обикновено стават жертва на пороците, които тя винаги носи в себе си: разлагат се и се обезличават или пък измират. Примерите в това отношение са тъй многобройни, че е излишно да се привеждат. От времето, когато европейското колониално разширение засегна новите континенти, много от техните племена и народи вече са погинали, други изчезват пред очите ни. Причината на тоя факт не е само експлоатацията или насилието, на което са били подложени от страна на европейците. Пиянството, разните „културни“ болести, научената от европейците употреба на огнестрелно оръжие и цяла редица „блага“ от тоя род, срещу които не бяха подготвени да се защитят, са причината за тяхното израждане и смърт. За утеха те имат всевъзможни дрънкалки и лъскави украшения — едничкото хубаво и полезно, с което европейската култура е била в състояние да ги надари. В най-благоприятни случаи някои от тях са се европеизирали само доколкото чрез смешното възприемане на европейски навици, предмети или външни форми са окарикатурили своя някога цялостен и смислен бит или пък са се превърнали в повърхностно дресирани животни.

Но една по-висока култура се налага на изостаналите народи не само по пътищата на стихийното въздействие. В много случаи възприемането ѝ представя съзнателно извършен процес. Тук главен стимул се явява борбата за съществуване с вложения в нея стремеж към самозапазване. При равенството на всички други условия по-силен в тая борба е тоя, чиито оръжия са по-разнородни и съвършени, следователно културно по-издигнатият. Поради това в нея всеки се стреми да се сдобие и използува всичко, което в един или друг смисъл обуславя превъзходството на противника му.

Това съзнателно и преднамерено заимствуване обаче не всякога носи благотворни резултати за тоя, който го върши, особено пък когато разликата между културното равнище на двете страни е твърде голяма. От не по-малко значение е и естеството на самите заемки. Създаденото в една среда, особено когато носи всички характерни черти на своя произход, невинаги е способно да вирее в друга, тъй като там могат да липсват условията, благоприятни за развитието му. В такива случаи пренесеното се изражда, също тъй както залинява, изражда се и не е в състояние да даде плод растението, присадено от една разработена почва в друга, неподходяща нему. Усиленото пренасяне на ценности от една по-висока културна среда всред недорасло за тяхното усвояване общество може накрай да претовари живота му с уродливи явления.

Бедата в такива случаи не се изчерпва само с това, гдето грижите за отглеждане на чуждото отиват напразно и гдето жизнените сили на обществото, което извършва заемките, се разпиляват за цели непостижими. Истинското нещастие се състои най-вече в това, гдето вниманието, отделяно за чуждото, и усилията, изразходвани за неговото присаждане и отглеждане в несъответната нему среда, са за сметка на онова, което е свое. Това последното въпреки жизнените начала, които носи в себе си, бива занемарено, развитието му спира, самото повяхва и се задушава. А тъй като то е органическа съставна част на дадената обществена или народна индивидуалност, почва да се разлага и руши вътрешно и тя сама. Това, което е осмисляло и оправдавало нейното битие, е обречено на смърт; на заетото — изродено и изкълчено — тя още по-малко може да се опре. Народи, принудени от обстоятелствата на своя живот да останат трайно под чужди културни влияния, губят своя исторически път, а с него — смисъла на отделното си съществуване. Техният живот, раздрусан от спазми, се превръща в хронична криза, чийто печален изход рядко може да бъде предотвратен.

Разбира се, че последиците от влиянието на по-висока чужда култура върху изостанали общества и народи не всякога са еднакви по значение, както изобщо не винаги е еднаква и степента, в която подобно влияние бива упражнено. Тук всичко зависи от цяла редица обстоятелства, които при отделните случаи могат да бъдат съвсем различни. От особена важност напр. е обстоятелството, дали това влияние е непосредствено, или пък силата му е отслабена поради някакви външни условия, напр. такива от географски характер. Естествено е, че много по-силно е въздействието на високата култура върху народи, живеещи в непосредствено съседство с нейното огнище, отколкото върху такива, отдалечени от него в земи, лишени от пътища, по които тя би могла бързо и без особени пречки да се развива.

Не по-малко е значението и на някои условия от чисто идеологично естество, напр. на религията. Всяко културно състояние се характеризира със своя религиозен мироглед, органически споен с него, и се развива съобразно с дадените в него възможности. Особено това важи за миналите епохи, когато религията със своите представи и норми господствуваше изцяло над човека и той виждаше осветени в нея институциите и формите на целия си бит. Поради това религията се е явявала всякога като най-голямата спънка за остри завои в културното битие на обществата. Где повече, где по-малко тя винаги е отстъпвала срещу всяко рязко отклонение от старите пътища и срещу всички влияния, които са водели към подобна промяна. За да се преодолее следователно у даден народ

едно културно състояние и замени с друго, коренно различно от него, необходимо е да се превърне цялото религиозно съзнание на тоя народ, т. е. вярата в старите му божества да бъде заменена с

Това ни обяснява защо напр. и днес разпространението на общоевропейската култура — продукт на историческия живот на християнските народи — спира на границите, достигнати от разширението на самото християнство. Народите, останали извън християнската общност, остават вън и от европейското културно единство. Завоеванията на европейската култура у тях вървят заедно с проникването на християнската религия и се мерят с дълбочината на това проникване. Тази е причината, загдето въпреки многовековния си допир и непосредствени сношения с европейските народи ислямският свят в своята цялост си остава и до днес напълно чужд на техния културен живот: тоя последният е построен върху мироглед, несъвместим с религиозните представи на исляма. Не е случайно, гдето напр. зидарите на нова Турция срещнаха най-силна опозиция в средата на мохамеданското духовенство и за да си осигурят успеха на своето дело, трябваше да посегнат на много от вярванията на своя народ. . . От това гледище несъвсем безсмислени са враждебните настроения към църквата у германския национализъм, който му противопоставя мирогледа и морала на древногерманското езичество. Всяка културна революция, безразлично от какви идеали е вдъхновена и какви задачи преследва, започва или свършва с богоборство. Богоборци в един или друг смисъл са и всички големи реформатори. Заедно със съществуващия ред в света на реалностите те са принудени да рушат и завещани от вековете вярвания, на които тоя ред се крепи. Затова всички революционни епохи са време, когато обществата се заливат от вълната на безбожничеството или най-малко от съмнението в съществуващите религиозни истини. Дали такива епохи ще доведат до действително нови и — което е още по-важно, — трайни преломи, това в значителна степен зависи от възможността им да дадат на тия общества нова вяра. Нали чрез религиозния мироглед, възвестен от учението на Мохамеда, арабският свят се издигна като нова културна сила в средновековието? За да затвърди отношенията, създадени в революционна Франция, нали и Робеспиер се опита да замени католицизма с новата „религия на човешкия разум“? Нали някога и крайната опозиция срещу реформите на Петра Великий доби израза на религиозно движение, това на „староверците“, чиито последователи и до днес остават верни на старината, смутена от посегателствата на царя — Антихриста?

Разбира се, тъй обусловеният вътрешен антагонизъм може да

не избие в явен конфликт. Изходът във всеки случай зависи от две условия: първо — от дълбочината на противоречието между установените религиозни представи и новите културни ценности, които дирят утвърждение, и, второ — от способността на съществуващия религиозен мироглед да се нагоди към нуждите на развитието и запазвайки същността си, да направи необходимите отстъпки във всичко останало. Окаже ли се една религия способна за подобно нагаждане и извърши ли го, тя от своя страна се превръща тогава в консервативна и охранителна сила, която отново овладява съзнанията и прецежда нововъведенията, допущайки от тях само онова, което може да бъде съгласувано с олицетворяваните от нея традиции — политически, обществени или битови.

5. БЪЛГАРИЯ И ХРИСТИЯНСТВОТО

Изложените в предишната глава общи мисли съдържат обясненията и на отбелязаните особености в нашия исторически живот: болезненост в неговото развитие, бързината и нетрайността в постиженията му и периодичната смяна на стихийни подеми и дълбоки падения. На всичко това ние бяхме обречени поради влиянието на византийската култура върху ни.

Ние вече знаем, че тая култура в продължение на много столетия представяше най-високо стъпало, до което бе се издигнало средновековното човечество. В сравнение с нея всички други племена и народи оставаха в една или друга степен „варвари". Такива не можеха да не бъдат и настанените в Балканския полуостров наши турански и славянски прадеди. На това се дължеше тяхната слабост, тъй като в отношенията си към Византия те не бяха в състояние да си служат със средствата, каквито тя имаше на разположение срещу им. Но, от друга страна, общият културен стадий у прабългари и славяни въпреки техните расови и битови различия ги обединяваше, за да ги противопостави на културните и политическите начала, чийто носител бе империята. Самата българска държава, основана върху съжителството и сътрудничеството на прабългари и славяни, можеше да намери оправдание, а оттук и опора за съществуването си единствено доколкото се явяваше въплъщение на особеностите на техния живот. И както космополитичната Византия виждаше историческата си мисия в това — да приобщава към своята култура враждебните ѝ племена и народи, та чрез разложението на тяхната културна индивидуалност да подготвя политическото им подчинение, също тъй и българската държава заради самосъхранението си бе длъжна да пази сред своето обществено всичко, което подчертаваше нейната собственост. Фонът, върху който средновековната ни история трябваше да се развръща, бе пълната противоположност между византинизма и битовите начала, с които народът ни изстъпи на историческата сцена. Следователно двете страни бяха осъдени да бъдат непримирими противници не само поради несъвместимите си териториални стремежи; още в самото начало на своя живот средновековна България почувствува Византия и като враждебна културна сила. Нейното съществуване и свободно вътрешно развитие можеше да бъде осигурено само ако тя бе в състояние да се опази от проникването на византийската култура или поне ако бе ѝ възможно да процежда заемките от нея, като допуща от тях онова, което — без да представя опасност за народната самобитност — би съдействувало за усъвършенствуването ѝ.

Тъкмо тая задача обаче ние не бяхме в състояние завинаги да решим; и не бяхме виновни, тъй като никой от тогавашните народи на наше място не би бил способен да се справи с нея. Историческият закон, по силата на който една по-ниска култура не може безвредно за себе си да издържи непосредственото влияние на друга, по-висока и накрай бива разрушена или трансформирана от последната, действуваше и при нас с всичката си неумолимост и последиците от това действие не можеха накрай да не настъпят въпреки съпротивата, която оказвахме. Откакто държавата ни беше създадена, в продължение близо на два века прабългари и славяни упорито държаха за традициите на своята старина. Родовият им и племенен строй с всички характерни за него черти си оставаше основа на обществената им организация. Той бе отразен и в устройството на държавата, гдето дори до много по-късно време се запазваха институции и власти, установени още в нейното начало. Цялата тая сложност от стопански, социални и политически отношения се явяваше у нас споена и намираща израза и утвърждението си в един религиозен мироглед, също тъй завещан от далечното минало. Славяни и прабългари тогава бяха езичници. Техните вярвания не са били еднакви, но каквито различия да са съществували тук помежду им, те са се губели в сравнение с християнството, представяно от Византия. Езичеството следователно бе, в което битът на старото българско общество намираше своята вътрешна опора, освещение и върховна санкция. В поддържането на тая езическа традиция, за която всяка внушена от чужди влияния промяна се е явявала като посегателство над завещаната от дедите вяра, намираше накрай оправданието си и самата българска държава. От нея черпеше тя и постоянна сила. Затова езическият период в нашата история е време на най-голямата стабилност в нея. Скоковете

и повратите започваха, след като тоя период бе приключен. През тая първоначална епоха, която обхваща близо два века, българското развитие се извършваше бавно, без особен блясък, понякога сред силни колебания и задръжки. Носено обаче от живата народна стихия, то мъчно можеше да бъде задръстено, а още по-малко — спряно. Държава и общество и тогава не бяха застраховани от всякакви изпитания, но из тях те излизаха прочистени и обновени, с нараснали сили. Най-добър пример за това са събитията през втората половина на VIII в., когато в продължение на цели десетилетия езическа България бе раздрусвана от тежки междуособици. В тях не бе трудно да се види пръстът на Византия. За да осъществи завоевателните си намерения срещу българите, империята бе прибягнала до старото си изпитано средство: вътрешното разложение на тогавашното българско общество. С цената на големи усилия тоя неин опит бе напълно отбит. Четвърт столетие бе нужно след това, за да се излекува езическа България от получените рани, да отдъхне от понесените напрежения и продължи прекъснатия си възход, който я доведе до могъществото по времето на Крума. Създадената от тоя владетел обаче обширна държава не се залюля, нито разпадна след смъртта на своя творец. Наследниците на Крума продължаваха да доизграждат външно и вътрешно полученото наследство и това е единственият случай в цялата българска история, когато един подем не бе последван от бързо сгромолясване. Трябва ли да се питаме на какво се дължеше тоя факт, щом като е известно, че епохата на Крума, Омуртага, Маламира и Пресияна бе време на сетното тържество на българското езичество, когато с безогледна суровост биваха унищожавани всички враждебни нему и на националната традиция чужди влияния и навеи?

За нещастие дните на това езичество бяха преброени. Неговото отрицание, християнството, беше вече пуснало корени в българската земя. Някога то беше тук религия на старото население, чиито разпиляни остатъци са били заварени и претопени от наслоените върху им славяни и прабългари. Дали, изчезвайки сред пришълците, тия стари жители на тукашните земи не са намерили сред тях последователи на своята вяра, е въпрос, на който е мъчно със сигурност да се отговори. Най-вероятно е, че и да е имало в онова ранно време случаи на подобно преминаване към християнството, те са били редки. Поради това и броят на неговите последователи в тогавашна България ще да е бил крайно незначителен. Във всеки случай до края на VII в. липсват всякакви известия, от които би могло да се заключи, че християнската проповед е действувала в пределите на българската държава и че е имала тук някакви успехи.

От началото на IX в. работите в това отношение коренно са

се променили. При войните си срещу Византия Крум отвличал от нейните области маси от население. Пленниците били настанявани в българските земи, негде на компактни групи. Те всички са били християни, а между тях е имало и много църковни служители. Захвърлени в чужда страна, те още с по-голяма ревност се отдавали на своята вяра, която им носела утеха и опора в нещастията. Мнозина от тия пленници непреднамерено, чрез своя живот въздействували върху съзнанието на местните езичници, други се превърнали в ревностни проповедници на християнството. Поради несъмненото си превъзходство над езическите религиозни представи то почнало тук бързо да се разпространява. Така, победител по бойните полета, тогавашна България се оказва победена вътрешно от своя противник.

Във византийските текстове от тая епоха не липсват разкази за наказанията, на които били подлагани християнските пленници, за да ги принудят да се отрекат от вярата си, и фактите от тоя род показват, че представителите на българската държавна власт си давали сметка за опасността, която новата религия носела за българите. Когато преследвали християнството в страната си, те разбирали, че пазят не само дребните вярвания на своя народ, но и неговата самобитност, културната му и политическа независимост. А че въпросът в случая не е бил за някаква варварска нетърпимост и сляпа ненавист към всяко чуждо вярване, се вижда от обстоятелството, гдето същите тураноки властници оставяли славянските си поданици спокойно да служат на своите богове. Славянското езичество не е представяло никаква опасност за българската държавна общност.

В даденото време обаче, началото на IX в., чужденците не бяха единствените разпространители на християнството в България. При Крума в нейните предели бяха включени значителни покрайнини южно от Балкана, главно из Тракия. Населението им, предимно славянско, още наскоро след преселението си там попаднало под византийска власт и навярно в голямото си мнозинство е било християнизирано. Прибрано сега под скутите на своята държава, то в много по-голяма степен от пленниците чужденци е съдействувало за разпространението на новата си вяра в средата на своите сънародници. Тъй диалектиката на развитието обръщаше срещу езическа България тъкмо тия нейни успехи, чрез които тя вярваше, че изгражда своето държавно могъщество.

Но натискът, който християнството упражняваше върху им, не беше само отвътре. В онова време то вече беше официална религия във всички съседни ней държави. Техните членове се чувствуваха членове на една широка общност, всред която езическа България

вое повече се явяваше като едно чуждо тяло. Тъй духовната и културна обособеност, от която трябваше да черпи сили за самостойното си съществуване и естествено развитие, все повече се превръщаше в изолация, опасна за нейното бъдеще. От друга страна, като религия на миналото езичеството можеше да се крепи само доколкото държеше съзнанията обърнати към старината и нейните завети. Всяко настояще за него бе малоценно, а към бъдещето то не бе в състояние да се нагоди. Рожба на една изживяна историческа действителност, то не бе способно да се превърне в творческа сила в едно време, възправено пред нови и по-други задачи. Тъй то се явяваше сила, която спъва развитието на българския народ, задържа това развитие върху равнище, отдавна надхвърлено от други народи.

Нещо съвсем различно от него представяше тогавашното християнство. Изникнало в древността като мироглед на общества с висока култура и понесло в себе си елементи на космополитична религия, но принудено по-късно да се разпространява всред един хаотичен варварски свят и се нагажда към неговите потреби и жизнена обстановка, то поради всичко това — особено през първата половина на средновековието — се оказа главната, ако не и единствената сила, която съдействуваше за културния ръст на обществата и народите, негови последователи. Не току-тъй просветата сред тях носеше предимно религиозен характер и неин главен носител се явяваше духовенството. Докато оставаше извън християнската общност, тогавашна България се лишаваше в борбата си за съществуване от средствата, които тази просвета можеше да даде.

Но по онова време предимствата на християнския свят не лежаха само в областта на чисто духовното начало, те се обуславяха и от вътрешната му политическа организация. Епохата на феодализма още не бе настъпила. И тогава, в началото на IX в., повечето от народите, навлезли в обсега на европейската история, бяха обединени в две големи империи: Византия и империята на Карла Великий. Тая последната, осветена от папството, имаше пълната поддръжка на католическата църква, също както и Византия — на източноправославната. И в двете държави християнството заедно с идеята за единния бог носеше и представите за единния светски господар, божий представител на земята, от който изхождат и зависят всички власти. Във Византия, гдето самодържавието бе се развило в пълен абсолютизъм, обсегът на императорската власт не бе ограничен от никакви институции или норми. Но и във франкската монархия, гдето липсваха благоприятни условия, за да се стигне до това състояние, и гдето католическата църква ревниво пазеше своята независимост от намесата на външни фактори, императорът се явяваше върховен разпоредител във воински светски дела и неговите наместници разполагаха с известна власт само доколкото се явяваха изпълнители на неговата воля.

Между тия две империи по времето на Крума бе се издигнала трета — създадената от него Велика България, чиито владения се разпростираха над грамадното пространство от Тиса до Днепър и от Северните Карпати до Родопите и низината на Долна Марица. Непосредствен съсед на Византия към юг, тя на запад допираше до земите на Каролингската монархия. И това ново съседство също я обричаше на конфликти, които не се забавиха да настъпят. Известно е, че още при наследника на Крум българите бяха принудени да водят борба с франките из равнините на Средния Дунав. С уреждане на франко-българските отношения имаше да се занимава и Омуртаговия приемник Маламир, а в началото на Борисовото царуване като съюзници на германския император или негови противници българите трябваше дълго време да воюват далеко зад северозападните граници на държавата си.

Българската държава бе излязла с чест от всички тия съперничества и борби, но успехите си тя дължеше главно на военните качества и издръжливостта на своя народ. И сега, когато вече е била господар на просторни, но в организационно отношение недостатъчно споени територии, за нейните владетели не е могло да бъде тайна това, че по стегнатост и изобщо по съвършенство на държавната си уредба нейните християнски съседи, с господствуващото у тях самодържавие и централизъм, значително са я превъзхождали.

Държавната организация на езическа България, както за това свидетелствуват много признаци, е била основана на родовия и племенен строй. Родовите племенни главатари поради това, че са дължали своето положение на собствения си произход, а не на благоволението на държавния владетел, навярно в много отношения са били независими от него. Те образували едно могъщо съсловие, което не само ревниво пазело своите привилегии и властта си над съответните обществени поделения, но наравно с това и постоянно се стремяло да ограничава централната власт или, най-малко, да влияе над нейните решения. Само при подобни вътрешни отношения стават ясни много от явленията във вътрешния живот на България през втората половина на VIII в., когато пред възбунените боили редица ханове са плащали с трона, а понякога и с главите си грешките на своята политика.

Предполага се, че Крум смогнал да обуздае гордото и могъщо българско болярство и да вземе в силната си ръка цялата държавна власт. Ако това предположение е вярно, може би в значителна сте-

пен чрез тая промяна ще трябва да се обясни и развърнатото държавно могъщество на тогавашна България. Някои данни обаче показват, че след смъртта на Крума болярството заело предишното си положение, а оттук и влиянието си върху живота на държавата. Във всеки случай при Омуртага, Маламира и Пресияна отделни представители на това болярство играят решителна роля в държавното управление, а някои дори се явяват истински негови ръководители. Поради личните им дарования и предаността им към престола тяхната дейност е била благотворна за държавата. Но примерът им представял ли е гаранция, че цялото тяхно съсловие, запазвайки положението си на ръководен държавен фактор, не ще използува властта предимно за своите съсловни интереси?

Племенният строй, който обуславял привилегиите и подхранвал политическите ламтежи на тогавашното болярство, е бил завещан от старината и поддържан е бил от нейните предания и, накрай, намирал опора и върховно утвърждение в религиозните вярвания на българското общество. Вътрешно свързан с езичеството, той е бил осветен от него и тази е именно причината, загдето българското болярство от оная епоха се явявало главният и най-упорит пазител на езическите традиции. Съзнателно или по инстинкт то схващало, че тъй брани битовите особености на своя народ, изработалите из тях политически институции, а — заедно с всичко това — и собственото си положение в обществената и политическата йерархия на страната. Не е случайно съвпадение това, гдето с подема на болярството като политически фактор при наследниците на Крума започват преследвания срещу християнството; както не е странен и фактът, гдето на решението на Бориса да покръсти своя народ болярите отговорили с въоръжено въстание. Според бележката на съвременника те не искали да позволят да бъде наложен на народа „нов закон". Поради това изкупили с кръвта си своята привързаност към стария. Несъмнено те са били прави в убежденията си, че само тоя „стар закон" е могъл да осигури на българския народ напълно независимо културно развитие и да предпази държавата му от бъдещи сътресения. Но не е ли бил прав Борис, когато, ръководен също тъй от висши национални и държавни интереси — вече е стигнал до съзнанието, че трябва да даде необходимата жертва.

Не може да не се признае, че тоя забележителен човек, безспорно най-предвидливият и мъдър от всички български владетели — още тогава много ясно прозрял опасностите, на които замислената от него стъпка могла да изложи бъдещето на страната му, и потърсил начина да ги сведе до най-малък размер. Проблемата е била — накъде, към Цариград или към Рим трябвало да се обърнат българите, за да получат наставници за новата вяра. И не помалко удивително е, че още тогава Борис се опитал да разреши тоя проблем именно тъй, както изисквали истинските интереси на българския народ.

Ние вече знаем, че източното християнство по онова време представяше от себе си същинска еманация на византинизма, негов най-съвършен идеологичен израз. Поради това то подготвяше почвата за византийското културно влияние във всяка страна, гдето успяваше да се утвърди. Поради непосредственото съседство на тогавашна България с държавния и културен център на империята това влияние върху ѝ би имало всичките условия, за да се развърне с всеразрушителна сила. Вселенският патриарх считаше себе си върховен духовен началник на народите, които бяха приели византийското православие и в много случаи неговата власт там бе и формално признавана. Цариградската църква обаче бе само византийски държавен институт и нейният пръв представител зависеше всецяло от императора. Израснала под закрилата на светската власт, тя в много отношения се идентифицираше с държавата. Без получаваните от нея средства тя не представяше нищо.

Всъщност императорът бе истински глава на църквата, а патриархът се явяваше нещо като негов пълномощник или заместник, който винаги можеше да бъде отстранен и заместен с друг. В случая изпъкваше ясно противоречие: главата на „*вселенската*" църква всъщност не бе нищо повече от обикновен сановник на владетеля на една държава. Това противоречие обаче не само че не смущаваше изтънчените в диалектиката византийци, но им даваше нови аргументи, за да изградят и утвърдят възгледите си за универсалността на своята империя: императорът, комуто е подчинена вселенската църква, е върховен божий представител на земята и пръв измежду всички земни господари; само полученото от него признание може да облече в легитимност властта на другите държавни владетели, поради това те му дължат почит и подчинение. Въз основа на този възглед, който византийското православие носеше и разпространяваше сред народите на християнския Изток, царете на Грузия например считаха себе си за сановници, а киевските велики князе — за васали на цариградския самодържец. Да приеме християнството от Византия, следователно значеше за България да застане и тя в същото положение към империята и поради непосредственото си съседство с нея — да се превърне във византийска провинция. След като в продължение на цели два века тя в кървави борби с империята бе бранила правото си на самостойно съществуване, за да стигне до тоя край ли трябваше да се отрече от прадедовската вяра?

В това отношение западното християнство представяше антипод на византийското православие. Неговата съдба бе определена от ранното падане на Западната римска империя: то имаше да се разпространява и изгражда вътрешно и организационно във варварски или варваризиран свят. С тая своя задача то се справи, без да измени на първоначалната си същност. Защото някога, преди да стане римска официална религия, то само представяше отрицание на много от културните ценности на древността, а периодът, през който живя под покровителството на светската власт, бе тук твърде къс и много неспокоен, за да може то да се проникне от тия ценности или да се превърне в идеология на римската държавност. Падането на империята и разрухата на античната цивилизация му възвърна вътрешната свобода и то отново пое мисията си на религия общочовешка, несвързана с никаква племенна или национална общност, дирещa преди всичко да пробуди и издигне човешкото у човека. За да бъде дейността му плодотворна, то — запазвайки идейната си и морална същност, не само че не рушеше без нужда бита на обединените от него народи, но използуваше създадените от тоя бит отношения за своето собствено устройство. Най-добър пример за това ни дава феодализацията на католическата църква. Рожба на социалните и политическите отношения в романо-германския живот, феодализмът пусна в църквата толкова дълбоки корени, колкото и в светското общество. Като въздействуваше над съзнанието на народите и помагаше да се явят сред тях по-висши форми на общественост, тя сама търпеше влиянието на средата и се приравняваше с нея. Тъй незабелязано и постепенно се извършваше там в Запада онова дълбоко взаимно проникване между старинни битови елементи и носени от християнството религиозни представи, което създаде стройната култура на тамошното средновековие.

Единственото наследство, което западното християнство доби от древния Рим и от което църквата там никога не се отказа, бяха представите ѝ за нейната универсалност. Но въпреки обстоятелството, че със същите представи относно себе си живееше и „вселенската“ цариградска църква, тук лежеше може би най-голямото различие между Византия и Рим. Защото с редки и временни изключения Западът през течение на цялото средновековие остана политически разпокъсан, когато църквата в него запази винаги своето единство. В интереса на това единство тя бе длъжна да бъде еднаква към всички свои народи; поради това тя не можеше, както бе случаят във Византия, да свърже съдбата си с никоя държава и да стане проводник на никакви, съществуващи извън нея политически интереси. Дори и когато се виждаше принудена да дири помощта на

една светска сила, като от своя страна ѝ даваше благословията си, както напр. бе случаят с империята на Карла Велики, римската църква не се отъждествяваше с нея, а още по-малко бе готова да се превърне в неин орган. Поради това разпространението на християнството сред западните народи не влечеше след себе си опасността за тяхната независимост. Съдбата на някогашното езическо славянство около Елба и в балтийските земи не доказва противното. Защото не католическата църква там подготвяше германското завоевание, обратното: това последното създаваше условията за мисионерството ѝ. Ако при тоя случай църквата бе застанала на страната на завоевателите, то бе защото те вършеха нейното собствено дело. Това е абсолютно същото отношение, което наблюдаваме при разпространението на католицизма в другите континенти, гдето той използува колониалната политика на европейските държави. За своите цели римската църква можеше да прибягва до услугите на светската власт, да ѝ сътрудничи или дори да се съюзява формално с определена държава, но тя никога при подобни случаи не жертвуваше нито най-малката част от своята свобода. И сътрудничеството или съюзът преставаха за нея от момента, когато се променяха условията, които бяха ги наложили. Без да бъде средство за каквато и да било друга сила, тя сама използуваше всекиго и всичко за своите цели.

В богослужението римската църква допускаше само латинския език и поради това той стана международен език на образоваността в християнския Запад. Тоя факт обаче не означава, че църквата там се бореше против утвърждаването на народната реч и следователно против формирането на народностните индивидуалности. Латинският език бе само външно средство, което улесняваше духовното общуване на западните народи и поддържаше у интелектуалните им представители съзнанието, че въпреки своите различия всички тия народи принадлежат към една широка общност — тая, която бе олицетворена от католическата църква и нейния духовен глава. Поради това Рим никога не се опита да попречи на духовното творчество и тъй, чрез формирането на общонародните литературни езици, да се подготвя националното обособяване всред католическия свят.

Положението на западната църква като организация, която стоеше над националности и държави, пораждаше друга опасност за тях. Тая опасност идеше от стремежите на папството към световно политическо господство. Застрашени се оказаха тъй не само съществуващите държави, но и духовното развитие на западното човечество: инквизицията на Каноса показва на какво бе способна една теокрация, която дирeше оправдание в евангелското учение.

Но — и тук лежеше най-съществената особеност на западния свят — тая опасност бе *еднаква там за всички държави и народи.* И тъкмо защото папството идеше по тоя начин в противоречие с духа на религията, която представяше, и защото тия негови стремежи не съвпадаха, нито можеха да намерят опора в никоя народностна или културно-политическа общност, те бяха осъдени да останат накрай съвършено безплодни. В тях с изключение на непосредствените си служители папството се видя изправено пред съпротивата на всички. В борбата си срещу неговите домогвания народите и държавите се почувствуваха обединени в спонтанно сътрудничество. Тая борба за тях не бе лека, но изходът ѝ не би бил тъй благоприятен, ако папството — освен средствата, които черпеше от собствения си авторитет и могъщата църковна организация — би разполагало с материалната сила на една могъща държавна власт.

Положението в Изток бе съвсем друго. Източната империя преживя с цяло хилядолетие своята западна сестра. Противоположно на Запада църквата тук бе се формирала и утвърдила в пазвите на държавата. Поради това тя не можеше да не държи сметка за нейните интереси и нужди. Еднаж свързала съдбата си с тая империя, източната църква съвсем естествено трябваше да поеме и съответната част от общите им задачи. А те бяха доста големи и сложни. Обществото на Източната империя се състоеше от народи с най-различен произход. Връзките на общия бит, език и племенна близост липсваха за тях. Сред известна част на тоя пъстър свят на племена и раси съществуваше усетът за необходимостта на империята, която поддържаше реда вред него и така осигуряваше на всички възможността да се ползуват от благата на мирния труд. При все това племенните или расови и културни различия, а наред с тях и религиозните противоречия винаги си оставаха тук твърде големи и подхранваха антагонизми, които нееднаж заплашваха източноримското държавно единство. За неговото запазване бе нужна една сцепителна сила, която би заменила липсващата спойка на племенното родство, съзнанието за принадлежност към една народностна общност.

При тогавашната степен на умствено развитие и при особените условия, вред които живееше източният културен свят, ролята на подобна вътрешносцепителна сила можеше да бъде поета и изпълнена само от общото вероизповедание. В ония далечни времена човечеството схващаше всеки установен земен ред като проява на божествената роля и поради това всеки стремеж към промяната му по необходимост диреше оправдание и санкция в областта на религията. Тази бе причината, загдето всеки почин за политически

и особено социални преобразувания и всеки опит за народностно или културно обособление търсеше да застане под знамето на едно ново религиозно учение. Човекът още нямаше достатъчно упование в изводите на своя ум и в основателността на желанията си. Поради това обществата можеха да се увлекат от стремежите, породени в собствения им исторически живот, само когато тия стремежи биваха осъзнавани като постулати на едно ново религиозно учение. Оттук обаче произтичаше и обратното: съхранението на един вече съществуващ ред или на дадена културно-политическа общност изискваше преди всичко непокътнатото запазване на религиозните представи, от които той се считаше осветен, или, с други думи — запазване на религиозното единство вред дадената историческа общност.

Това обяснява защо единната религия, а оттук и единната църква бяха за Източната империя нещо много повече от обикновено удобство в нейния живот: единството в религиозното съзнание у нейните поданици бе условие, от което зависеше съществуването ѝ. Поради това то още много рано стана за нея и върховен държавен принцип. Тук лежи и обяснението на един факт, който за мнозина изглежда съвсем странен: постоянна и усърдна намеса на императорите в религиозния живот на източноримското общество и правото, което бяха си присвоили — да законодателствуват както в областта на църковното устройство, тъй и в тая на вероизповедната догма. Затова тук от представителя на светската власт зависеше накрай съдбата на всяко вероизповедно учение. Тържеството си над различните вероизповедни доктрини в Изтока тъй нареченото православие дължеше единствено на покровителството на византийските императори. Именно поради това то се оформи като идеология на византийската държавност. Оттук и „вселенската“ църква, отъждествила своите интереси с тия на империята, трябваше да застане спрямо нея в подчинено положение. Това я превърна накрай в инструмент на държавната политика на цариградските императори, орган и проводник на тяхната власт. Глава на църквата фактически и формално се явяваше императорът, а не патриархът.

Тъй сложените отношения отредиха за православието особена роля в историческия живот на Европейския изток. Разпространението му извън пределите на империята означаваше признание на византийския императорски авторитет вред народите, негови последователи. Степента на това признание можеше да зависи от много и различни условия, но вселенската църква винаги остана вярна на схващането, че само приемниците на Константина са истински божи представители на земята и че единствено от тях може да бъде облечена в законност всяка земна власт. Въз основа на това ви-

зантийската църква поддържаше възгледа, че всички останали държавни владетели са според случая или узурпатори, пълномощници на императори, васали, на които той е делегирал своите права. Външен израз на това схващане бяха сановническите титли, които Византия даваше на господарите на православните народи. Такива титли носеха царете на Грузия, киевските князе, жупаните на Сърбия. И чрез влиянието, което упражняваше върху техните народи, цариградската църква имаше грижата да не допусне, щото тия външни белези на подчиненост да си останат само проста условност. Докато напр. езическа Русия по времето на Олега, Игоря и Светослава бе един от най-досадните неприятели на Византия, след покръщението си тя представляваше от себе си васална ней държава.

Но Грузия, Киевска Русия и Сърбия бяха страни, малко или много отдалечени от Византия. Противоположност на политическите интереси между тях и нея или не съществуваше, или, както бе случаят със Сърбия, настъпи много по-късно — едва към края на средновековието. Затова и признанието на византийското политическо върховенство обикновено не им създаваше особени неудобства.

От това гледище обаче положението на средновековна България бе съвсем различно. Ние не бяхме само непосредствен и най-близък съсед на Византия, но държавата ни се простираше над територии, с чиято загуба империята никога не можеше да се примири. Свръх това противоположните стремежи за преобладаване в полуострова подхранваха между нас и нея един вечен антагонизъм. Нали тъкмо нуждата да засили позициите си срещу империята наведе Бориса на решението да промени религията на своя народ?

Но еднаж това решение взето, оказваше се, че то ни поставя в противоречие тъкмо с желанията, от които бе вдъхновено. Православието ни поставяше под духовното началство на цариградския патриарх, а чрез това и под политическото настойничество на същата Византия, от която най-вече имахме да се пазим. Поради пълната противоположност между нейните и нашите държавни интереси това настойничество не можеше да се ограничи в рамките на един безвреден и безобиден сюзеренитет, както бе случаят със споменатите по-горе православни страни, а рано или късно трябваше да се превърне в пълна политическа зависимост от Цариград, да се свърши накрай с унищожението на българската държава.

С прозрението на истински ясновидец Борис охванал тази опасност и със съзнанието за голямата отговорност пред бъдещето на своя народ още тогава потърсил да я отклони. При дадените условия за това е съществувал само един изход: да свърже страната си във вероизповедно и църковно отношение не с Византия, а с християнския Запад. Ето защо верният на папството германски император е бил първият, чрез когото станало известно намерението на българския господар да се откаже от религията на своите деди.

Ние днес изобщо не сме в състояние да оценим достатъчно вътрешната сила, нужна на Бориса, за да се реши на тоя избор. Истинска представа за трудностите, които в случая имало да се превъзмогват, можем да получим само когато знаем, че християнството в тогавашна България проникваше от Византия, разпространявано бе от византийски проповедници и поради това всички негови последователи тук са се считали за духовни чеда на цариградската църква. Свръх съпротивата следователно, която замисленият от него религиозен преврат е трябвало да срещне всред масата езически поданици на държавата, Борис — чрез решението си да се свърже с Рим — е трябвало да преодолява и опозицията на своите поданици християни.

Но и в Цариград не по-малко са разбирали какви могат да бъдат за самата Византия последиците, ако България би била включена в римската църковна общност. Тъй българите биха се отчуждили завинаги от империята и културата на нейното общество, биха били завинаги пресечени пътищата на византийското влияние върху им. Началата, върху които се изграждаше развитието на тогавашния романо-германски свят, бяха малко или много общи за всички нови народи, които средновековието бе издигнало върху сцената на европейската история, и поради това се явяваха за българите много по-близки, отколкото ония, които образуваха културната и политическата същност на византинизма. Сродена духовно със Запада и добила по този начин утвърждението на всички свои вътрешни тенденции, които я отдалечаваха или противопоставяха на византинизма, християнска България би израснала в една организирана сила, още по-опасна за империята, отколкото бе през епохата на своето езичество. Да допусне тая промяна в една страна, тъй близка до собствените си граници, това за Византия значеше да се откаже тя от своята историческа мисия и да загуби положението си на световна културна и политическа сила. Подобно примирение, поне в даденото време, е било за нея немислимо. Оттук и въоръжената ѝ намеса, за да наложи по-друго разрешение на един въпрос, който наглед не е имал нищо общо с политиката и земните интереси. Неподготвен, за да отрази неприятелското нападение в земите си, Борис е бил принуден да приеме християнството от Цариград. И какво значение е отдавала Византия на тъй постигнатия успех, се вижда от обстоятелството, че за да заличи лошите чувства, които насилието ѝ не е могло да не остави у българите, тя им по-

дарила една своя провинция — областта Загоре, южно от Балкана — единствен случай в световната история, когато победителят не само че не посяга върху земята на победения, но му отстъпва и своя собствена.

Принуден да се подчини на необходимостта, Борис не мислел безвъзвратно да се примири с нея. Известно е, че наскоро след това той подновил сношенията си с папския престол. „Законите", които искал от папата, за да устрои живота на новопокръстения си народ, римското духовенство, което се явило в България, за да напътва българите в новата вяра и настоятелните постъпки да бъде изпратен от Рим епископ на българската църква — всичко това свидетелствува за ясното съзнание у тоя български владетел, че духовната и културна независимост на народа му е могла да бъде осигурена само когато неговото развитие бъде поведено по пътища, които биха го отдалечавали от Византия и ограждали от влиянията, идещи от нея.

За нещастие разрешението на тая проблема не зависеше само от волята на Бориса. И неговите усилия се разбиха в непреклонното съсгледство на Николая I. В ревността си да запази непокътната своята власт над българските земи, Рим откланяше всички предложения да бъде утвърдено за началник на българската църква лице, чиито лични качества бяха гаранция, че ще е способно да се справи с тежката и отговорна мисия тъй, както българският владетел я разбираше. Поставен тъй между две сили, които еднакво аспирираха за влияние и намеса във вътрешния живот на страната му, Борис трябваше да прецени коя от тях е по-малко опасна. Не без колебания и предчувствия за бедите, на които излагал бъдещето на своя народ, той предпочита Византия пред Рим.

Но поел тъй отговорността за това бъдеще, той разбирал, че нему принадлежи и дългът да предварди и сведе до възможно по-малък размер зловредните последици на извършената съдбоносна стъпка. И ние днес не можем без удивление да следим дейността на тоя гениален човек, вдъхновяван от постоянната мисъл наред с широката християнска просвета да осигури на българския народ условията за по-голяма духовна независимост и по-самостойно културно развитие. Сърдечният прием, оказан от него на изгонените от Моравия ученици на Кирила и Методия, ревностното покровителство на тяхната просветителна дейност и на създаващата се чрез тях славянска книжнина, както, от друга страна, редицата почини, за да се изтръгнат българските земи от непосредствената юрисдикция на вселенския престол и се поставят под национално духовно ръководство — всичко това свидетелствува, че той не преставал да работи за осъществяването на тая върховна цел на живота си. Неговият наследник Симеон, на младини сам готвен от своя баща за глава на българската църква, продължил неговото дело и го завършва със създаването на независима Българска патриаршия и на една книжнина, каквато нямаше нито един от новите народи в тогавашна Европа.

Чрез всичко това християнска България изглеждаше, че е обезпечила своето независимо и спокойно развитие. Всъщност обаче тия постижения бяха само външни и формални. Всичко зависеше от съдържанието, което би се вложило в тях. И тъкмо в това отношение ние като народ не можехме да избегнем действието на ония закони в историческия процес, за които по-горе обширно говорихме.

Християнството нанесе у нас смъртен удар на езическите традиции. Заедно с тях на разруха бе обречена и цялата съвкупност от установления и начала — битови, социални и политически, които образуваха народната ни индивидуалност. Ако през тоя преходен период, когато отреченото минало си отиваше, ние бихме били напълно предоставени на себе си, нам все би ни било възможно да подберем из неговите елементи онова, което би било годно да се приспособи към промяната на жизнената обстановка, и да изградим от него едни нови основи на националното си и държавно битие. Несъмнено тоя процес на дирене, превъзмогване и вътрешно строителство би обрекъл тогавашния ни живот на дълга и мъчителна криза, но из нея последният би излязъл прероден и, което бе още по-важно — поиесъл в себе си *свои* ценности.

Тая органическа връзка между религиозно съзнание и битови форми при постоянната опора, която те намираха у него, бе причината, загдето през вековете на нашето езичество влиянието на Византия върху ни бе твърде слабо или, в най-благоприятни случаи се свеждаше до размери, които не можеха да имат за нас съдбоносно значение. И тази е причината, загдето с най-голяма стабилност се отличаваше културният ни и държавен живот именно през езическия период на нашата история. Наистина развитието ни не блестеше тогава с бързи и необикновени постижения. Всичко се градеше бавно и с мъка, камък по камък, защото трябваше да си служим със свои сили и средства, а те не бяха големи. Но затова пък създаденото беше трайно: основите му лежаха дълбоко в народната целина и тя го крепеше като нещо свое. Кризи в живота ни, разбира се, понякога настъпваха, от такива не е застрахован никой организъм, но вътрешното сцепление на тогавашното славянобългарско общество и непокътнатата му жизнена енергия му позволяваха да ги преодолява и да излиза от изпитанията обновено и поздраво. Тъй то добиваше възможността да устоява и на външните опасности, които тъкмо през тоя период бяха особено големи. Не са-

мо защото държавата ни, едва-що създадена, още не бе достатъчно закрепнала, но и защото срещу й изстъпваха неприятели, редки по своята непримиримост, както напр. бе по времето на императора Константин V Копроним. Ние вече на друго място в настоящата книга говорихме за неукротимата енергия, с която в продължение на цели двадесет години той води войни за унищожението на българската държава. Знаем, че запазването си тогавашна България дължеше на предимствата в отбраната на своите територии към юг. Но известно е, че някакви естествено крепки граници не могат да спасят независимостта на един народ, ако сам той не е способен на всички жертви за нейното запазване. И поради това, без да подценяваме тук заслугата на Балкана за съхранението на държавата ни, нужно е да се подчертае, че той не би бил в състояние да спре един неприятел като Константина V, ако тоя последният се явеше не в VIII, а няколко столетия по-късно. Тъй както не бе в състояние да спре той и армиите на Цимисхия в X в. или тия на Мурад и Баязид в края на XIV.

През дохристиянската епоха на нашата история в живота на българското общество се набелязваше само една пукнатина, която при известни условия можеше да унищожи неговото вътрешно сцепление и устойчивостта му. Тя произтичаше от разнородния етнически състав на първоначалното българско общество, образувано от два различни елемента — прабългари и славяни. Антагонизми между тях не можеха да не се явят; те наистина съществуваха. Но когато се говори за тях, трябва да се пазим от едностранчивост и преувеличение. Тия антагонизми далеч не бяха тъй дълбоки, а следователно не можеха да бъдат и тъй остри, както някои днес са наклонни да ги считат. Защото прабългари и славяни, при все че принадлежаха към две различни раси, съвсем не бяха тъй чужди едни на други. Преди да се настанят в Балканския полуостров, те в заддунавските земи бяха живели най-малко два и половина века, где размесено, где в непосредствено съседство едни с други. Оттам те неведнаж бяха предприемали наедно нападенията си срещу византийските провинции на юг. През времето на тоя вековен досег те несъмнено са имали възможността не само добре да се опознаят, но и взаимно да си въздействуват. Още там следователно бе започнал процесът на културно изравняване и племенна асимилация, който бе завършен по-късно в пределите на българската държава южно от Дунава. Днес е установено, че още по времето на Атила между хунските племена — към които, както е известно, са принадлежали и прабългарите — са били проникнали славянски обичаи и езикови елементи. Познато е също това, че в тъй наречения „Именник на българските князе“ срещаме двама предшественици на Аспаруха, Гостун и Безмер, с имена, които имаме всичкото основание да считаме за славянски. Тия факти показват, че славянското влияние над прабългарите бе започнало твърде рано и още тогава се е разпростряло върху много страни на техния живот. Навярно все тогава бе започнало и кръстосването помежду им, което скоро смогнало да измени и самия физически тип на прабългарите.

Въпреки различието по раса и език, а също и по някои особености в техния бит и племенен строй, прабългари и славяни следователно са се намирали почти на едно и също стъпало — това, което тогавашните византийци означаваха с изразите „варвари“ и „скити“. Варварството именно ги обединяваше и противопоставяше на империята, чиято култура им бе еднакво далечна и чужда, следователно — еднакво враждебна. Тъкмо тая враждебност раждаше и непримиримост към Византия като политическа сила. От особено значение тук бе тоя момент за славянството и специално за тая му част, която бе се настанила в източната половина на полуострова и в неговия юг. Поради положението на своите земи и поради недостатъчната си организация то не бе в състояние за дълго време за запази политическата си независимост спрямо Византия, която не можеше да забрави, че заетите от него земи бяха нейни и тя не бе се отказала от тях. Да попадне обаче под държавната й власт, това за балканското славянство значеше да загуби не само племенния си строй, много институции и форми на своя бит, по всичко, и да бъде изцяло претъпено от византинизма. Всички тия опасности, ако не изчезваха съвсем, намаляваха значително, щом като то се помиреше и подиреше заслон у туранските прабългари, които — оставени сами на себе си, — можеха също тъй да се страхуват от подобна съдба.

Тъй се обяснява странният на пръв поглед исторически факт, гдето славянските племена, заварени от Аспаруха в Мизия, не само се примириха с основаната тук българска държава, но изстъпиха и като нейни ревностни защитници. Тъй в *известен смисъл* добива обяснението си и фактът, гдето техните *близки сродници* в останалите земи на полуострова, поставени пред необходимостта да избират между две тъй различни по същност политически формации — Византия и България, тежнееха винаги към последната. Те несъмнено знаеха, че като поданици на българските владетели ще бъдат принудени да се откажат от известни свои свободи, преди всичко за да заживеят под една твърдо установена власт. Но те можеха също тъй добре да разберат, че жертвата в това отношение се изкупваше със запазването на всички други съществени черти на техния бит, които безусловно биха били изложени на унищо-

жение под тежината на византийската държавност и асимилацията на византийската култура, която в тогавашния варварски свят се разпространи под знамето на християнството и в негово име рушеше еднакво и битовите особености, и политическата самостойност на племената и народите.

Езическата традиция у прабългари и славяни бе следователно главната сила, която се изпречваше на пътя на това влияние. В нея намираха закрила особеностите на бита у съставните части на старото славянско общество, тя поддържаше способностите му за съпротива и заедно с това крепеше устоите на общата му държава.

Но да остане това общество завинаги в състояние на абсолютна вътрешна затвореност, не бе възможно. Преди всичко, защото за да живее, то трябваше да се развива, да расте и вътрешно, и външно. Особено необходимо бе това развитие за българската държава. В тесните граници между Дунава и Балкана тя бе намерила убежище, на което в периоди на тежки опасности можеше да се разчита. Но да остане тя за воякога в тия граници и да основе цялото си съществуване единствено върху тяхната пасивна защита, значеше да се самообрече на смърт, която рано или късно, но неизбежно трябваше да настъпи. И в историята, и в биологията жизнеността на организмите се мери със способността или възможността им да растат или да се увеличават. В противен случай такива организми идват в състояние, зад което вече настъпва неудържим упадък, сигурен край. Заради самосъхранението си прочее българската държава бе длъжна да се стреми към разширение на първоначалните си територии. Главно по тоя начин тя можеше да увеличи своите сили и средствата си за съпротива особено срещу своя непосредствен съсед, могъщата Византия, която никога не можеше да забрави, че земите, върху които българите се бяха настанили, принадлежаха някога ней и следователно никога нямаше да се откаже от намерението да си ги възвърне.

Това разширение трябваше да следва посоките на най-малката съпротива и не е чудно, че през епохата на VII и IX в. бе насочено предимно към север. Там, в днешно Влашко, Трансилвания и Банат, живееха тогава остатъците от същите славянски племена, чиято маса бе заела земите отсам Долния Дунав. Пръснати между тях се намираха и отломките на някогашната многобройна хунска маса, част от която бяха българите на Аспаруха. Присъединението на тия заддунавски територии не представяше особени трудности поради липсата на единна и здрава политическа организация в тях. Аварската държава, чиято власт някога се простираше над тях, вече преживяваше сетния си период и след удара, който франките на Карла Велики бяха й нанесли в VIII в., на българите не бяха нужни особени усилия, за да довършат нейното съществуване. Така от времето на Аспаруха, когато навярно в пределите на българската държава е била включена една тясна ивица от заддунавската равнина, та до времето на Крума и Омуртага, когато тия граници вече обхващаха цялото пространство от долните течения на Сава и Драва и бреговете на Тиса, та до Карпатите на север и до Днепър на изток, древна България бавно, но непрекъснато увеличаваше заддунавските си владения. Нейният политически център си оставаше в покрайнините около Източния Балкан, но девет десети от нейните територии лежаха извън пределите на Балканския полуостров. Възникнала в него, тя през първите векове на развитието си бе се превърнала в държава, предимно извънбалканска.

Днес всички тия отвъддунавски области, които обхващат териториите на цялото румънско кралство и широки покрайнини от Унгария, Югославия, Чехословакия и Южна Русия, представят най-богатите и плодородни земи на Европейския югоизток. Ако българската държава би ги запазила в пределите си, нейната съдба, съдбините на нашия народ и изобщо етническите, културните и политическите съдбини на тая част от европейския материк биха били днес съвсем други. И много от конфликтите, които през миналото зрееха в тях, или националните антагонизми, които и днес продължават да ги безпокоят, не биха съществували. Защото маджарите се явиха в тия земи едва към края на IX в., а румъните дойдоха в тях като още по-късни преселници — във Влашко, Молдова и Бесарабия едва след края на XIII в.

За нещастие тъкмо през първата половина на средновековието условия от най-различен характер правеха невъзможно да се затвърди в тия земи една трайна политическа власт. Цялото пространство от Тиса до Днепър представяше през тая епоха една дива и неприветлива страна. Между степните области, които я обграждаха на изток и запад, се простираха неизгледни лесове, пустоши и блата. От културния живот на някогашна римска Дакия тук отдавна вече не бе останала никаква следа. Поради това, при все че още от момента, когато започна великото преселение на народите, тук заприиждаха, подгонени от нуждата, много варварски народи и племена, никой от тях не се задържаше в тая земя. Защото те намираха в нея временен подслон, но условия за удобен живот и развитие тя не можеше да им даде. По тая причина те скоро я напущаха, за да потеглят на нови странствувания било на юг — към Балканския полуостров, било на запад, към страните зад Средния Дунав. Славяните бяха последните измежду тия варвари из епохата на преселението, които дойдоха в тая земя. Тя твърде наподобя-

ваше първоначалната им задкарпатска родина и това бе една от причините, за да се задържат те тука по-дълго време. Но разликата между тая отвъддунавска страна и културните земи на Балканския полуостров бе тъй голяма, че и тия последни пришълци от Европейския север не можеха да устоят на желанието да продължат движението си на юг въпреки опасностите, на които се излагаха, и жертвите, които трябваше да дадат.

След заселването на голямата славянска маса в полуострова там, в отвъддунавска Дакия, остана, както вече и по-горе споменахме, значително славянско население. Върху неговата по-сетнешна съдба ние сме писали на друго място. Нужно е тук да изтъкнем само едно обстоятелство, а именно близкото родство на това дакийско славянство със славяните в Мизия, които влязоха в състава на основаната от Аспаруха държава. Това родство бе, което навярно й даде възможността тъй лесно да прибере в границите си тия обширни северни земи. Тяхното влияние обаче при тогавашните условия далеко не представяше за българската държава един елемент на сила в такава степен, както на пръв поглед днес би могло да се мисли. Независимо от това, че в сравнение с останалата част на държавата те са били много по-рядко населени, независимо и от културната си изостаналост и липсата на достатъчно пътища, поради което връзката им с държавния център не е могла да бъде задоволително поддържана, тия заддунавски владения, издадени дълбоко във варварския Север, бяха всецяло изложени на опасностите, които той криеше и всеки момент можеше да изсипе върху им. Отворени откъм запад и особено откъм североизток, там липсваше една естествена граница, каквато Балканът представяше за Мизия към юг. Тяхната защита чрез жива сила бе още по-малко възможна, особено когато трябваше да се води на един грамаден фронт, лишен от вътрешни съобщителни линии.

Че всичко това не са само теоретични разсъждения, каквито особено лесно могат да се правят днес, когато на нещата се гледа под историческа перспектива, а за тогавашното време жива и пълна със затруднение действителност, ще ни стане ясно, когато се припомнят някои доста известни факти. Несигурността, на която бе изложено съществуването на пространната заддунавска България, бе почувствувана веднага след Крумѣ, в чието царуване тя достигна и най-широките си граници. Неговият наследник Омуртаг бе принуден да води отбранителна война срещу германците, за да спасява нейните западни провинции, и срещу маджарите, които я заплашваха откъм изток. При все това още през първите години на Симеоновото царуване същите маджари вече владееха териториите северно от Дунавските устия. Ние нямаме днес никакви

известия за времето и обстоятелствата, при които българите загубваха тая област, и това навярно показва, че те едва ли са направили някакви усилия, за да я запазят. Няколко години по-късно маджарите нахлуват в земите около Тиса и ги заемат все тъй, без да срещнат организираната съпротива на българите: отбраната на тия земи е била предоставена всецяло на силите на местните български князе и еднички те са били, чието противодействие маджарите имали тук да преодоляват. Колко малко тогавашна България държала за тия свои владения, се вижда и от факта, гдето и след това тя не предприела нищо повече, за да ограничи тук маджарското население: по времето на Петра новата маджарска държава вече обхващаше цяла Трансилвания и Банат и границите й опираха на Трансилванските Карпати и на Дунава при Железните врата. Мястото на маджарите пък на изток бе заето от печенегите, които все през царуването на Симеоновия син бяха станали безспорни господари над цяла днешна Бесарабия, Южна Молдова и Източно Влашко: техните станове тук към средата на X в. стигаха до степната земя на отвъддунавския бряг срещу Дръстър. Тъй, вече двадесетина години преди провалата на Преславското царство, от цялата заддунавска България бяха останали в неговите предели единствено земите на днешна Средна и Западна Влахия. Но нейната власт и над тия земи бе само колониална. Защото истински господари тук бяха маджари и печенеги, чиито набези по онова време не оставяха на мира дори и областите на юг от Дунава.

Поради особеното положение на заддунавските си провинции и несигурността във владението им древна България бе принудена следователно да свърже бъдещето си със съдбата на своите земи отсам Дунава. Не само по мястото на политическия център, но и по държавна територия тя трябваше да стане предимно балканска държава. Нейната историческа мисия следователно бе — да бъде политическа организация на балканското славянство, като на първо място обедини държавно тия негови племена, които в родствено отношение стояха най-близко до нейните първоначални поданици — мизийските славяни. Това отделяше и насоките, по които трябваше да се извършва териториалният й растеж — балканският юг и запад. Но тука тя имаше да срещне своя стар неприятел — Византия.

Византийската власт там — низ Родопите, Македония и Моравско, пометена още през епохата на славянското преселение, първата половина на VII в., не навсякъде бе възстановена. Съществуваха широки области, особено към югозапад, гдето славянството живееше напълно независимо и ревниво отбиваше всички опити на империята да му наложи господството си. Другаде то признаваше са-

мо номинално върховенството ѝ. Самата тя обаче никога не бе се отказала от правото си над тия земи, продължаваше да ги счита за свои и търпеливо очакваше времето, за да превърне това свое теоретично право в исторически факт.

Свръх антагонизма, породен от това, че първоначалната българска държава изникна върху територии, с чиято загуба империята не можеше да се помири, се пораждаше между двете страни и друг — още по-остър и дълбок — тоя за владението на полуострова. За Византия то беше необходимо не само заради спокойствието и сигурността на Цариград. След като арабските завоевания бяха ѝ отнели богатите провинции в Азия и Африка, малко цененият дотогава Балкански полуостров добиваше за империята особено значение — и стопанско, и политическо.

Обективно погледнато, всички предимства в борбата, която тук имаше да се води, бяха на страната на Византия. Защото средствата, с които тя можеше да си служи в нея, бяха не само по-многобройни и богати, но и много по-съвършени. Империята превъзхождаше българите не само по изобилието на материални сили, изобилие, което за българите бе изобщо непостижимо, но и по организацията на тия сили, по своето духовно развитие. За държавните представители на тогавашна Византия, които често биваха свидетели на това, как противникът, когото често побеждаваха на бойните полета, оставаше винаги непобедим, не можеше накрай да не стане очевидно, че силата си той дължеше на по-съвършената си организация и на културното си превъзходство. Нуждите на самата борба за съществуване следователно трябваше да породят у българските държавни водачи стремежа към отстраняването на това неравенство. При дадената историческа обстановка обаче разрешението на тая задача бе възможно само в една посока, ако българите биха заели, пренесли и приспособили у себе си това, което обуславяше превъзходството на другата страна — елементите на нейната култура. Тая необходимост наложи печата си върху цялото развитие на цялото българско общество и неговата държава, определи завинаги културно-политическите съдбини на нашия народ. Принудени да се борим на живот и смърт с Византия, ние трябваше да се стремим да я достигнем и се изравним с нея. И тъй като не разполагахме с нужното време и спокойствие, за да изведем из началата на собствения си бит елементите на едно по-високо културно състояние, ние бяхме принудени да изоставим всецяло пътищата на самостойното творчество и да тръгнем по тия на подражанието, което обещаваше по-леки и бързи постижения.

Пречка за това заемане бе славянобългарското езичество. То бе, в което намираха едновременно израз и санкция особеностите

на бита у прабългари и славяни, то бе, чиито представи бяха несъвместими с тия на византинизма. За да бъде разчистена почвата за едно развитие, основано върху заемките от византийската култура, необходимо бе следователно да бъде преодоляна съпротивата на езичеството, с други думи — да бъде отстранено самото то.

Вече е много говорено върху непосредствените причини, които са навели Бориса на решението да покръсти своя народ. Тия причини, действителни или предполагаеми, се дирят обикновено в няколко различни области. Предполага се преди всичко желанието на българския владетел чрез общата религия да спои духовно двата основни елемента — прабългари и славяни, от които се състоеше тогавашното ни общество, и така да подготви условията за взаимната им асимилация в един народ. Изтъква се още, че тогавашното християнство носело представите за абсолютна държава и чрез него Борис се надявал да създаде идеологичните основи на силната централна власт, като същевременно отнеме опорите, които гордото и своеволно болярство намирало в езическата традиция. Привежда се освен това и цяла редица други съображения от външен или вътрешен характер, които затвърдявали у Бориса мисълта да скъса с религията на дедите. Едно от тях е и това, че между съседните християнски държави — Византия от юг и франкската монархия от северозапад, езическа България е представяла едно чуждо тяло и че едничко чрез отказа от религията си българите са могли да установят нормални отношения с останалите уседнали и политически организирани европейски народи и да осигурят своето държавно бъдеще сред тях. Наред с вътрешното затвърдяване на българската държава следователно от християнството се очакваше да съдействува и за международната ѝ консолидация. Свръх всичко това трябва да се има предвид, че духовното развитие на тогавашния европейски свят, особено на варварите, пришълци в неговите земи, ставаше под знака на християнството и под ръководството на църквата. Тя носеше не само религиозна просвета, но учеше народите на по-висши форми на общественост, чрез нейните представители се разработваше и предимно ней служеше почти всяко знание или изкуство.

Причини и съображения от подобно естество обаче през ранното средновековие бяха довели към християнството и много от тогавашните европейски народи. Особеното за нас се състоеше в това, че поради положението на нашите земи борбата за държавно затвърдяване бе за нас много по-тежка, отколкото за който и да било друг измежду европейските народи. Следователно и нуждата от по-нови и по-съвършени средства за тая борба бе у нас много по-остра, отколкото у другите. Отказът ни от езичеството следо-

вателно се явяваше резултат не на свободно вътрешно самоопределение, а подчинение на една създадена вън от нас историческа необходимост.

Но минаването към новата религия поради това, че дойде сравнително късно и при обстановка, която не позволяваше вече никакво колебание и отлагане, изложи нашия живот на тежка криза. Чрез християнството държава и народ трябваше да намерят утвърждение, да добият и условия за по-пълно развитие. Историческата диалектика обаче водеше към тъкмо обратните резултати. Изоставените древни вярвания представяха съществена част от целия бит на славянобългарското общество. Поради това заедно с тях бе застрашено да изчезне всичко, на което служеха за освещение и опора. По такъв начин подринати оставаха и самите основи на националното ни и държавно битие. Бедата тук не произтичаше толкова от факта, че една нова вяра идваше да замести съвсем различни на нея религиозни представи, колкото от две други обстоятелства: начинът, по който тая нова вяра бе наследена у нас, а след това — изворът, от който ние го заехме.

Върху първото от тия две обстоятелства ще се повърнем понашироко и сетне. Тук е достатъчно да отбележим само, че насаждането на християнството не се извърши у нас като бавен процес, чрез постепенно проникване на новата религия в недрата на обществото ни и незабелязано трансформиране на неговото съзнание. Поради това тя — новата религия, не се нуждаеше да се нагажда към особения бит на народа ни и към степента на новото духовно развитие. Нейното тържество бе осигурено от подкрепата на държавната власт и затова самата тя се налагаше без оглед на ценностите, които събаряше или обричаше на разпадане, но на чието място не бе в състояние, поне на първо време, да създаде нещо жизнеспособно.

Тая предимно разложителна роля на християнството у нас се засилваше поради обстоятелството, че то се яви тук във формата на византийското православие.

Възприемането на византийското православие беше придружено неминуемо със стихийно заливане на цялата българска земя от византийската култура, и то предимно от тия нейни особености, които можеха да бъдат по-лесно асимилирани от един народ, напуснал малко преди това езичеството. Както вече изтъкнахме погоре, тъкмо това доста едностранно културно влияние имаше за българския народ фатални последици. Тоя ход на нещата не можеше обаче да бъде променен поради обстоятелството, че България възникна в непосредствено съседство със средището на Византия и свърза по тоя начин своята съдба със съдбата на тая империя чак до нейния край.

СЪКРАЩЕНИЯ

Сп. БАН (Сп. Б. Ак.)	Списание на Българската академия на науките
Acrop.	Georgius Acropolita. Opera (ed. A. Heisenberg). Lipsiae, 1903.
An. Comn.	Anna Comnena. Alexias. T. 1—2 (ed. Reifferscheid). Lipsiae, 1884.
Attal.	Michael Attaliota. Historia (ed. Bonnensis). 1853.
Bury. A History of the Late Roman Empire	J. - B. Bury. A History of the Late Roman Empire from Arcadius to Irene (395 to 800). London, 1889.
Cantac.	Ioannes Cantacuzenus. Historiarum libri IV (ed. Bonnensis). T. 1. 1828.
G. Cedr.—Cedr.	Georgius Cedrenus. Compendium historiarum (ed. Bonnensis). T. 2. 1839.
G. Pahym.; Pachymeres	Georgius Pachymeres. De Michaele et Andronico Palaeologis libri tridecim (ed. Bonnensis). T. 1—2, 1835.
Incerti Scr.; Script incert.	Scriptor Incertus. De Leone Bardae Armenii filio apud: Leo Grammaticus (ed. Bonnensis). 1842.
L. Diaconus; L. Diac.	Leo Diaconus. Historia (ed. Bonnensis). 1828.
Niceph.	Nicephorus archiepiscopus Constantinopolitanus. Opuscula historica (ed. C. de Boor). Lipsiae, 1880.
Nicetas; Nic.	Nicetas Choniata. Historia (ed. Bonnensis). 1835.
Patrol. gr.	Patrologia graeca
Sathas, Bibliotheca graeca medii aevi, I	C. Sathas. Bibliotheca graeca medii aevi. I. Venetiae, 1872.
S. Runciman, A History	S. Runciman. A History of the First Bulgarian Empire. London, 1930.
Theoph.	Theophanes. Chronographia (ed. de Boor). T. 1. Lipsiae, 1883.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ВИЗАНТИЯ 7
1. Същност, култура и държавен строй 7
2. Кризата на Изток през VII и VIII в. 32

II. НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА 42

III. БАЛКАНЪТ В НАШАТА ИСТОРИЯ 58

IV. ПРАБЪЛГАРИ И СЛАВЯНИ В ПЪРВОНАЧАЛНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА 88

V. ТЕРИТОРИАЛНИ СЪДБИНИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА 104
1. Посоки на българското държавно разширяване 104
2. Планините в делото за съхранение на българската независимост 116

VI. НАШАТА ПОЛИТИЧЕСКА И КУЛТУРНА СЪДБА 147
1. Възходи и падения 147
2. Сръбската история като пример за бавно, но прогресивно развитие 163
3. Расата като фактор в нашата история 167
4. Що е култура? 175
5. България и християнството 184

Съкращения 209

Петър Мутафчиев

КНИГА ЗА БЪЛГАРИТЕ

Второ издание

Редактор *Любов Йонева*
Художник *Емил Станкулов*
Технически редактор *Николина Николова*
Коректор *Кирилка Кирилова*

Издателски индекс 13198
Дадена за набор февруари 1992 г.
Подписана за печат юни 1992 г.
Формат 60×84/16
Печатни коли 13,25 Издателски коли 12,36

ISBN 954-430-128-3

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5
Поръчка № 143